

Payoz MUSAYEV, Jahongir MUSAYEV

GEOGRAFIYA

**O'ZBEKISTONNING IQTISODIY
VA IJTIMOIIY GEOGRAFIYASI**

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
8-sinfi uchun darslik*

Ikkinchi nashr

*O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi
vazirligi tasdiqlagan*

**«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
Toshkent – 2004**

AZIZ O'QUVCHILAR!

Qo'lingizdagi darslik uzoq yillik izlanishlar mahsuli. Minglab irmoqlardan daryo paydo bo'lganidek, barcha fanlar, jumladan, «Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya» fani ham turli soha kashfiyotlaridan vujudga kelgan. M.V.Lomonosov bilan N.N.Baranskiy bu fanning buyuk namoyondalaridandir. Bu fanning bir yo'nalishi – «O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi»ning shakllanishiga geograflar qatori iqtisodchi, sotsiolog, tarixchi, elshunoslar ham hissa qo'shganlar. Chunonchi N.Cherdansev, K.Berdinsev, Z.Akromov, A.Soliyev, O.Otamirzayev, A.Qayumov va boshqalarning xizmatlari bor. Ushbu darslik bu fandan umumiy o'rta ta'limning maqsadi va Sizning yoshingizga moslab yozildi. Uni ishtiyoq bilan o'rganing va milliy boylik sifat avaylang!

Mualliflardan.

Taqrizchilar: X.VAHOBOV, geografiya fanlari doktori, professor,
I.SAFAROV, geografiya fanlari nomzodi, dotsent.

10 30919
3.

Musayev P.G'., Musayev J.P.

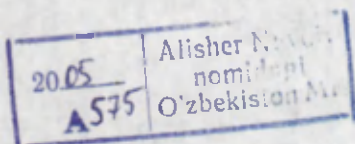
O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi: 8-sinf o'quvchilari uchun darslik. –
T.: «SHARQ», 2004. –160 b.
I. Muallifdosh.

ББК 65.04ya721

Ushbu nashrga oid barcha huquqlar nashriyot va mualliflarga tegishli va himoyalangan. Undan matn va suratlarni «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati rozilgisiz qisman yoki to'liq ko'chirib bosish taqiqlanadi.

© «Ma'rifat-Madadkor», 2003

© «Sharq» NMAK Bosh tahririyati, 2004

Sizlarga oddiy tuyulgan narsa oddiy emas,
Sizlarga qiyin tuyulgan narsa aslida oson.

Bahouddin Naqshband.

KIRISH

1-dars

O‘zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi nimani o‘rgatadi? Siz endi oldingi sinflarda olgan bilimlaringiz asosida mamlakatimiz, Yer yuzidagi istagan joyning tabiati, boyliklari va u yerdagi odamlarning yashash sharoitlari haqida boshqalarga ham ma‘lumot bera olasiz. Biroq, yana shunday bilimlar berki, ularni egallamay turib nafaqat ertargi kunni, balki kundalik hayotni ham tushuna olmaymiz. Bu bilimlar kishilar faoliyati, hayot tarzi va ishlab chiqarishning hududiy farqlanishi kabi insoniyat, jamiyat hayoti bilan bevosita bog‘liqdir. Ana shu bilimlarni o‘rgatadigan fan «**iqtisodiy va ijtimoiy geografiya**» deb yuritiladi. U aholi faoliya-

tining hududiy tashkil etilishi bilan bog‘liq iqtisodiy va ijtimoiy masalalarni muayyan mamlakat bo‘yicha ham, butun jahon miqyosida ham o‘rganadi va o‘rgatadi. Bu yil jonajon Vatanimiz – **O‘zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasini** o‘rganamiz. 9-sinfda esa «Jahon mamlakatlarning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi»ni o‘rganasiz.

Darhaqiqat, zavod, fabrika, firmalar, shifo maskanlari, ilmiy muassasa yoki maishiy xizmat korxonalari puxta o‘ylanmasdan duch kelgan joyda barpo qilinsa, kishilarni sarsongarchilikka, mehnat va mablag‘ni behuda sarflashga majbur qiladi. Oxir oqibatda bu *ijtimoiy mehnat unumdorligining* o‘shishiga salbiy ta‘sir etadi.

Daftaringizga yozib oling!

Ijtimoiy mehnat unumdorligi – moddiy ishlab chiqarishda band bo‘lgan har bir ishlovchi hisobiga hosil qilingan milliy daromad miqdori.

Mehnat unumdorligi ishlab chiqarishning mashinalar, malakali ishchilar, elektr energiya, tabiiy boyliklar bilan ta‘minlanganiga, korxonalar va aholi manzillarining kishilarga qulay hamda tabiiy muhit toptalmaydigan joyda barpo etilganiga bog‘liq. Shuningdek, mehnat unumdorligi iqtisodiyotning turli tarmoq-

lariga tegishli korxonalarning o‘zaro uyg‘unlikda ishlashiga va mehnatkashlarning yashash sharoitlari, dam olishi hamda ularga madaniy-maishiy xizmat ko‘rsatishiga ham bog‘liq.

Agar xomashyo, yoqilg‘i, energiya manbalari va ishchilar o‘zaro yonma-yon joylashsa, ishlab chiqarishda yuqori

samaradorlik ta'minlanadi. Biroq, bunday qulay joylashish kamdan-kam uchraydi. Ba'zi joylarda xomashyo yetishmasa, boshqa joyda yoqilg'i, energiya tanqisligi kuzatiladi. Ana shuning uchun ham mamlakatni rivojlantirishning milliy dasturlarida aholini, ishlab chiqarishni joylashtirish hamda tabiat boyliklaridan foydalanish masalalarini hududiy yaxlit tashkil etishga alohida e'tibor beriladi.

O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi mamlakatimiz milliy iqtisodiyotini aholi va tabiiy sharoit bilan o'zaro aloqador holda o'rganib, uni hududiy-mintaqaviy tashkil etishning umumiy tamoyillarini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Bu fan xulosalari uchun asos bo'lgan ma'lumotlar – daliliy ashyolar zamon bilan hamnafas o'zgarib boradi. Darslikda keltirilgan raqamli ma'lumotlar, rasm, xaritalardagi ma'lumotlar va hatto, joy nomlari ham ertaga bugungidan farqlanishi mumkin. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaga xos bu jihat kundalik voqea va hodisalardan muntazam xabardor bo'lib turishni taqozo etadi.

Yurtimizda bozor iqtisodiyotiga o'tishdek murakkab va keng qamrovli jarayon kechmoqda. Bunday paytda mamlakatda, har bir shahar yoki qishloqda muayyan muammolar vujudga kelishi tabiiy. Darslik Sizni shunday muammolar bilan tanishtiradi hamda ularning yechimini topishga o'rgatadi. Xalqimiz istiqloq yo'lida matonat ko'rsatib mehnat qilmoqda. Vatanimiz mustaqilligini mustahkamlashda Siz yoshlar ayniqsa faollik ko'rsatishingiz va faoliyatingiz unumdor bo'lishi zarur.

Zero, mehnat unumdorligi bozor munosabatlariga o'tishda eng muhim va eng asosiy omil hisoblanadi. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasini o'rganish bu vazifaning muhimligini tushunishga, demakim, o'z fuqarolik burchingizni bajarish: mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida faol ishtirok etishingizga yordam beradi.

Siz V–VII sinf tabiiy geografiya darslarida turli xaritalar bilan ishladingiz va bu xaritalarda geografik obyekt hamda hodisalar tasvirlanishining asosiy usullarini o'rgandingiz. Esingizda bo'lsa, bular: belgilar, oreallar, sifatiy fon, egri chiziqlar, harakat chiziqlari kabi usullar edi. Bunday usullar iqtisodiy xaritalarda ham qo'llaniladi. Aholi va iqtisodiyotga oid bilimlarni o'rganishda iqtisodiy xaritalardan foydalanamiz. Iqtisodiy xaritalarda shaharlar, foydali qazilma konlari, sanoat markazlari, qishloq xo'jaligi va aloqa yo'llarining hududiy joylashuvi ko'rsatiladi. Endi ularni xaritalarda tasvirlash uchun nuqtalar, kartodiagramma, kartogramma kabi o'ziga xos usullardan ham foydalaniladi. Bu iqtisodiy xaritalarning tabiiy xaritalardan farqli tomonidir.

Qo'lingizdagi darslik mamlakatimiz milliy iqtisodiyoti bilan tanishtiribgina qolmasdan geografik mazmundagi turli adabiyotlardan, birlamchi manbalardan foydalanishga imkon beruvchi o'quv ko'nikma, malakalar bilan ham qurollantiradi. Siz bu o'quv fanini o'qib iqtisodiy geografik obyekt, hodisa va jarayonlarni tasvirlash, bayon etish usullarini ham o'rganib olasiz.

I QISM.

O'ZBEKISTON IQTISODIYOTINING UMUMGEOGRAFIK TA'RIFI

O'ZBEKISTONNING GEOGRAFIK O'RNI

2-dars

Geografik o'rin deganda nima tushuniladi? Har bir mamlakat, hudud, viloyat, shahar, tuman, mahalla va hatto, hovlining o'ziga xosliklaridan biri ularning Yer yuzasidagi betakror o'rnidir. Buni fanimizda — *geografik o'rin* deb atashadi.

Geografik o'rin mohiyatan **tabiiy geografik o'rin, iqtisodiy geografik o'rin va siyosiy geografik o'rin** tarzida guruhlanadi.

Daftaringizga yozib oling!

Tabiiy geografik o'rin asosan okean, tog', cho'l singari ulkan tabiiy obyektlarga nisbatan joylashgan o'rniga ko'ra belgilansa, *iqtisodiy geografik o'rin* jahonning erkin iqtisodiy mintaqalari, jahon savdo yo'llari, yirik savdo-sanoat markazlari, tabiiy boyliklar kabi obyektlardan foydalanish imkoniyatlari bilan belgilanadi. *Siyosiy geografik o'rin* esa muayyan davrda alohida davlatning boshqa davlatlarga nisbatan joylashuvi, harbiy mojarolar ro'y berayotgan yoki ro'y berishi mumkin bo'lgan hudud va davlatlarga nisbatan qanchalik aloqadorligiga ko'ra baholanadi.

Har qanday obyekt boshqa obyektlar bilan o'zaro aloqador bo'ladi. Ana shu aloqa darajasiga qarab geografik o'rin *mikro, mezo, makro* miqyosda namoyon bo'ladi. Endi Vatanimiz O'zbekistonning geografik o'rnidagi o'ziga xos jihatlari, uni belgilovchi omillarni ko'rib chiqaylik.

Tabiiy geografik o'rin. O'zbekistonda yilning ancha qismi issiq va ochiq havoli bo'ladi. E'tibor bergan bo'lsangiz, O'zbekiston Respublikasining Davlat madhiyasi ham "Serquyosh hur o'lkam..." deya boshlangan. Bulutsiz kunlarning ko'pligi astronomik tadqiqotlarda ham qo'l keladi. Darhaqiqat, Abu Rayhon Beruniy, Ahmad Farg'oniy, Mirzo Ulug'bekdek koinot tadqiqotchilari bizning yurtidan chiqqani bejiz emas. Yuqoridagidek xususiyatlar zircatchilikda, maishiy hayotda sarf-x arajatlarni, mehnatni tejashga imkon beradi. Xullas, iqtisodiyot va kishilar turmush tarzining o'ziga xosligida tabiiy sharoit muhim omildir. Tabiiy sharoitning o'ziga xosligida esa joyning tabiiy geografik o'rni muhim omil hisoblanadi.

Iqtisodiy geografik o'rin. Har qanday davlatning rivojlanishini xalqaro iqtisodiy aloqalarsiz tasavvur etib

Eslang!

O'zbekiston hududining kattaligi jihatidan jahonda qanday o'rin tutadi? Xaritudan uning chegaralarini ko'rsating.

Ifixor

1991-yil 1-sentabr O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishdi.

1992-yil 2-mart O'zbekiston Respublikasi Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a'zo bo'ldi.

1992-yil 8-dekabr O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilindi.

Topshiriq

7-sinf geografiya darslarida olgan bilimlaringizga asoslanib hamda darslikdagi 1-rasm asosida mamlakatimiz tabiiy geografik o'rniga mustaqil ta'rif bering.

1-rasm. O'zbekistonning geografik o'rni.

! Mamlakatimiz bilan okeanlar oralig'i necha km ekanligini dunyo xaritasidan aniqlang. Mamlakatimiz iqlim xususiyatlarida Yerning o'z o'qi tevaragida g'arbdan sharqqa aylanishining ham ta'siri bor. Buni qanday izohlaysiz?

bo'lmaydi. Xalqaro iqtisodiy aloqalar miqyosi esa xalqaro mehnat taqsimoti, qolaversa, iqtisodiy geografik o'rin imkoniyatlariga bog'liq. Insoniyat taraqqiyotining muayyan bosqichlarida yirik xalqaro savdo yo'llari muhim omil bo'lgan.

Iqtisodiy geografik o'rin imkoniyatlari davr o'tishi bilan o'zgarishi mumkin. Bunga turli siyosiy voqealar, yirik tabiiy boyliklarning topilishi va ishga solinishi, muhim transport yo'llarining qurilishi hamda boshqalar sabab bo'ladi. Buni yurtimiz iqtisodiy geografik o'rniga xos kechgan o'zgarishlar misolida ko'rib chiqamiz.

Ma'lumki, miloddan avvalgi II asrdan to XVI asrgacha Sharqni (Hindiston, Xitoy) G'arb (Yevropa mamlakatlari) bilan bog'lab turgan asosiy savdo yo'li – «Buyuk ipak yo'li» O'rta Osiyo orqali o'tgan. Natijada O'rta Osiyo bozorlarida

mol ayrboshlash avj olib, u hunarmandchilik va dehqonchilikning taraqqiyoti, shaharlar, fan, madaniyat ravnaqiga jiddiy turtki bo'lgan. Keyinchalik, Sharq bilan G'arb o'rtasidagi savdo yo'llari quruqlikdan dengiz-okeanlarga ko'chgach, O'rta Osiyo iqtisodiy geografik o'rnidagi qulaylik kamaygan.

XIX asr oxirlarida O'rta Osiyoda temiryo'l qurildi. Natijada Samarqand, Toshkent kabi yirik shaharlar temiryo'l orqali Rossiyaning markaziy rayonlari bilan bog'lanib, O'zbekiston hududining iqtisodiy geografik o'rni yana qulaylik kasb eta boshladi. Ammo mustamlaka sharoitida iqtisodiy geografik o'rin qulayliklari O'zbekiston manfaatiga xizmat qilmadi.

Mustaqillik tufayli O'zbekiston xorijiy davlatlar bilan erkin aloqa o'rnatish huquqini qo'lga kiritdi. Tarixan qisqa vaqtda uni azaliy janubiy qo'shnilari Afg'oniston, Pokiston, Eron hamda g'arbdan Turkiya

va sharqdan Xitoy bilan bog'lovchi quruqlik hamda havo yo'llari ochildi, ya'ni, O'zbekiston iqtisodiy geografik o'rnini butkul yaxshilab oldi. Natijada O'zbekistonning jahon bilan aloqasi har tomonlama kuchaydi.

O'zbekistonning hududiy-strategik imkoniyatlari xususida fikr yuritib, Prezident I.A.Karimov shunday degan edi: "Amudaryo bilan Sirdaryo oralig'ida joylashgan O'zbekiston xalqaro aloqalarni yo'lga qo'yish nuqtayi nazaridan va o'z taraqqiyot istiqbollari jihatidan qulay geografik strategik mavqega ega. Qadim zamonlarda Sharq bilan G'arbni bog'lab turgan Buyuk ipak yo'li O'zbekiston hududi orqali o'tgan. Bu yerda savdo yo'llari tutashgan, tashqi aloqalar hamda turli madaniyatlarning bir-birini boyitish jarayoni jadal kechgan. Bugungi kunda ham Yevropa va Yaqin Sharqdan Osiyo—Tinch okean mintaqasiga olib boradigan yo'llar shu yerda kechadi".

Ba'zan qo'shni davlatlar hududida sodir bo'ladigan imkoniyatlar ham iqtisodiy geografik o'ringa ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, Turkmaniston bilan Eron oralig'idagi temiryo'l aloqasining yo'lga qo'yilishidan O'zbekiston ham

bahramand bo'la boshladi. Demak, iqtisodiy geografik o'rin yanada yaxshilandi.

Ko'rayapmizki, har qanday hududning iqtisodiy geografik o'rnini baholashda uning metallurgiya bazalariga, yirik transport tugunlariga (shu jumladan, dengiz yo'llariga), fan-texnika markazlariga, bir so'z bilan aytganda, insoniyat aql-zakovati, qo'li bilan bunyod etilgan obyektlarga nisbatan qanday joylashganligi e'tiborga olinar ekan. Shu jihatdan O'zbekistonning iqtisodiy geografik o'rni tobora yaxshilanib bormoqda.

Ma'muriy-hududiy tuzilishi. Mamlakatning ma'muriy-hududiy tuzilishi, hatto hudud sarhadlarining qiyofasi uni boshqarish va yuksaltirishda muhim rol o'ynaydi.

O'zbekiston Respublikasining hududi 448,9 ming kv km U maydonining kattaligi bo'yicha jahondagi 165 dan ortiq mamlakatdan oldinda turadi.

Poytaxti Toshkent shahri. O'zbekiston Respublikasi hududi Qoraqalpog'iston Respublikasi, Andijon, Buxoro, Jizzax, Navoiy, Namangan, Samarqand, Sirdaryo, Surxondaryo, Toshkent, Farg'ona, Qashqadaryo va Xorazm viloyatlariga ajratilgan.

1. 8-sinf atlasidan ma'muriy viloyatlarni toping. So'ngra ularning qaysi birida aholi eng ko'p va qaysi birida eng kam, qaysinisining maydoni eng katta va qaysinisini eng kichikligini darslik ilovasidagi 1-jadvaldan aniqlang.
2. Sizingcha, mamlakatimiz viloyatlaridan qaysi birining iqtisodiy-geografik o'rni eng qulay? Javobingizni asoslang.
3. Maktabingiz joylashgan tumanning iqtisodiy-geografik o'rnini quyidagi reja asosida ta'riflab yozing:
  - a) tuman chegarasining xususiyatlari;
  - b) qo'shni tumandagi qanday omillar tumaningiz xo'jaligi yuksalishiga hissa qo'shmoqda?
  - d) tumaningiz transportning qaysi turi vositasida boshqa tumanlar bilan aloqada bo'ladi?
  - e) tumaningiz temiryo'l bilan qanday ta'minlangan?
4. Yozuvsiz xaritada O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy bo'linishiga doir topshiriqlarni bajaring.

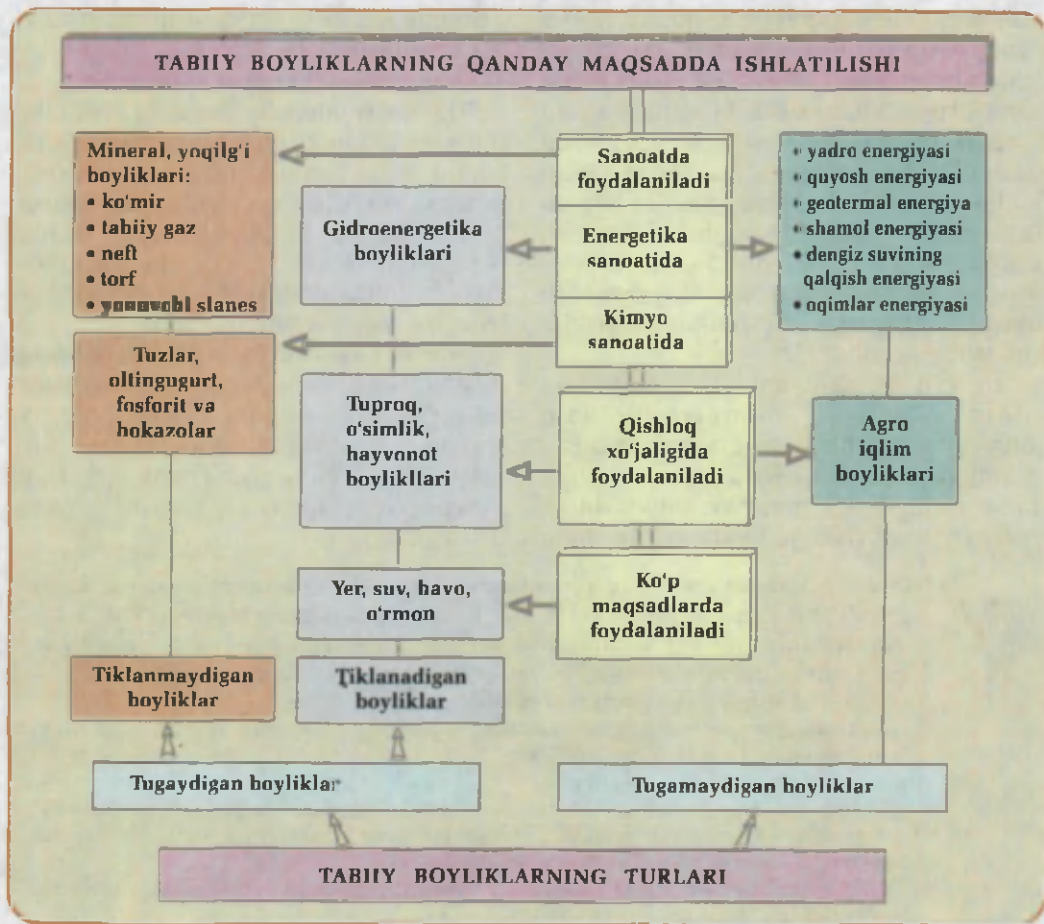

Eslangchi!

Tabiiy sharoit tabiiy boyliklardan nima bilan farq qiladi?

2-raam.

Qulay tabiiy sharoit ishlab chiqarish samaradorligining muhim tabiiy omilidir. U, ayniqsa, qishloq xo'jaligi, foydali qazilmalar qazib chiqarish va transport harakatida yaqqol bilinadi. Tog' relyefi, sho'rxoklar, cho'llar, taqirlar, jarliklar hududni xo'jalik jihatdan o'zlashtirishni qiyinlashtiradi. Qurg'oqchil yillarda daryo suvlari kamayib, ekinlarni suv bilan ta'minlash og'ir kechadi. Fan-texnika yuksala borgani

sari ishlab chiqarishning tabiatga bog'liqligi kamayib, ayni vaqtda uning tabiatga ta'siri kuchayadi. Natijada tabiatni muhofaza qilish, uning boyliklaridan oqilona foydalanish va ularni tiklash muhim vazifaga aylandi.

Tabiiy boyliklar tabiiy sharoitdan farq qilib, ishlab chiqarishga bevosita aloqador, ya'ni uning xomashyo hamda energetika bazasini tashkil etadi.

Mineral boyliklardan og'ir sanoatda, **suv** boyliklaridan sanoat, qishloq xo'jaligi va maishiy ehtiyojlarda, **yer** (tuproq) unumdorligidan qishloq xo'jaligida foydalaniladi. Shuningdek, **o'simlik** va **hayvonot** dunyosi (baliq, yovvoyi hayvonlar) boyliklaridan ham foydalaniladi. Biz kattagina hududga va bitmas tuganmas quyosh energiyasi boyliklariga egamiz. Tugamaydigan tabiat boyliklaridan foydalanish imkoniyatlari deyarli cheksizdir (2-rasm), lekin bu imkoniyatlardan texnikaning hozirgi taraqqiyoti darajasida juda oz foydalanilmoqda.

Ammo mamlakat iqtisodiyotining xomashyoga va yoqilg'iga bo'lgan ehtiyoji to'xtovsiz oshib bormoqda. Ko'pgina korxonalar har yili eng katta shaharlar aholisi iste'mol qiladigan suvdan ko'proq suvni "ichib" qo'ymoqda. Qishloq xo'jaligi ham ko'p suv talab. Ayrim sanoat rayonlari, Toshkent, Farg'ona, Navoiy kabi shaharlar hududida hosil bo'layotgan tabiiy kislorod ular ehtiyojini qondira olmayotir. Holbuki, kislorod manbayi bo'lgan o'simliklar o'nlab yillarda tiklanadi. Tuproq boyliklari esa undan ham sekin tiklanadi. Insonning tabiatga ta'siri ortishi bilan ekologik muammolar yuzaga kelmoqda.

lfixor!

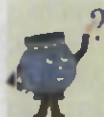
O'zbekiston yer osti boyliklari bizning faxrimiz. O'zbekiston yer usti tuzilishi betakror, hududi g'arbdan sharqqa, shimoldan janubga cho'zilgan. Shunga monand tabiati ham, boyliklari ham xilma-xil. Bu yerda Mendeleev davriy sistemasidagi deyarli barcha elementlar topilgan.

O'zbekiston ulkan tabiiy boyliklarning 45 foizidagina foydalanmoqda, qolganlari ishga solinishini kutib yotibdi.

**«Koreya Xerold»
Janubiy Koreya gazetasi.**

Tiklanmaydigan boyliklardan oqilona foydalanishning asosiy shartlari quyidagilardan iborat:

- konlardan qazilmalarni to'liq qazib olish;
- atrof-muhitning buzilishiga yo'l qo'ymaslik;
- barcha qimmatli moddalardan majmuali-mukammal foydalanish;
- geologik qidiruv ishlarini tadriijiy davom ettirish;
- mahsulot birligiga sarf bo'ladigan xomashyo va yoqilg'ini tejaydigan texnika va texnologiyani qo'llash.

1. Tabiiy sharoit va boyliklar milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda qanday ahamiyatga ega? Tabiiy boyliklarning qanday turlarini bilasiz?
2. Tabiiy boyliklar ahamiyati qanday baholanadi?
3. Mamlakatimiz tabiiy boyliklarini o'zlashtirishga qayerlarda sharoit qulay ekanini xaritadan aniqlang.

4-dars

TABIYIY SHAROIT VA TABIIY BOYLIKLARNING MILLIY IQTISODIYOTDAGI AHAMIYATI

Eslangchi!

1. O'zbekiston hududida qanday tabiat mintaqalari bor? Ular to'g'risida nimalarni bilasiz?

2. O'zbekistondagi foydali qazilmalar haqida nimalarni bilasiz?

Adirlardan oltin, neft, gaz, ko'mir singari foydali qazilmalar topilgan. Namangan, Andijon, Farg'ona, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlaridagi neft konlarining aksariyati adirlarda joylashgan (8-sinf atlasining foydali qazilmalar xaritasiga va 3-rasmga qarang).

Mamlakatimiz hududini tabiiy sharoiti va xo'jalikdagi ahamiyatiga ko'ra cho'l, adir, tog', yaylovlarga bo'lish mumkin.

Dengiz sathidan 400 metr balandlikkacha bo'lgan joylar **cho'l mintaqasi** hisoblanadi. Bu yerlardan yaylov chorvachiligida foydalaniladi, ammo cho'lning ozuqa boyligi juda kam. Bitta qo'y uchun 2–3 gektar o'tloq talab etiladi. Shu hisobdan O'zbekiston cho'llarida 10 mln boshgacha qorako'l qo'y boqsa bo'ladi. Cho'l yaylovlarini yaxshilash va kengaytirish hisobiga qorako'l qo'ylarining sonini 11–12 mln boshga yetkazish mumkin. Cho'llarning samarasi har gektar hisobida obikor yerlardagidan 100 marta kam. Biroq cho'llarda neft, gaz, ozokerit, oltingugurt, oltin kabi ma'danlarning sanoatbop zaxiralari aniqlangan. Gaz zaxirasi 2 trillion kub metrdan oshadi. Zarafshon etagidagi Dengizko'lda kaliy tuzlarining yirik zaxiralari mavjud. Sulton Uvays tog'larida, Surxondaryo vodiysida va Qizilqumda fosforit konlari bor. Oltingugurt, natriy va magniy tuz konlari kimyo sanoatining muhim xomashyosidir. Shag'al, qum singari binokorlik xomashyosi ham juda ko'p uchraydi.

Dengiz sathidan 400–1200 metrgacha baland bo'lgan qismi **adir mintaqasini** tashkil etadi. Adir iqlimi cho'l iqlimidan mo'tadilroq bo'ladi. O'simlik turi ko'p va zich. Tuprog'i chirindiga boy. Bu yerlardan asosan obikor va lalmikor dehqonchilikda foydalaniladi. Dengiz sathidan 1000–1600 metrgacha baland yerlarda asosan lalmikor dehqonchilik yuritiladi. Adirlar dehqonchilik uchun eng qulay joy bo'lganidan odamlar qadimdan shu yerlarda qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanaverib uning yer yuzasini ham, o'simlik va hayvonot olamini ham o'zgartirib yubordi.

Tog' mintaqasi adirdan baland joylarga to'g'ri keladi. Tog'larda yoz qisqa, yog'ingarchilik ko'p bo'ladi. Tuprog'i nihoyatda chirindiga boy. Tog'larda betaga, ravoch, zira, tog' yalpizi, yuqoriroqda na'matak, zirk, dukcho'p kabi butalar, undan ham yuqoriroqda bodom, pista, do'lana, zarang, olma, yong'oq, nok, olcha kabi mevali daraxtlarning yovvoyi turlari o'sadi. Ravoch, tog' yalpizi, zirk kabilar ovqatga ishlatiladi. Bodom va pista terib olinadi. Yovvoyi mevali

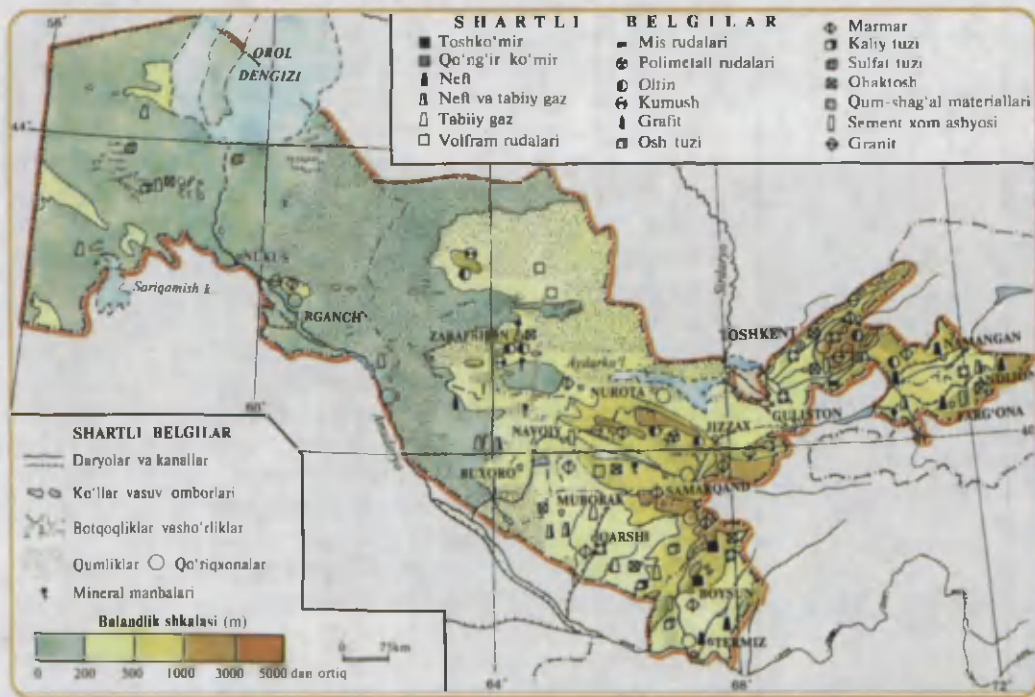
daraxtlarga madaniy mevalar payvand qilinishi natijasida tog'larning xo'jalikdagi ahamiyati tobora ortib bormoqda.

Tog' mintaqasining shifobaxsh iqlimi hamda beqiyos go'zal tabiatidan turli sport musobaqalari o'tkazish, dam olish va umuman hordiq chiqarishda foydalaniladi. Farg'ona viloyatidagi *Shohimardon*, Samarqand viloyatidagi *Og'aliq*, Toshkent viloyatidagi *Chimyon*, Jizzax viloyatidagi *Zomin*, Qashqadaryo viloyatidagi *Miroqi* mashhur tog' shifoxonalari hisoblanadi. Tog'lardan ko'plab foydali qazilmalar topilgan. Ohangaron vodiysi atrofidagi tog'larda o'tga chidamli loy, toshko'mir, mis rudasi, oltin konlari aniqlangan. Nurota tog'larida marmar (G'ozg'on marmari), volfram konlari bor (3-rasm).

Tog'larning baland qismida *yaylovlar*, qoyalar uchraydi. U yerlarda havo sovuq, yer ustini qor qoplab yotadi, yozda ham yog'in yog'adi. O'zbekiston qishloq xo'jaligi, sanoati va aholisini suv bilan ta'minlashda tog'lardagi doimiy qor va muzliklar asosiy suv manbayi xizmatini o'taydi. Tog'lardagi

Olimlarning hisoblashicha, tog' va tog' etaklarida kelgusida har yili 400 ming tonna uzum, 350 ming tonna meva olish mumkin.

3-rasm.
Foydali qazilmalar.

Topshiriq

O'zbekistonning tabiiy boyliklariga iqtisodiy baho bering. Bunda darslikka qo'shimcha holda Prezident Islom Karimovning "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid; barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari" asari (227–252-betlar) dan ham foydalaning.

Mashq

Maktabingiz joylashgan tumanni quyidagi reja asosida geografik ta'riflang:

a) geografik o'rnining xususiyatlari;

b) yer sathi (dehqonchilik va chorvachilikda foydalanish mumkin bo'lgan zaxira yerlar) yetarlimi?

d) siz yashab turgan tumanda qo'shimcha yerlarni o'zlashtirishning istiqboli qanday?

e) mavjud yem-xashaklar chorvachilik ehtiyojlarini qondira oladimi?

f) suv energiyasidan qanday foydalaniladi?

g) tumaningizdagi tabiiy boyliklarini muhofaza qilish va ulardan to'g'ri foydalanish yuzasidan qanday tadbirlar ko'rilmoqda?

doimiy qor va muzliklar bo'lmasa, tekisliklarda obikor dehqonchilikni yuritish ancha qiyin.

Yer boyliklari. O'zbekistonning umumiy yer maydoni 444,1 mln gektarni tashkil etadi. Bundan 26,1 mln ga qishloq xo'jaligiga tegishli maydonlardir. Mamlakat umumiy yer maydonining 5 mln gektariga yaqinidan dehqonchilikda foydalaniladi. Bu asosan sug'oriladigan va lalmi yerlardir.

Suv boyliklari. O'zbekiston daryolarining deyarli hammasi Tojikiston va Qirg'izistondagi tog'lardan boshlanadi. Norin, Qoradaryo, So'x, Chirchiq, Zarafshon, Surxondaryo, Qashqadaryo va Sherobodaryolar asosan O'zbekiston hududida oqadi. Ulardagi yillik suvning 70–95 foizi 3–4 oy davomida bahor yoki yozda oqib o'tadi. Suv boyliklaridan samarali foydalanish chorasi sifatida daryo suvlari sun'iy omborlarga yig'ilib, yil davomida tejab sarflanadi. Yer ostida 1 mln gektar maydonni sug'orishga yetadigan hajmda suv borligi ma'lum. Hozir bu suvning 1/10 qismidagina foydalanilmoqda. Jami suv boyliklari butkul sug'orishga sarflangan taqdirda 5 mln gektar yerda obikor dehqonchilik yuritsa bo'ladi. Demak, obikor yerlar maydonini yanada kengaytira bo'ladi. Ammo bunda suvni nihoyatda tejash, uni ifloslamaslik va yerni qayta sho'rlatmaslik choralari ko'rish zarur. Shu maqsadda daryolar suv sarfi tartibga solinadi, suv ombori, gidrotexnik inshootlar quriladi, dalalarga suv keltirishda suvning behuda shimilib, bug'lanmasligi choralari ko'riladi. Sanoat hamda maishiy-kommunal xo'jalikda foydalaniladigan suvlar tozalab chiqariladi, aks holda bu suvlar oqar suvlarnigina emas, hatto yer osti suvlarini ham ifloslantirib yuborishi mumkin.

Daryolarimiz sug'orishdan tashqari, elektr energiya manbasi sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi. Endilikda daryolarga qurilgan GESlardan yiliga o'rtacha 5 mlrd kVt soat elektr energiya olinmoqda. O'zbekiston sharoitida sun'iy suv ombori barpo etish maqsadida daryoni to'g'on bilan to'sish tufayli bir yo'la GES qurish mumkin bo'ladi. Natijada yuqori iqtisodiy samaraga erishiladi.

Yer boyliklarimiz suv boyliklaridan ko'proq bo'lsa-da, undan ham omilkorlik bilan foydalanilmas ekan, yerlar sho'rxokka, jarlikka va cho'lga aylanishi mumkin.

Zovur qazib, yer osti suvlarini qochirish, vaqti-vaqti bilan tuproqni yuvib turish, almashlab ekishga rioya qilish

kabi melioratsiya va agrotexnika choralari yerdan to'g'ri foydalanishning muhim tadbirlari hisoblanadi.

Endi biz mamlakatimiz iqtisodiyoti, tabiiy sharoiti va tabiiy boyliklariga oid bilim va tasavvurga ham egamiz. Kelasi darsda mamlakatimizning tabiiy-moddiy imkoniyatlaridan foydalanuvchi va uning yaratuvchisi – aholi va inson omili haqida suhbatlashamiz.

1. Tabiiy sharoitning O'zbekiston iqtisodiyotidagi ahamiyatini tushuntiring.
2. O'zbekiston tabiiy sharoiti va boyliklarining qaysilari ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirish hamda joylashtirishga jiddiy ta'sir ko'rsatadi?
3. Adirlarda joylashgan oltin, neft, gaz, ko'mir va tuz konlarini yozuvsiz xaritaga belgilang.

Iftixor!

Mamlakatimizning cho'l mintaqasida shamol quvvatidan har metr kvadrat maydon hisobiga 240 kilovatt elektr quvvati hosil qilsa bo'ladi.

AHOLI VA INSON OMILI

Xalqning moddiy-ma'naviy ehtiyojlarini qondirish va Vatanimiz kelajakda buyuk davlat bo'lishi uchun qulay tabiiy sharoit ham, xilma-xil tabiiy boyliklar ham yetarli ekanini o'tgan darslardan bilib oldik. Ammo bu boyliklar insonlarning aqliy va jismoniy mehnati orqaligina kishilar ehtiyojiga, jamiyat ravnaqiga xizmat qilishi mumkin. Millionlar mehnatini oqilona tashkil etish uchun aholi soni va sifatini, tarkibini hamda mamlakat bo'ylab tarqalishini bilishimiz zarur.

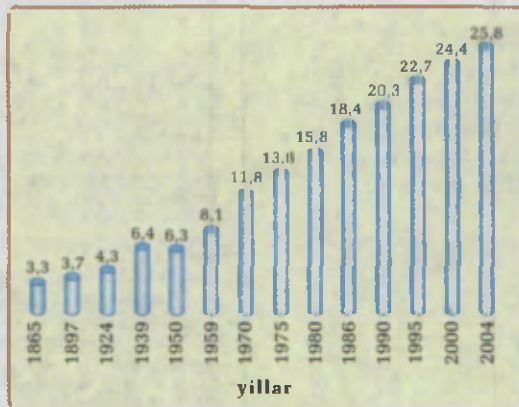
O'zbekiston aholi va inson omili (ya'ni mehnat resurs-lari)ni takror ishlab chiqaruvchi mamlakatlardan biri hisoblanadi (4-rasm).

O'zbekiston aholi soni bo'yicha jahondagi 240 ga yaqin davlatlar ichida 38-o'rinda turadi. Aholi o'lganlar soniga nisbatan tug'ilganlar sonining ortiqligi hisobiga doimo ko'payib turadi. Bunday ko'payish aholining **tabiiy ko'payishi** deyiladi. Shuningdek, aholi **migratsiya** hisobiga ham ko'payadi. Buni aholining **mexanik ko'payishi** deyiladi. Mamlakatimizda migratsiya minus saldogaga ega (5-rasm).

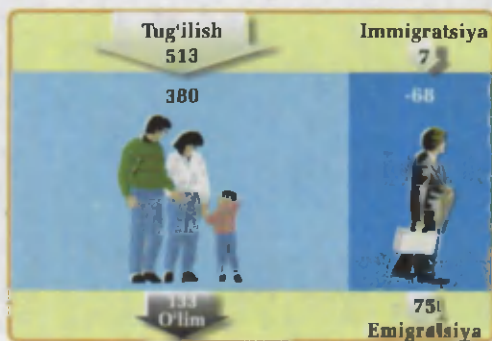
Aholi tabiiy ko'payishining yuqori sur'atlari aholi zichligi (1 kv km hududga to'g'ri keladigan aholi soni)ning ortishida

5-dars

4-rasm. O'zbekiston aholi-sining ko'payishi (mln kishi hisobida).

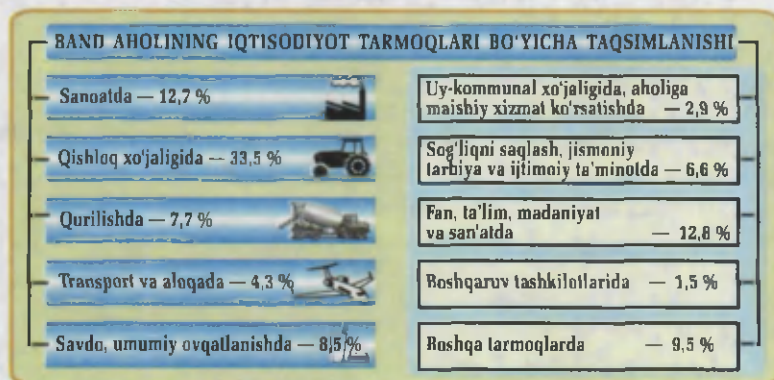

5-rasm. Aholining tabiiy va mexanik ko'payishi (ming kishi hisobida).

Aholi migratsiyasi — ikki xil; ichki migratsiya (aholining mamlakat ichkarisida, uning rayonlari o'rtasida yoki qishloq joylardan shaharlarga ko'chib yurishi) va tashqi migratsiya (mamlakatdan ko'chib ketish — *emigratsiya* va mamlakatga ko'chib kelish — *immigratsiya*).

6-rasm. Mehnatda band aholining iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi (foiz hisobida).

ham o'z ifodasini topmoqda. Mamlakatimiz bo'yicha aholining zichligi har kv km ga 1926-yilda — 11 kishini tashkil etgan bo'lsa, endilikda bu ko'rsatkich 56 kishini tashkil etmoqda. *Ilovadagi 1-jadvaldan foydalanib o'z viloyatingizdagi aholi zichligini aniqlang.*

Hozirda O'zbekiston aholisining soni 25 million kishidan oshadi. Ammo buning hammasi mehnatga yaroqli hisoblanmaydi. Qonunga ko'ra fuqarolar kamida 9 yillik tayanch ta'lim olishlari zarur. Bu 16 yoshgacha bo'lganlarning barchasi o'qish bilan mashg'ul degani. Erkaklar 60 yoshdan, ayollar esa 55 yoshdan so'ng ishlamay nafaqa oladi. Shunga ko'ra mamlakatimizda erkaklarning 16 yoshdan 60 yoshgacha, ayollarning 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lganlarigina mehnatga yaroqli hisoblanadi. Ishlab chiqarishning ba'zi sohalarida 50 yosh, hatto 40 yoshdan nafaqaga chiqariladi. Ayni vaqtda nafaqa yoshidagilar xohlasa ishlashlari ham mumkin. Shuningdek, 14 yoshga to'lgan o'quvchilar o'qishdan bo'sh (ta'til) vaqtlarda ishlashlariga ruxsat etilgan.

Shularga muvofiq mehnatga yaroqlilar mamlakat jami aholisining yarmidan ortiqrog'ini tashkil etadi. Mehnatga yaroqlilarning asosiy qismi sanoatda, qishloq xo'jaligida, qurilishda band. Ular foydali qazilmalar, mashinalar, oziq-ovqat va sanoat mahsulotlari ishlab chiqaradi, binolar bunyod etadi, ya'ni moddiy boylik yaratishadi. Ta'lim, fan, madaniyat, tibbiyot xodimlarining mehnat natijalari boshqacharoq.

Bularning mehnat natijalari ham foydali va zaruriydir (6-rasm). **Shu munosabat bilan kishilarning mehnat faoliyati ikki sohaga—moddiy ne'mat ishlab chiqaruvchi va moddiy ne'mat ishlab chiqarmaydigan sohalarga bo'linadi.**

Fan va texnikaning rivojlanishi bilan moddiy ne'mat ishlab chiqarmaydigan sohaning roli va bu sohada ishlovchilar soni ortib boradi. Buning uchun avvalo ishlab chiqaruvchi sohada mehnat unumdorligi o'sishi zarur. Faqat shundagina ishlab chiqaruvchi sohadagi mehnatga

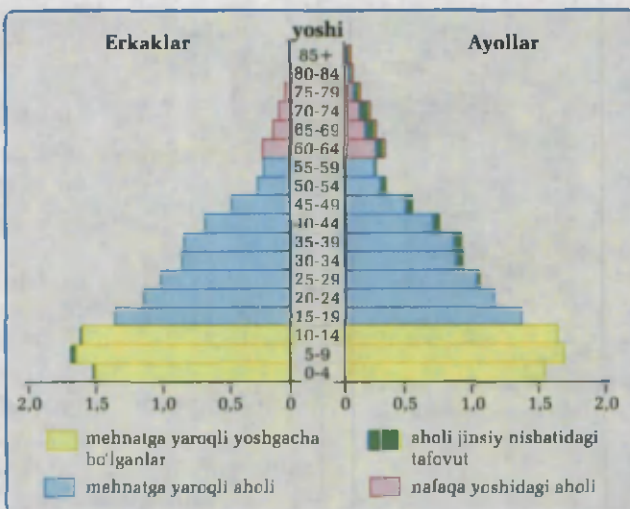
yaroqli aholining bir qismi ishlab chiqarmaydigan sohaga o'tishi mumkin. Mehnatga yaroqlilarning soni va malakasi qatori ma'naviy yetukligi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek "Respublikamiz boshqa mintaqalar havas qilsa arziydigan ming-minglab ishchi kuchlariga, qadimdan avlodan-avlodga o'tib kelayotgan mehnatsevarlik, insonparvarlik, bag'ri-kenglik, bardoshlilik singari ma'naviy boyliklarga egadir".

Aholi tarkibiga jins va yosh jihatdan yondoshish katta ahamiyatga ega. Chunki, aholini va inson omilini takror ishlab chiqarish xuddi ana shu jihatlariga bog'liq (7-rasm).

Mamlakat aholi tarkibida 14 yoshgacha bo'lgan (14 yosh ham shunga kiradi) o'smir va qiz bolalar soni va salmog'i oshmoqda. Agar 1926-yilda shu yoshdagilarning aholi tarkibidagi ulushi 34,4 foiz bo'lgan bo'lsa, hozirda 50 foizga yaqinlashmoqda. *Aytingchi, bu holatdan qanday xulosa chiqarsa bo'laadi?*

Aholining jinsiy tarkibi. 1917-yilda O'zbekiston aholisi tarkibida erkaklar 52,9, ayollar 47,1 foiz edi. Bu nisbat urush tufayli butkul boshqa tomonga o'zgardi. Urushning asorati tufayli 1959-yilda ham ayollarning ulushi 52 foiz, erkaklarniki esa 48 foizni tashkil etdi. Hozirgi vaqtda aholi tarkibida erkaklar — 49,9, ayollar— 50,1 foizni tashkil etmoqda. *Aytingchi, aholi jinsiy tarkibida qanday jarayon kechmoqda?*

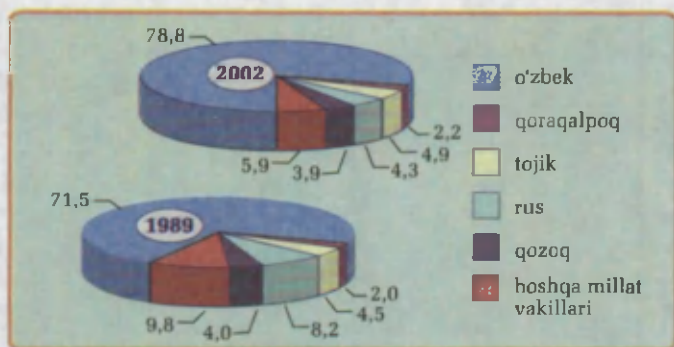

7-rasm. Aholining yosh va jins tarkibi (mln kishi hisobida, 2001).

Mashq

Kundalik kuzatishlaringiz asosida yashab turgan joyingizdagi aholining mashg'ulotini quyidagi reja asosida gapirib bering:

- ko'pchilik shug'ullanayotgan ixtisoslar;
- milliy kasb-korliklar va ularning qo'llanishi;
- xalq hunarmandchiligi bo'yicha kadrlar tayyorlash.

8-rasm. Aholining milliy tarkibi (foiz hisobida).

«Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi».

*O'zR Konstitutsiyasi
31-modda.*

Aholining milliy tarkibida ham so'nggi 10 yillikda turli millat vakillarida tug'ilishning turlicha miqdorda ekanligi hamda migratsiya hisobiga sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi. O'zbeklar salmog'i 1989-yilda 71,5 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2002-yilga kelib 78,8 foizga yetdi. Shuningdek, mamlakatda tojiklarning salmog'i ham o'sdi (8-rasm).

Aholining ma'lumot darajasi bo'yicha tarkibi ham takomillashmoqda. Milliy iqtisodiyotda band bo'lgan kishilarning umumta'lim darajasi oshmoqda. Hozirda ishlayotgan har to'rt kishidan biri oliy va o'rta maxsus ma'lumotga ega. Mutaxassislarning yarmidan ko'prog'i moddiy ishlab chiqarish sohaslarida faoliyat ko'rsatmoqda.

Mamlakatdagi aholining 37 foizi shaharlarda istiqomat qiladi. Bu ko'rsatkich Toshkent viloyati bilan Qoraqalpoq'iston Respublikasida ancha yuqori. Aholining asosiy qismi azaldan qishloqda yashab kelmoqda. Qishloqda tabiiy ko'payish sur'atining yuqoriligidan qishloq aholisi salmog'i kamaymayotir.

Aholining diniy tarkibiga e'tibor qilsak unda musulmonlar bilan bir qatorda pravoslavlar, katoliklar, baptistlar, adventistlar, lyuteranlar, iudistlar, krishnaitlar, buddistlarni ham ko'rishimiz mumkin. Ularning salmog'i va hududiy joylashuvi aholi milliy tarkibining hududiy tarqalishiga ko'p jihatdan mos tushadi. Aholining asosiy qismini musulmonlar tashkil etadi.

1. Inson omili nima? Uning xo'jalikning rivojlanishi va joylanishiga ta'siri nimalarda ko'rinadi?
2. Ishlab chiqaruvchi sohadagi kishilar faoliyati ishlab chiqarmaydigan sohadagi kishilar faoliyatidan nimalar bilan farq qiladi?
3. Iqtisodiyotning inson omiliga bo'lgan ehtiyoji qanday to'ldiriladi?
4. Siz yashab turgan tumanda qaysi sohaga ish kuchi yetishmaydi?
5. 8-rasmdan aholi milliy tarkibini o'rganing. Turli millat vakillari salmog'ida qanday o'zgarish kechayotganini aniqlang.
6. Aholining yosh va jins piramidasi tahlil qiling. Unda daf'atan erkaklar, 25 yoshdan oshgan aholida esa ayollar salmog'i ortiqligi sabablarini izohlang.

Tabiiy sharoit, kishilar mashg'uloti hamda turli iqtisodiy-ijtimoiy, tarixiy omillar ta'sirida shahar, shaharcha, qishloq, ovul ko'rinishidagi aholi manzillari tarkib topadi.

Qishloq, ovullarda dehqonchilik, chorvachilik bilan shug'ullanuvchi kishilar va qishloq ziyolilari (agronomlar, shifokorlar, o'qituvchilar, madaniyat xodimlari) yashaydi. Aholisi sanoat korxonalarida yoki transportda ishlaydigan, biroq aholisi oz sonli manzillar ham qishloqlar tarkibiga kiradi.

Tabiiy, iqtisodiy va tarixiy sabablarga ko'ra mamlakatimizda qishloqlar bir-biriga yaqin joylashgan va aholisi ko'p. Katta qishloqlarda zamonaviy maktablar, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari, madaniy-maishiy muassasalar, shifoxonalar jadal qurilmoqda. Ular tabiiy gaz, ichimlik suvi, elektr energiya bilan uzluksiz ta'minlanmoqda – qisqasi, aholining turmush sharoiti shaharliklar turmush tarziga yaqin-

Eslab qoling!

Mamlakatimizda 120 ta shahar, 113 ta shaharcha va 12 mingga yaqin qishloq hamda ovul mavjud.

9-rasm. Shaharlarning tashkil topish bosqichlari.

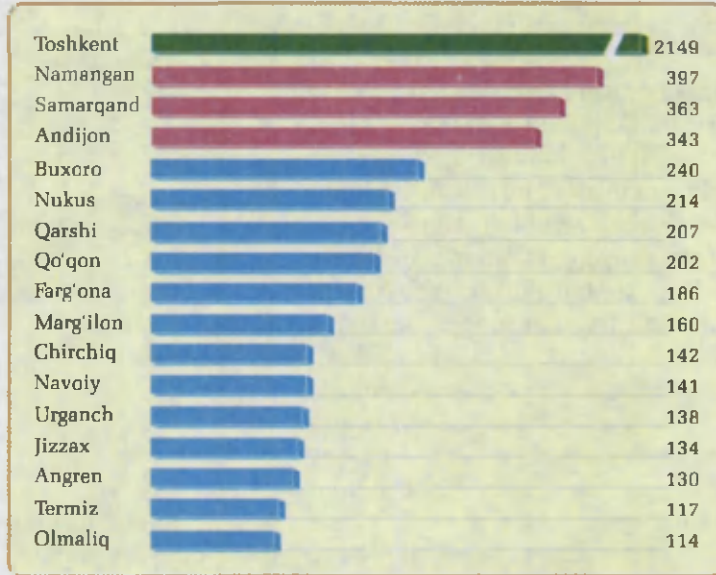

lashmoqda. Darhaqiqat, Koson, Yangibozor, Arnasoy, Beshariq kabi qishloqlarning qiyofasi shaharni eslatadi.

Shahar qiyofasidagi aholi manzillari hunarmandchilik va savdosotiq paydo bo'lganidan so'ng vujudga kelgan. Samarqand, Xiva, Buxoro, Toshkent shular jumlasidandir. Ular dunyodagi eng qadimiy shaharlardan hisoblanadi (9-rasm).

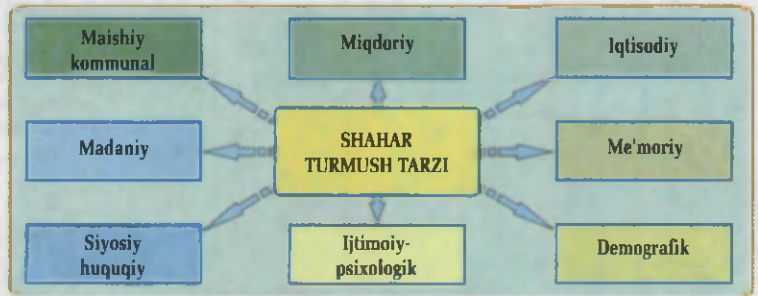
XX asr boshlarida O'zbekiston hududida 20 ga yaqin shahar bo'lgan,

10-rasm. Aholisi 100 ming kishidan oshiq shaharlar.

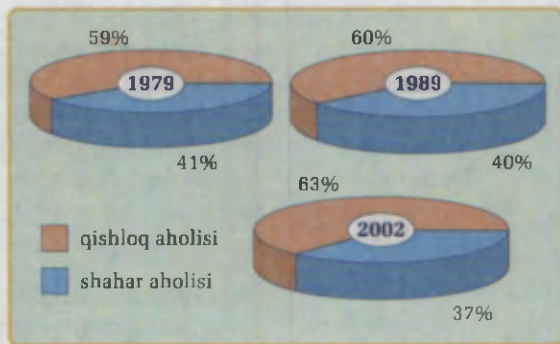
ular daryo hamda soy bo'ylarida yoki karvon yo'llari ustida vujudga kelgan. Jahongashta arab sayyohi Ibn Battuta o'rta asrdagi shaharlarimiz go'zalligini berilib tasvirlagan, undan zavq olgan: *"Biz sahroni kesib o'tib Xorazmga keldik. Bu turklarning katta, muhim, chiroyli va ulug'vor shahri bo'lib, ajoyib bozorlari, keng ko'chalari juda ko'p, imoratlari jozibador, ko'rkam joylari bor. Shaharda hayot qaynaydi, aholisi shunchalik ko'pki, u mavjlanib turgan dengizni eslatadi"*. Ibn Battuta Samarqand shahri bo'ylab sayr etarkan, uni shunday ta'riflaydi: *"Samarqand — juda yirik va g'oyat go'zal shaharlardan biridir. U vodiy al-qassirin daryosining qirg'og'ida*

11-rasm. Shahar turmush tarzining ifodalinishi.

joylashgan. Daryo qirg'og'ida shunday ulkan saroylar va binolar qad ko'tarib turadiki, ular Samarqand aholisining yuksak mahorat sohibi ekanligidan dalolatdir". Endilikda qadimiy shaharlarda turli davr me'morchilik namunalari bilan ko'p qavatli binolar, to'g'ri va keng ko'chalar uyg'unlashib ketdi.

O'zbekistonda aholisi 7 ming va undan ko'p bo'lgan aholi manzili shahar hisoblanadi. Bu ko'rsatkich turli mamlakatlarda turlichadir. Shahar hisoblanishi uchun, shuningdek, ushbu manzillarda yashayotgan aholining 2/3 qismi ishchi va xizmatchilar hamda ularning oilalaridan iborat bo'lishi kerak.

12-rasm. Qishloq va shahar aholisi sonining o'zgarishi (foizda).

Yodda tuting! Shaharlar aholi soniga qarab katta shaharlar (aholisi 100 mingdan ortiq), yirik shaharlar (aholisi 250 mingdan ortiq), juda yirik shaharlar (aholisi 500 mingdan ortiq) va «millioner» shaharlarga ajratiladi (10-rasm) va ular bir qancha vazifalarni (funktsiyalarni) bajaradi. Bunday shaharlarni ko'p funktsiyali shaharlar deyiladi. Masalan, Toshkent – mamlakat poytaxti, sanoat shahri, transport tuguni, tarixiy-madaniy markaz. Samarqand esa viloyat markazi, sanoat markazi va tarixiy-madaniy markazdir.

Aholi manziliga shahar maqomini berishda unda shahar turmush tarzi (urbanizatsiya)ning holati ham hisobga olinadi (11-rasm).

Ko'p funktsiyali shaharlar juda tez rivojlanadi, ular yonida **yo'ldosh shaharlar** vujudga kelib, **aglomeratsiyalarni** hosil qiladi. Toshkent mamlakatimizda eng katta shahar aglomeratsiyasidir.

Shaharchalar sanoat rivojlanayotgan, yangi o'zlash-tirilayotgan yerlarda vujudga keladi. Iskandar, Kegayli, Ulug'bek, G'ozg'on, Zomin shaharchalari shular jumlasidandir. Bunday shaharchalarning ko'pchiligida aholining aksariyati muayyan tarmoqdagina xizmat qiladi (neftchilar shaharchasi, shaxtyorlar shaharchasi).

Yangi shaharlar va shaharchalar (Angren, Bekobod, Olmaliq, Chirchiq, Yangiobod, Navoiy, Gazli, Uchquduq, Taxiatosh, Zarafshon, Shirin va boshqalar) asosan qazilma boyliklar va suv quvvati boyliklari mavjud hududlarda bunyod bo'lgan. Tohchiyon shaharchasi (Surxondaryo viloyati) ko'mir koni negizida vujudga kelgan. Bular sanoat

Aytingchi,

Siz yashayotgan yoki sizga yaqin bo'lgan shahar qanday funktsiyalarni (vazifalarni) bajaradi?

Bilasizmi?

Aholi soniga ko'ra O'zbekistonda eng kichik shahar Marjonbuloq shahridir (3,6 ming kishi).

markazlaridir. Yangi yerlarni o'zlashtirish, qishloq xo'jalik xomashyosini qayta ishlovchi sanoat negizida Yangiyo'l, Guliston, Yangiyer kabi shaharlar qad ko'tardi.

Shahar va qishloq aholisi sonining nisbatini bilish iqtisodiyot uchun muhimdir. So'nggi vaqtlarda aholi manzillari sonida deyarli o'zgarish bo'lmagani holda qishloqda aholining tug'ilishi ko'pligi hisobiga shahar aholisining salmog'i kamayib bormoqda (12-rasm).

Topshiriq

O'zbekiston shaharlarining tashkil topish bosqichlari xarita-chizmasini ko'zdan kechirib eng yosh shaharlarni aytting.

Aholi manzillarini yuksaltirishda quyidagilar e'tiborda bo'ladi:

- shaharlarni rejalashtirishda odamlarning turar joyi bilan ish joyi orasi 4–5 km dan uzoq bo'lmashligi;
- qadimiy shaharlarni zamonaviy qulayliklarga ega qilib qayta qurish;
- yirik shaharlarda aholi ko'payib ketishi hamda ekologik vaziyatning buzilishiga sabab bo'ladigan korxonalar qurilishini cheklash va borlarini ko'chirish.

1. Siz aholi manzillarining qanday turlarini bilasiz?
2. O'zbekistonda shaharlarning vujudga kelishiga ko'proq qanday omillar ta'sir qilmoqda?
3. Xaritadan foydalanib:
  - a) foydali qazilma konlari; b) transport tuginlari;
  - d) qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi asosida tarkib topgan shaharchalarning nomlarini daftaringizga yozib oling.

7-dars

O'ZBEKISTON MILLIY IQTISODIYOTINING TUZILISHI

Dunyo siyosiy xaritasida 1991-yil 1-sentabr kuni yangi mustaqil davlat – O'zbekiston Respublikasi paydo bo'ldi. Shu kundan boshlab u «o'ziga xos va o'ziga mos» taraqqiyot yo'lini tanladi. Bu yo'lning o'ziga xosligi asosida mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishning 5 tamoyili yotadi.

- Bular: 1. Iqtisodning siyosatdan ustun turishi; 2. Davlat islohotlar tashabbuskori; 3. Barcha sohalarda qonun ustuvorligi; 4. Kuchli ijtimoiy siyosatni amalga oshirish; 5. Bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish bilan O'zbekiston iqtisodiyotining tuzilishi butkul o'zgarimoqda. Yaqin o'tmishdagi

MILLIY IQTISODIYOT

Moddiy ishlab chiqarish sohalari

Moddiy ne'mat ishlab chiqarmaydigan sohalar

Sanoat

Dehqanchilik

- sabzavotchilik
- uzumchilik
- bog'dorchilik
- donchilik
- paxtachilik

Qishloq xo'jaligi

Chorvachilik

- parrandachilik
- yilqichilik
- pillachilik
- qo'ychilik
- qoramolchilik

Fan
Ta'lim
Sog'liqni saqlash
Jismoniy tarbiya
va sport
San'at

Uy-joy xo'jaligi

Maishiy xizmat
Dam olish maskanlari
Boshqaruv idoralari

Og'ir sanoat

- yoqilg'i
- elektroenergetika
- qora metallurgiya
- rangli metallurgiya
- mashinasozlik
- kimyo
- qurilish materiallari

Engil sanoat

- to'qimachilik
- tikuvchilik
- poyabzalchilik
- matbaachilik
- oziq-ovqat

Transport

- quruqlik
- suv yo'llari
- quvur transporti
- havo
- elektron

- pochta aloqasi
- elektron aloqa

Qurilish

Aloqa

- dengiz
- daryo

- temir yo'l
- avtomobil

- neft quvurlari
- gaz quvurlari

Savdo

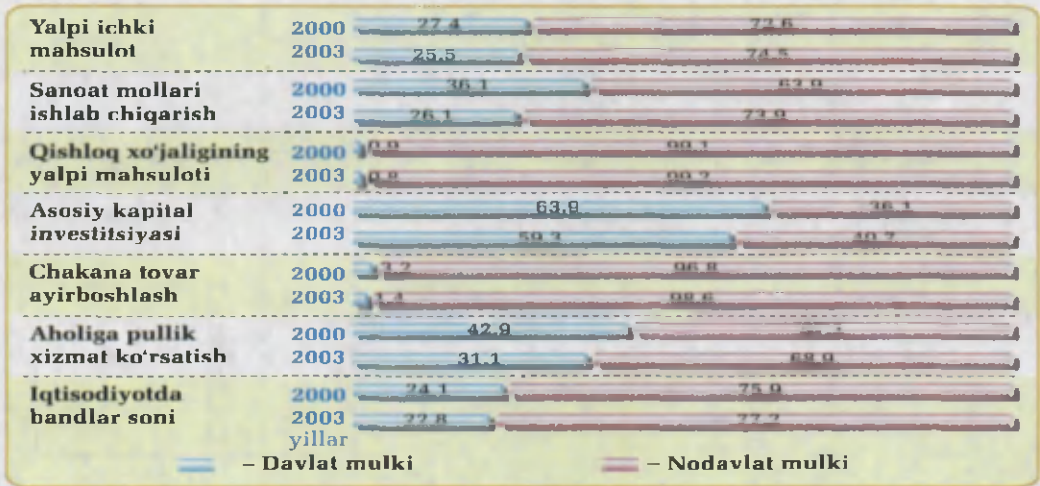

13-rasm. O'zbekiston milliy iqtisodiyotining tuzilishi.

qishloq xo'jaligi yetakchi bo'lgan mamlakatimizda sanoatning, xususan, og'ir sanoatning salmog'i oshmoqda. Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq qishloq xo'jaligida paxta yakkahokimligini bartaraf etishga kirishildi. Sanoat esa avtomobilsozlik, radiotexnika kabi yangi tarmoqlar hisobiga ko'p tarmoqli bo'la boshladi. Umuman, mamlakatda og'ir sanoat, xususan, mashinasozlik yetakchi o'ringa chiqmoqda. Endilikda mamlakatimiz iqtisodiyoti o'zaro bog'langan sanoat, qishloq xo'jaligi,

transport, qurilish, savdo, fan, ta'lim, sog'liqni saqlash kabi tarmoqlarni o'zida birlashtiradi (13-rasm).

Og'ir sanoat, ayniqsa, mashinasozlikning jadal yuksalishi qishloq xo'jaligi, yengil va oziq-ovqat sanoati korxonalari unumli-samarador mashina va mexanizmlar bilan qayta jihozlanishiga va nihoyat, mamlakat mudofaa quvvatining kuchayishiga imkon beradi. Eng muhimi, mamlakat texnik qaramlikdan qutiladi.

14-rasm. Iqtisodiyot tarmoqlarida davlat va nodavlat sektorlarining nisbati.

Mamlakatning bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tishining yana bir sharti iqtisodiyot tarmoqlarida davlat sektorining qisqarib, nodavlat sektorining kengayishidir. Hozirda qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining deyarli barchasi nodavlat sektorida yetishtirilmoqda. Boshqa sohalarida ham bu jarayon jadal kechmoqda (14-rasm).

Ekstensiv — ekstensiv xo'jalik yaxshi mexanizatsiyalashmagan, fan-texnika taraqqiyoti muvaffaqiyatlaridan kam foydalanadigan xo'jalik.

O'zbekiston qishloq xo'jaligi mustaqillikka qadar asosan **ekstensiv** yo'l bilan rivojlandi. Natijada yoqilg'i, energiya, inson omili, ayniqsa suv ko'p sarflandi. Suv sarfining ko'payishi Orol fojiasini keltirib chiqargan sabablardan bo'ldi. Yerdan foydalanishdagi xatoliklar esa tabiatning ifloslanishi va tuproq unumdorligining pasayishiga olib keldi.

Intensiv — fan va texnika yutuqlarini iqtisodiyotga tezkor joriy etuvchi, xomashyo va boyliklarni tejab-tergab, chiqindi chiqarmay to'liq foydalanuvchi xo'jalik.

Demak, ekstensiv yo'l muayyan vaqt taraqqiyotni ta'minlasada, uning jiddiy salbiy oqibatlari ham bo'ladi.

Shu sababli davlatimiz intensiv xo'jalik yuritish usuliga o'tish vazifasini ilgari surmoqda. Shu maqsadda xorij bilan hamkorlikda zamonaviy texnologiyaga asoslangan qo'shma korxonalar tashkil qilinmoqda.

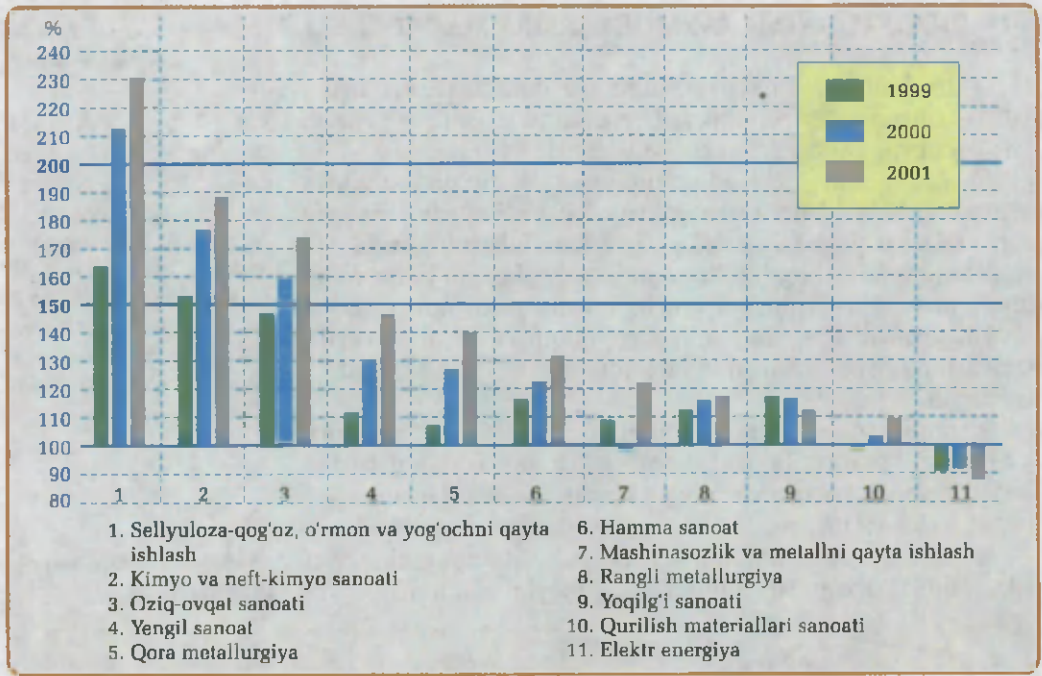
O'zbekiston milliy iqtisodiyotining **intensiv** yo'ldan rivojlanishi mehnat unumdorligi, mahsulot sifati va ishlab chiqarish samaradorligining jahon darajasiga yetishini ta'minlaydi.

1. Ishlab chiqarishni intensivlashtirish deganda nimani tushunasiz?
2. Ekstensiv yo'l qanday natijalarga olib keladi?
3. Qaysi sohalar moddiy ne'mat ishlab chiqarmaydigan sohalar hisoblanadi?

16-rasm. O'zbekiston sanoatining rivojlanish dinamikasi (1995-yilga nisbatan).

Fan-texnika inqilobi (yutuqlari) sanoatning yangi (avtomobilsozlik, samolyotsozlik, gaz asbobsozlik) va eng yangi (elektronika, mikrobiologiya) tarmoqlarining paydo bo'lishiga olib keladi.

Ixtisoslashuv — ishlab chiqarishning asosan bir xil mahsulot chiqaradigan tashkiliy shakli.

ishlash va metallurgiya kombinatlari kabi korxonalar o'rtacha kattalikdagi shahar maydoniga teng hududni egallaydi.

Ishlab chiqarishning yirik korxonalarda to'planishi **ishlab chiqarishning markazlashuvi** deyiladi. Ishlab chiqarishning markazlashuvi hozirgi zamon unumdorligini oshirishga imkon beradi. Biroq ishlab chiqarishni tashkil etishning o'tgan asrning o'rtalarida vujudga kelgan bu shakli endilikda ijtimoiy va ekologik muammolarning kuchayishiga sabab bo'lmoqda. Ma'lumki, mamlakatimiz aholisi asosan qishloqlarda yashaydi. Qishloq aholisini ish bilan ta'minlash uchun ixtisoslashgan korxonalarni ko'proq qishloq joylarda barpo qilgan ma'qul. Shu bois, ulkan kombinatlardan ko'ra, tor ixtisosdagi o'rtacha hamda kichik korxonalar barpo etishga asosiy e'tibor qaratilmoqda. Buning natijasida **ixtisoslashuv** vujudga keladi. Ixtisoslashgan korxonalarda ishchilarning mehnat malakalaridan yaxshiroq foydalaniladi, mahsulot birligiga qilinadigan sarf kam bo'ladi va pirovard natijada mehnat unumdorligiga erishiladi. Bunday ixtisoslashgan korxonalar o'ziga xomashyo, detallar, mashina qismlari va boshqalarni yetkazib beradigan

boshqa korxonalar bilan **kooperativlashuv** aloqalarini o'rnatadi. Ixtisoslashuv va kooperativlashuv ijtimoiy mehnat unumdorligini oshiradi. Fan-texnika kashfiyotlarini ishlab chiqarishga peshma-pesh tatbiq qilish uchun ilmiy ishlab chiqarish birlashmalari tashkil qilinadi. Bunda mashinalar va materiallarning yangi turlarini yaratuvchi ilmiy tadqiqot institutlari bilan ularni ishlab chiqaruvchi korxonalar o'zaro birlashadi.

Shu bilan birga turli tarmoqlar o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarining kuchayishi ro'y beradi. Ishlab chiqarish jarayoni o'zaro bog'langan tarmoqlardan tarmoqlararo majmualar tarkib topadi. **Majmua**da qaysi tarmoq muhim, yetakchi bo'lsa, tarmoqlararo majmua shu nomda ataladi. Hozirda O'zbekiston milliy iqtisodiyotida bir necha tarmoqlararo majmualar shakllangan. Keyingi mavzularda ularni birma-bir ko'rib chiqamiz.

Kooperativlashuv (hamkorlik) – tayyor mahsulot tayyorlashda bir qancha korxonaga qatnashadigan ishlab chiqarish shakli.

Majmua – ishlab chiqarishni tashkillashning iqtisodiy samaradorlikka qaratilgan muhim shakli.

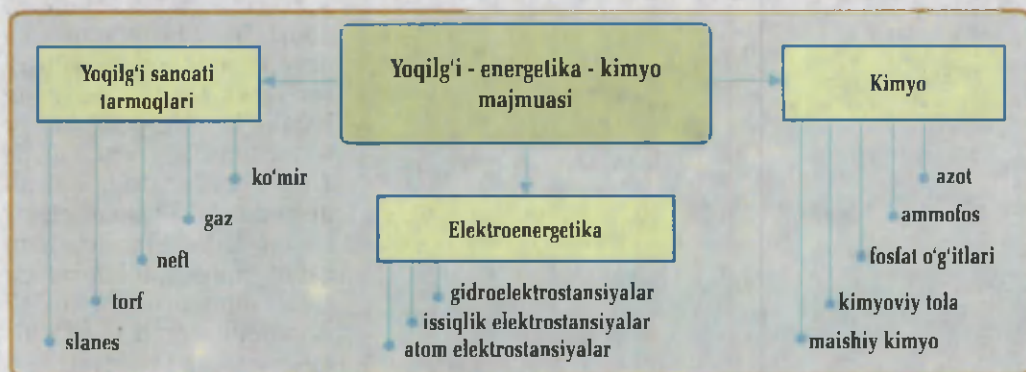
1. Ishlab chiqarishning yiriklashishi deb nimaga aytiladi?
2. Ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kooperativlashuvi deganda nimani tushunasiz? Ixtisoslashgan korxonalar qanday afzalliklarga ega?
3. Mustaqillikdan keyingi davrda o'rtacha va kichik korxonalar qurilishiga e'tibor qaratilganligining boisi nimada?

YOQILG'I–ENERGETIKA–KIMYO MAJMUASI

9-dars

Bu majmuaga yoqilg'i (yoqilg'ini qazib olish va unga ishlov berish), elektroenergetika hamda kimyo sanoatlari kiradi (17-rasm). Elektr energiya ishlab chiqarish va undan foydalanish mamlakat iqtisodiyoti yuksalishining muhim

17-rasm. Yoqilgi-energetika-kimyo majmuasi tarkibi.

Shartli yoqilg'i deb, 1 kg yoqilg'i yonganda 7 ming kkal (29 MJ/kg) energiya beradigan, issiqlik koeffitsiyenti esa bir deb qabul qilingan yoqilg'iga aytiladi.

omili hisoblanadi. Olimlar quyosh, shamol, geotermal, issiq buloqlar energiyasi kabi bitmas-tugamas energiya manbalaridan keng miqyosda foydalanish yo'llarini izlamoqda.

Energetika boyliklariga **yoqilg'i boyliklari** (ko'mir, neft, gaz, torf, slanes, o'tin) va **gidroenergiya boyligi** (daryoning yuqoridan tushayotgan suvining energiyasi) kiradi.

1-jadval.

Turli xil yoqilg'ilarning yongandagi issiqligi
(fizika darslaridan eslang)

Yoqilg'i turi	1 kg yoqilg'i yonganda chiqadigan issiqlik		Issiqlik koeffitsiyenti
	Joul da	Ming kkal da	
Neft	4,4 · 10	10,5	1,5
Gaz	4,4 · 10	10,4	1,5
Toshko'mir	2,9 · 10	7,0	1,0
Qo'ng'ir ko'mir	1,3 · 10	3,0	0,43
Slanes	8,8 · 10	2,1	0,3
Torf	1,4 · 10	3,4	0,5
Quruq o'tin	1,0 · 10	2,5	0,4

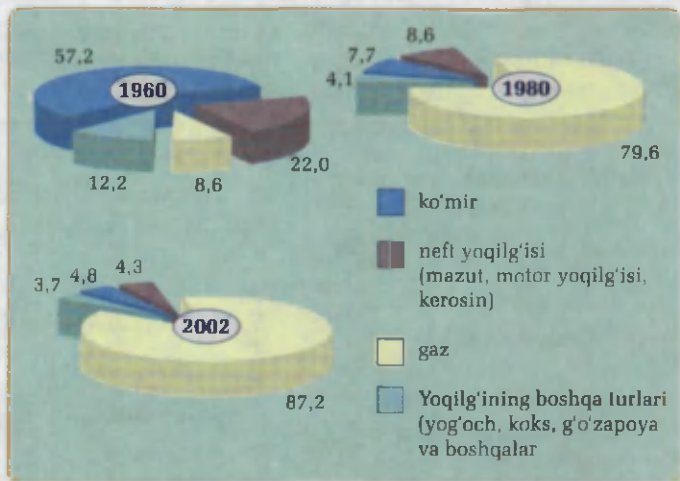
* 1 kg toshko'mirning issiqligi 1 kg shartli yoqilg'ining issiqligiga teng.

Yoqilg'i boyliklari mamlakatimiz iqtisodiyotining barcha tarmoqlari uchun hozircha energiyaning asosiy manbayidir. Lekin insoniyat ishlab chiqarishda hatto Yerning ichki issiqlik energiyasidan, Quyosh va ayniqsa, Atom energiyasidan foydalana boshladi, kelajakda esa termoyadro energiyasidan

foydalanadi. Yoqilg'i turli xillarining salmog'ini taqqoslash uchun ular shartli yoqilg'iga aylantiriladi.

Turli yoqilg'ilarni **shartli yoqilg'iga** tenglashtirish uchun ularning issiqlik birligini toshko'mirning issiqlik koeffitsiyenti (1) ga ko'paytiriladi. Hisoblashlarda 1 kg shartli yoqilg'i o'rta hisobda 2 kVt/soat elektr energiyasiga teng deb ham qabul qilinadi, lekin bunda elektr stansiyasining foydali ish koeffitsiyenti (FIK) hisobga olinadi (1-jadval).

18-rasm. Yoqilgi sarfi dinamikasi.

Issiqligi (kaloriyasi) kam bo'lgan yoqilg'i (torf, slanes, qo'ng'ir ko'mir)dan qazib olingan joyda foydalanish ma'qul. Chunki ular uzoq masofalarga tashilganda juda qimmatga tushadi. Shu sababli ular mahalliy yoqilg'i hisoblanadi.

Yoqilg'i boylıklarining qiymati faqat kaloriyasigagina bog'liq bo'lmay, foydalanish imkoniyatiga, qazib chiqarish xarajatiga ham bog'liq. Bular texnika taraqqiyoti bilan o'zgarib boradi. Eng tejamli yoqilg'i neft va gazdir, chunki ularni qazib chiqarish va ishlatiladigan joyga quvurlar orqali yuborish arzon tushadi. Shunga ko'ra turli xil yoqilg'ini qazib chiqarish va undan foydalanish ko'lami davriy o'zgarib turadi (18-rasm).

Turli xil yoqilg'ilarni qazib chiqarish va ishlab chiqarilgan energiya (kirim) hamda ulardan iqtisodiyotda foydalanish (sarf qilish) nisbati yoqilg'i-energetika balansi deyiladi.

1. Energetika boylıklarining asosiy turlarini aytib bering.
2. Yoqilg'i-energetika balansi deganda nimani tushunasiz?
3. O'zbekiston yoqilg'i-energetika balansida qanday o'zgarishlar bo'lmoqda va bunga sabab nima?

YOQILG'I SANOATI

Gaz sanoati. Yoqilg'i sanoatining eng yosh tarmog'i bo'lgan gaz sanoati keyingi yillarda jadal rivojlanmoqda. Gaz—yoqilg'ining juda arzon turi. Gazdan sanoatda ham, maishiy hayotda ham foydalaniladi. Gaz qimmatbaho kimyoviy xomashyo hamdir. Yoqilg'ining boshqa turlariga qaraganda gaz havoni eng kam ifloslantiradi.

Mamlakatimizda ko'mir va neftga nisbatan tabiiy gaz ancha ko'p. Aniqlangan gaz zaxiralari 2 trillion kubometrga yaqin. Gaz konlari neft konlari bilan yonma-yon joylashgan. Gazning ozroq qismi (yo'ldosh gaz) neft bilan birga qazib chiqariladi, lekin gazning asosiy qismi sof gaz konlaridan olinadi. Respublikamizda o'tgan asrning o'rtalarida dastlab Farg'ona vodiysidagi neft konlarida uchraydigan yo'ldosh gazdan sanoatda va aholining maishiy ehtiyojida foydalanila boshlandi. O'sha yillarda O'zbekistonda jami 9 mln kub metr tabiiy gaz qazib chiqarilgan bo'lsa, endilikda yiliga qazib olinayotgan gaz 57 mlrd kub metrdan ortadi. Tabiiy gazdan foydalanish tufayli chetdan ko'mir keltirish kamaydi va mamlakat yoqilg'i balansida jiddiy o'zgarish yuz berdi.

Mashq

Bir yilda 20 mln kVt /soat elektr energiya ishlab chiqaradigan elektr stansiyasi uchun qancha miqdorda ko'mir, gaz yoki neft zarurligini hisoblang.

10-dars

Eslab qoling!

Yoqilg'i sanoatining yulpi sanoat mahsulotidagi salmog'i 13 foizdan ortadi.

Topshiriq

18-rasmdan foydalanib, 1960-2002-yillarda O'zbekiston yoqilg'i balansida gazning salmog'i necha barobar oshganligini aniqlang.

19-rasm. Muborak gazni qayta ishlash korxonasi.

Topshiriq!

Gaz quvurlari qaysi shaharlarga qaysi kondan kelishini xaritadan aniqlang.

Farg'ona vodiysidan tashqari Buxoro, Surxondaryo va Qashqadaryo vodiylaridan boy tabiiy gaz konlari topilishi natijasida O'zbekiston gazni eksport qila boshladi (19-rasm). Tabiiy gaz birinchi navbatda Qozog'iston va Qirg'iziston respublikalariga yuborilmoqda.

Gaz quvurlar orqali yuborilishi sababli transport xarajati har qanday yoqilg'ini tashishdan arzon tushadi. Gaz quvurlarining uzunligi tez oshib bormoqda.

Dastlabki tabiiy gaz quvurlari Farg'ona vodiysida qurilgan edi. O'zbekistonda issiq kunlar ko'pligidan gaz ancha kam sarflanadi. Qish kunlari gaz ko'p talab qilinadi. Gazni ko'p iste'mol qiladigan Toshkent, Farg'ona, Andijon kabi shaharlarda yozda tejalgan gazni yer osti omborlariga yig'ib qo'yib qishda foydalaniladi. Gaz sifatli yoqilg'igina emas, balki kimyo sanoatining qimmatli xomashyosi hamdir. Gazga bo'lgan talab kimyo, issiqlik elektr stansiyalari va maishiy xo'jalikda tobora ortib bormoqda. Shunga ko'ra qo'shimcha gaz chiqarish yo'llari izlanmoqda, gaz quvurlarining gaz o'tkazish imkoniyati oshirilmoqda.

Neft sanoati. Neftsiz hozirgi zamon iqtisodiyotini yuritish mumkin emas. Neft xom holida ishlatilmaydi. Qayta ishlash natijasida undan turli xil yoqilg'i, ya'ni kimyoviy mahsulotlar olinadi. Neftni qazib chiqarish xarajati ko'mirni qazib chiqarish xarajatidan o'rta hisobda 4 barobar kam. Milliy iqtisodiyotda neftdan keng foydalanish juda ko'p mablag'ni tejashga imkon beradi.

Mahsulot birligini olish (aytaylik, 1 t neft qazib chiqarish) uchun ketadigan pulda ifodalangan hamma xarajat mahsulot tannarxi deyiladi.

Neftning tannarxi u qanday chuqurlikdan olinayotganligidan ko'ra konning neftga qanchalik boyligiga bog'liq. Neft qazib olishning eng arzon usuli fontan usuli bo'lib, bunda neft quduqlardan kondagi bosim tufayli otilib chiqadi. Bosim kamaygan holda uni turli usullar bilan ko'tarib turiladi. Neftni nasoslar yordamida chiqarib olish ham keng tarqalgan. O'zbekistonda birinchi bor neft 1904-yilda Chimyon konidan olingan.

Xuddi gaz singari neftni ham quvurlar orqali yuborish uni tashishning eng arzon va xavfsiz usulidir (**temiryo'lda tashishga nisbatan 4 barobar arzonga tushadi**). Quvur transporti neftni iste'molchilarga bir maromda yetkazib berishni ta'minlaydi. Turli transport vositalariga ortish-tushirishdagi muqarrar isrofgarchilikka barham beriladi.

Ilgarigi vaqtda neft qayerda qazib chiqarilsa, o'sha yerda qayta ishlanar edi. Hozirda neftni qayta ishlash sanoati mahsulotlari qayerda ko'p iste'mol qilinsa, neft o'sha yerga yetkazilib, qayta ishlanadi. Bunday qilinmasa, neft mahsulotlarining har bir turini yuborish uchun alohida quvurlar kerak bo'lib, transport xarajatlari qimmatlashib ketadi.

Hozir O'zbekistonda yiliga 7-8 mln tonna neft va gaz kondensati qazib chiqarilmoqda. Bu Turkiyada qazib olinayotgan neftdan ko'pdir. Qazib olinayotgan neftni Farg'ona va Oltiariq neft zavodlari qayta ishlashga ulgurolmay qoldi. Holbuki, mustaqillikkacha zavod quvvatidan to'la foydalanish maqsadida Turkmanistondan temiryo'l orqali neft keltirilardi. Jarqo'rg'on konidan olinayotgan neftda moy va parafin ko'pligidan uni qayta ishlanmay, faqat yo'l qurilishida foydalaniladi.

Mamlakatimizda olib borilgan geologiya qidiruv ishlari natijasida ko'plab gaz-neft konlari topilmoqda (20-rasm). Jumladan, 1992-yil Namangan viloyatida yirik Mingbuloq neft koni ochildi. Neftga bo'lgan ehtiyojning uzluksiz ortayotganligini hisobga olib, Buxoro viloyatida yiliga 5 mln tonna neftni qayta ishlay oladigan kombinat qurildi. Bu korxonada 1997-yildan mahsulot bera boshladi. Hozir 50 turdan ortiq neft mahsulotlari ishlab chiqarilmoqda.

Rivojlangan mamlakatlarga qiyoslaganda bizda energiya iste'moli tarkibida neft mahsulotlarining ulushi ancha yuqori.

20-rasm. Neft-gazli mintaqalar.

Iftixor!

O'zbekistonda mustaqillik yillarida neft mustaqilligi ham ta'minlandi.

Topshiriq!

Neft olinadigan konlarni xaritadan aniqlang.

Mamlakatimiz neftni qayta ishlash korxonalari bir yilda 11 mln tonna neftni qayta ishlash quvvatiga ega.

Yoqilg'i-energetika balansida neft mahsulotlari ulushi kelgusida kamayishi zarur. Buning uchun mavjud avtomobil va traktorlarni yangi tejamkor texnologiya bilan jihozlash kerak bo'ladi. Bu ko'p mablag' talab etadigan va ancha murakkab vazifa. Binobarin, yaqin o'n yilliklarda ham yoqilg'i - energetika balansida neftning ulushi barqaror saqlanib turadi.

1. Dastlabki ishga tushirilgan gaz konlarini geografiya daftaringizga yozing.
2. Mingbuloqdan olinayotgan neft qayerda qayta ishlanadi?
3. Gaz va neftni qayta ishlash korxonalarini joylashtirish qanday umumiylikka ega?

11-dars

KO'MIR SANOATI

Bu sanoat tarkibida bir nechta ko'mir koni mavjud. Ulardagi ko'mir zaxirasi 2 mlrd tonnani tashkil etadi. Dastlabki ko'mir Angren konidan 1950-yillarda qazib olindi. Ko'mir koni yer betiga yaqin joylashgan. Unda ko'mirning 9/10 qismini ochiq usulda qazib olinmoqda (21-rasm).

21-rasm. Angren konida ko'mirning ochiq usulda qazib olinishi.

Ochiq usulda har bir shaxtyorning qazib oladigan ko'miri shaxta usulida qazib olinadigan-dan 6 barobar unumli bo'ladi. Shu bilan birga, kar'er (havza) qancha katta bo'lsa, xarajat shuncha kam bo'ladi. Angren ko'miri sifati past — qo'ng'ir ko'mirdir.

Shunday bo'lsa-da, O'zbekistondagi boshqa ko'mir konlaridagiga nisbatan ko'mir zaxirasi katta hamda iste'molchiga yaqin va yuza joylashganligidan ko'mir qazib chiqarish jadal o'sdi. Ko'mirning asosiy qismi kon yaqinidagi GRESda ishlatiladi. Bir qismi esa yer ostida gazga aylantiriladi. Ko'mir tarkibida nodir va tarqoq elementlar hamda ko'plab gil-moya uchraydi, bir yo'la ulardan foydalanish esa konning samaradorligini yana ham oshiradi. Biroq ko'mir ochiq

22-rasm. Sharq'un ko'mir koni osma yo'llari.

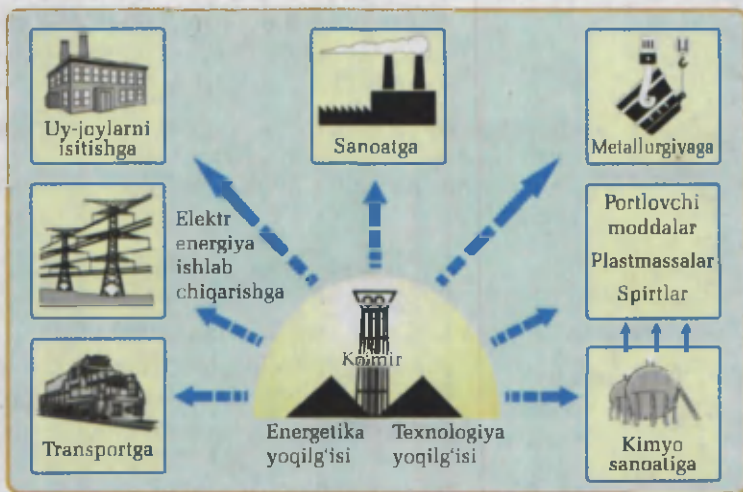
usulda qazib olinishi oqibatida katta-katta yer maydonlarini kon chiqindilari band qilib, tutun va qurumdan qishloq xo'jaligi jiddiy zarar ko'rmogda.

Bunday noxush holatning chorasi sifatida ko'mir sanoatidan zavol ko'rgan maydonlar rekultivatsiya qilinmogda, ya'ni qayta tiklanmogda, shaxtalar chiqindisidan vujudga kelgan tepaliklarni o'simliklar bilan qoplash, ko'mirni quvurlar orqali tashish choralari ko'rilmogda.

Surxondaryo viloyatining Sariosiyo tumanida 1950-yili Sharg'un ko'mir koni ishga tushirilgan. Kondagi ko'mir yuqori sifatli bo'lib, shaxta usulida qazib olinadi. Ko'mirning maydasi qazib olingan joyda **briket** qilinadi. Ko'mir tog'lar osha uzunligi 17 km dan ortiq osma sim yo'l vositasida temiryo'lga yetkazib beriladi (22-rasm). Angren, Sharg'un va Boysun konlaridan yiliga 2 mln tonnaga yaqin ko'mir qazib olinmogda. Lekin bu miqdor O'zbekistonning ko'mirga bo'lgan ehtiyojini qondira olmaydi. Zero, metallurgiya, kimyo kabi sanoat tarmoqlarining rivojlanishi ko'mirga bo'lgan ehtiyojni oshirib yubormogda (23-rasm).

Shunday qilib, O'zbekistonda ko'mirning asosiy zaxiralari Angren, Sharg'un va Boysun konlarida joylashganligini bilib oldik.

Ko'mir sanoatiga tegishli yana bir ma'lumotni bilib qo'ying. Mamlakatimizda qazib olinayotgan ko'mirning deyarli hammasi (96,5 foizi) qo'ng'ir ko'mir, qolgan qismi toshko'mirdir. Mamlakatimizda ko'mir qazib olishning o'ziga xos yana bir xususiyati shundaki, uning 87 foizi ochiq usulda qazib olinadi.

23-rasm. Milliy iqtisodiyotda ko'mirdan foydalanish.

briket – ko'mir kukunini bosim ostida yoki yopishqoq moddaga aralashtirib zoldir shakliga keltirilgan mahsulot.

stansiyalarda ishlatiladigan yoqilg'ini qazib olish va tashib keltirish xarajatlariga bog'liq. Shuning uchun elektr stansiya qurish uchun joy tanlanayotganda yoqilg'ini tashib kelishga va elektr energiyani uzatib berishga ketadigan xarajatlar qiyoslab ko'riladi.

Agar yoqilg'ini tashib kelish xarajati elektr energiyani uzatish xarajatidan ortiq bo'lsa, elektr stansiyaning yoqilg'i manbayiga yaqin joyda qurish, agar energiyani uzatish qimmatga tushsa, uni iste'molchiga yaqin joyda qurish foydalidir (chizma qarang).

Yoqilg'i ↔ IES ↔ Iste'molchi
Yoqilg'i ↔ IES ↔ Iste'molchi

(asoslang! Nega shunday)

Elektr energiyani uzatish masofasi fan-texnika rivojlanishi bilan yil sayin uzayib bormoqda. Elektr energiyaning simlar orqali uzatilishi uning afzalliklaridan biridir. Iqtisodiyotning hamma jabhalarida elektr energiyadan foydalanilishi elektr energiyaning ikkinchi muhim afzalligidir. Mahalliy yoqilg'idan keng foydalanish mumkinligi uchinchi afzallik va nihoyat elektr energiyani qudratli elektr stansiyalarda ishlab chiqarish imkoniyati to'rtinchi afzallikdir.

Elektr energiya juda ko'p iste'mol qilinadigan joylarda elektr stansiyalar boshqa joylardan keltiriladigan yoqilg'iga mo'ljallab quriladi. IESlarning juda ulkanlari boshqa viloyatlarni ham elektr bilan ta'minlaydi va ular GRES deb yuritiladi. Mamlakatimizda Sirdaryo, Toshkent, Yangi Angren, Navoiy, Taxiato'sh, Angren GRESlari mavjud. Birgina Sirdaryo GRESining o'zi 13 mlrd kVt /s elektr energiya beradi (25-rasm). Qashqadaryo viloyatida quvvati 3,2 mln kVt bo'lgan Toli-marjon GRESi qurilmoqda.

25-rasm. Sirdaryo GRESi.

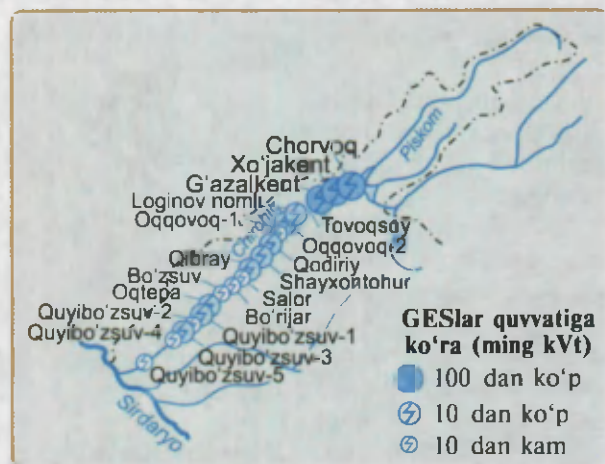
Ko'pchilik IESlar elektr energiya bilan bir vaqtda issiqlik energiyasi ham ishlab chiqaradi. Bunday elektr stansiyalar issiqlik elektr markazlari (IEM) deb ataladi. Masalan, Farg'ona neftni qayta ishlash zavodining IEMi va hokazo. Ularda elektr energiya ishlab chiqarish jarayonida

Turli xildagi elektr stansiyalarning yuqori voltli elektr uzatish liniyalari bilan birlashtirib, bir markazdan boshqarib turilishi **energetika tizimi** deyiladi.

hosil bo'lgan issiq suvdan issiqxonalarini, binolarni isitishda va boshqa ishlab chiqarish ehtiyojlarida foydalaniladi. Lekin issiq suv 20 km dan olis masofada sovib qoladi. Shu sababli, IESlar yirik korxonalar yaqinida va yirik shaharlardagina quriladi.

Gidroelektr stansiyalar (GES)da energiya ishlab chiqarish tabiiy suv oqimi kuchiga asoslanadi. Binobarin, GESlar ishlab chiqargan elektr energiyaning tannarxi arzon bo'ladi (quvvati teng bo'lgan IESlardagidan 4 barobar arzon). Tog' daryolariga qurilgan GESlarda eng arzon elektr energiya ishlab chiqarilmoqda.

26-rasm. Chirchiq-Bo'zsuvs gidroenergetika kaskadi.

Mamlakatda ishlab chiqariladigan elektr energiyaning deyarli yarmi Toshkent viloyatida, 27 foizi Sirdaryo, 14 foizi Navoiy viloyatlarida, 6 foizi Qoraqalpog'istonda, 5 foizga yaqini qolgan viloyatlarda ishlab chiqariladi.

tirish imkoniyatlari yaratiladi.

Tezoqar daryolarda GESlarni bir-biriga yaqin qurish mumkin. Natijada Chirchiq – Bo'zsuvs energetika inshootidagi singari GESlar kaskadi (pog'onasi) shakllanadi. Bu kaskad GESlar soniga (19 ta) ko'ra jahonda oldingi o'rinlardan birini egallaydi (26-rasm). Mamlakatdagi jami IESlar bilan GESlarning soni 37 ta bo'lib, umumiy quvvati 11,2 mln kVt dan ortadi.

Elektr energiya hosil qilishning boshqa yo'llari. Dunyoning ayrim mamlakatlarida atom elektr stansiyalari (AESlar) qurilgan. Bu elektr stansiyalar urandan foydalanadi. 1 kg uran (shartli uran yoqilg'isi) 2,5 ming t ko'mir yonganda beradigan miqdorda issiqlik beradi. **AESlar o'zining energetika bazasi bo'lmagan va yoqilg'i qimmat hamda elektr energiyaga**

ehtiyoj katta joylarda quriladi. AESlarda elektr energiya hosil qilish iqtisodiy va ekologik jihatdan samarali bo'lsa-da, ulardagi radiaktiv nurlanish bilan, nosozlik yoki tasodif tufayli butun mavjudotni halok etishi mumkin. Masalan, Ukrainadagi Chernobil AESida 1986-yili ro'y bergan falokat oqibatida juda katta hudud radiaktiv nurlanish ostida qoldi. Uning asoratidan butun borliq hanuz aziyat chekmoqda. Tez-tez zilzila bo'ladigan O'zbekistonda AES qurish ayniqsa xatarli. Shularga ko'ra AESlar bizda qurilmaydi.

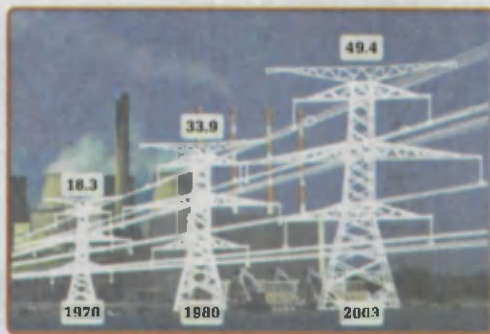
Energiyaning yangi manbalarini topish va o'zlashtirish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Ana shunday izlanish natijasi o'laroq Toshkent viloyatining Parkent tumanida **Quyosh energiyasidan** foydalanadigan «Fizika–Quyosh» inshooti qurib ishga tushirildi. Geotermal (issiq suv) va shamol energiyasidan elektr hosil qilish yo'lga qo'yilmoqda.

Elektrlashtirishning yuqori darajasi energetika tizimlarining bunyod etilishidir. **Energetika tizimi** tufayli yil fasllaridan va sutkaning qaysi vaqtidan qat'i nazar iste'molchilar elektr energiya bilan bir maromda ta'minlanadi.

O'zbekistonning hamma viloyatlaridagi yirik elektr stansiyalari o'zaro birlashtirilib, Yagona energetika tizimi bunyod etildi. O'rta Osiyo davlatlariaro elektr energiya import-eksporti O'zbekiston energetika tizimi vositasida qulay amalga oshmoqda.

Endilikda O'zbekistondagi jami elektr stansiyalarda yiliga Turkiyadagiga barobar, ya'ni 50 mlrd kVt /s ga yaqin elektr energiya hosil qilinmoqda (27-rasm). Uning 1/3 qismi qishloq xo'jaligida foydalanilmoqda.

O'zbekiston o'z ehtiyojidan ortgan elektr energiyani Tojikiston, Qozog'iston va Afg'onistonga eksport qilmoqda.

27-rasm. Elektr energiya ishlab chiqarishning o'sishi (mlrd kVt /soat).

Yodda tuting!

Mamlakatda ishlab chiqarilgan elektr energiya-ning deyarli 37 foizi sanoatda, 30 foizi qishloq xo'jaligida, 2,5 foizi transportda, 0,5 foizi qurilishda ishlatiladi. 15 foiz elektr energiya iste'molchiga yetib borunguna qadar isrof bo'ladi.

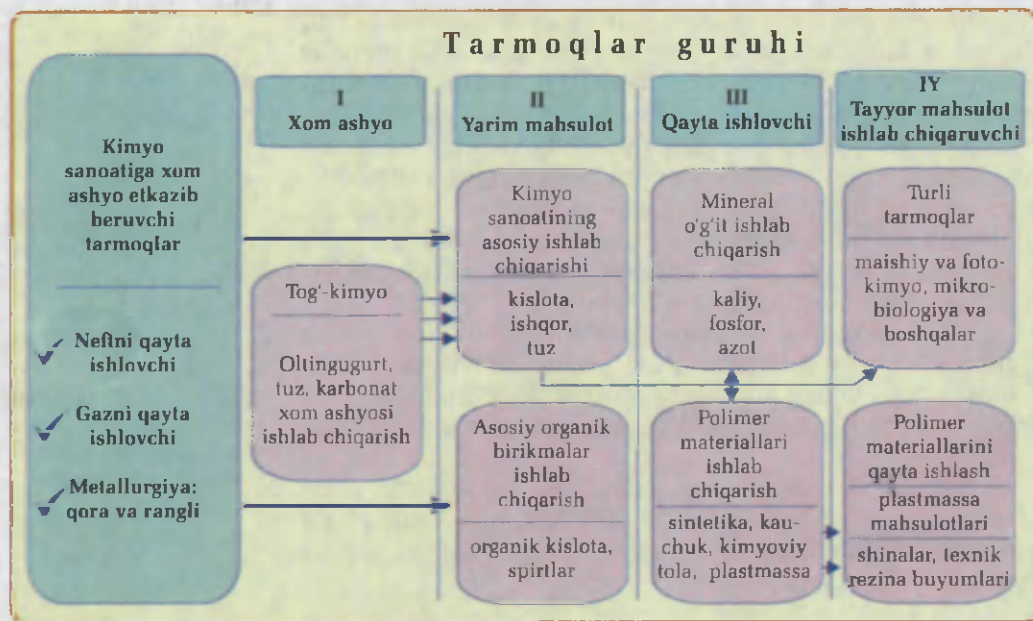
1. Tabiiy gaz bilan ishlaydigan GRESlardan 5 tasining nomini va qayerdaligini ayting.
2. "Mahsulot tannarxi" deb nimaga aytiladi? O'zbekistonning turli joylarida ishlab chiqarilgan elektr energiya tannarxi bir xil emasligiga sabab nima?
3. Energetika tizimi nima? U qanday iqtisodiy foyda keltiradi?
4. Uyingizni yoritayotgan elektr quvvati qaysi elektr stansiyasida hosil qilinayotganligini o'ylab ko'ring.

Eslab qoling!

Yalpi sanoat mahsuloti hajmida kimyo va neft kimyo sanoatining salmog'i 6 foizni tashkil etadi.

Kimyo sanoatining shakllanishi 1932-yili Sho'rsuv oltingugurt koni ishga tushirilishi bilan boshlandi. Uning mahsuloti ko'proq mashinasozlik (plastmassa, oyna), to'qimachilik sanoati (tola, bo'yoqlar), qishloq xo'jaligi (o'g'itlar, zaharli ximikatlar), transport (motor yoqilg'isi, surtish moyi, sintetik kauchuk), qurilish (yopishqoq plyonka, oyna, plastik) kabilarda ishlatiladi.

Kimyo sanoati tarkibida mineral o'g'itlar ishlab chiqarish salmoqli o'rin egallaydi. Shuningdek, qishloq xo'jalik zararkunandalariga qarshi defoliantlar ham ishlab chiqariladi.

28-rasm. Kimyo sanoati tarkibi.

U ko'plab tarmoqlarni xomashyo va materiallar bilan ta'minlar ekan, o'z navbatida boshqa tarmoqlardan energiya, jihozlar va transport vositalarini oladi. Kimyo sanoati gaz hamda paxta sanoati xomashyosini va rangli metallurgiya chiqindilarini qayta ishlaydi. Demak, kimyo sanoati tarmoqlararo ikki tomonlama aloqadorlikda bo'lib, ko'plab tarmoqlarning rivojlanishi va hududiy joylashishiga ta'sir ko'rsatadi (28-rasm).

Kimyo sanoati sifat jihatdan tabiiy mahsulotlardan ustun turuvchi **sun'iy materiallar** yaratadi. Bunday materiallar tufayli kishilar mehnati ham, qishloq xo'jaligi xomashyosi ham tejaladi. Masalan, kapron ishlab chiqarish uchun tabiiy ipak tayyorlashga qaraganda 20 barobar kam mehnat sarf qilinadi. Shuningdek, kimyo sanoati tufayli ishlab chiqarishni **kombinatlashtirish** istiqbollari yaraldi. Chunonchi, ko'mir, neft, gaz singari yoqilg'i xomashyolaridan energiya hosil qilishda ham, kimyo mahsulotlari (benzin, parafin) olishda ham foydalanilishi energetika-kimyo kombinatlari qurishga olib keldi.

Kimyo sanoatining xomashyo bazasi boy va xilma-xil. U turli foydali qazilmalardan, ishlab chiqarish chiqindilaridan, yog'och, suv, hatto, havodan foydalanadi. Turli xil xomashyolardan foydalanish imkoniyatining cheksizligi kimyo sanoati korxonalarini hamma joyda qurishga imkon beradi. Biroq, kimyo korxonalari energiya va suvni ko'p ishlatishi, ayniqsa tabiatga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatishi sababidan ularni hamma joyda ham qurish maqbul bo'lavermaydi.

Kimyo sanoatining yirik korxonasi – Chirchiq elektr-kimyo kombinati 1940-yilda ishga tushgan. Chirchiq elektr-kimyo kombinati dastlab havo tarkibidagi azotdan elektr energiyasi vositasida azotli o'g'it ishlab chiqargan. Buxoro viloyatida topilgan tabiiy gaz quvur orqali Chirchiqqa keltirilgach, kombinat gazdan xomashyo o'rnida foydalana-digan bo'ldi. Bu mahsulot ishlab chiqarishning keskin ko'payishi va tannarxning arzonlashishiga olib keldi. Kombinatta azotli o'g'itdan tashqari, magniy xlorit (g'o'za bargini to'kishda qo'llaniladigan kimyoviy modda) hamda plastmassa va sintetik tola olish uchun organik sintez mahsulotlari ishlab chiqarilmoqda.

Tabiiy gazdan azotli o'g'it va kimyoviy tola ishlab chiqaradigan zavodlar Farg'ona va Navoiy shaharlarida ham barpo etildi. 1946-yilda Qo'qonda, 1957-yilda Samarqandda superfosfat zavodi ishga tushdi. 1998-yilda Qizilqum fosforit kombinati ishga tushirildi. Unda 2,7 million tonna fosforit konsentrati olinadi.

Kombinatlashtirish – sanoatning texnologik jarayon jihatidan o'zaro bog'langan, ba'zan turli tarmoqlarga taalluqli bo'lgan bir qancha ishlab chiqarish korxonalarining bir korxonaga birlashtirilishidir.

29-rasm. «Sovplastital» qo'shma korxonasi sexi.

Mamlakatimiz osh tuzi konlariga ham boy. Xo'jaykon, Borsakelmas, Boybichakon va Oqqal'a kabi konlarda 90 milliard tonna xomashyo bor. Olmaliqda yuqori sifatli ammofos ishlab chiqaruvchi zavod barpo etildi. Toshkentda Soplastital, Angrenda rezina ishlab chiqaradigan kimyo korxonalari mavjud (29-rasm).

O'zbekistonda tabiiy gazdan yoqilg'i o'rnida ham, xomashyo o'rnida ham foydalanish samaralidir. Tabiiy gazdan kimyoviy tola ishlab chiqarish, Rossiya Federatsiyasidagidan 40-50 foiz arzonga tushadi. Gazli, Muborak, Uchqir, Odamtosh, Sho'rtan kabi tabiiy gaz konlaridan olinayotgan gaz yuqori kondensatliliigi bilan ajralib turadi. Gaz kondensati organik sintezning asosidir. Uning har tonnasidan 50 kg sun'iy kauchuk, 150 kg plastik massa, 150 kg sun'iy tola, 100 kg erituvchi modda, 400 kg motor yoqilg'isi olish mumkin.

Muborakda tabiiy gaz tarkibidagi oltingugurtni ajratib oladigan zavod qurildi. Rangli metallurgiya korxonalari chiqindisidan sulfat kislota olinadi. Popdagi rezina zavodida kalish, rezina quvurlar hamda mashina va mexanizmlar uchun turli xil rezina qismlar ishlab chiqarilmoqda. Jizzaxdagi zavodda esa polietilen plyonkalar hamda plastmassa quvurlar tayyorlanadi.

Kimyo sanoati mahsulotlari ishlab chiqarishning hajmi 1995-yilga nisbatan 2001-yilda 190 foizga o'sdi.

Qazib olinayotgan oltingugurt kolchedani, marganes, bariy, talk, ohaktosh singari minerallar kimyo sanoatining turli tarmoqlari ehtiyojini qondirmoqda. Lok-bo'yoq sanoati, sun'iy tola va to'qimalar (Farg'onada), sun'iy charm va sun'iy jun ishlab chiqaradigan zavodlar quvvati oshirildi.

Gidroliz korxonalari o'tgan asrning 50-yillarida qurila boshladi. Farg'ona furon birikmalari, Yangiyo'l biokimyo, Andijon gidroliz zavodlarida asosiy xomashyo — chigit shulxasi, sholi qobig'idan texnik etil spirti, furfurool, ozuqa achitqilari (xamirturush) kabi mahsulotlar ishlab chiqarilgan. 90-yillar boshidan bu zavodlarda g'alladan etil spirti ishlab chiqarila boshlandi. Natijada oziq-ovqat, tibbiyot, atir-upa va boshqa sanoat tarmoqlariga zarur spirtini chetdan keltirishga barham berildi.

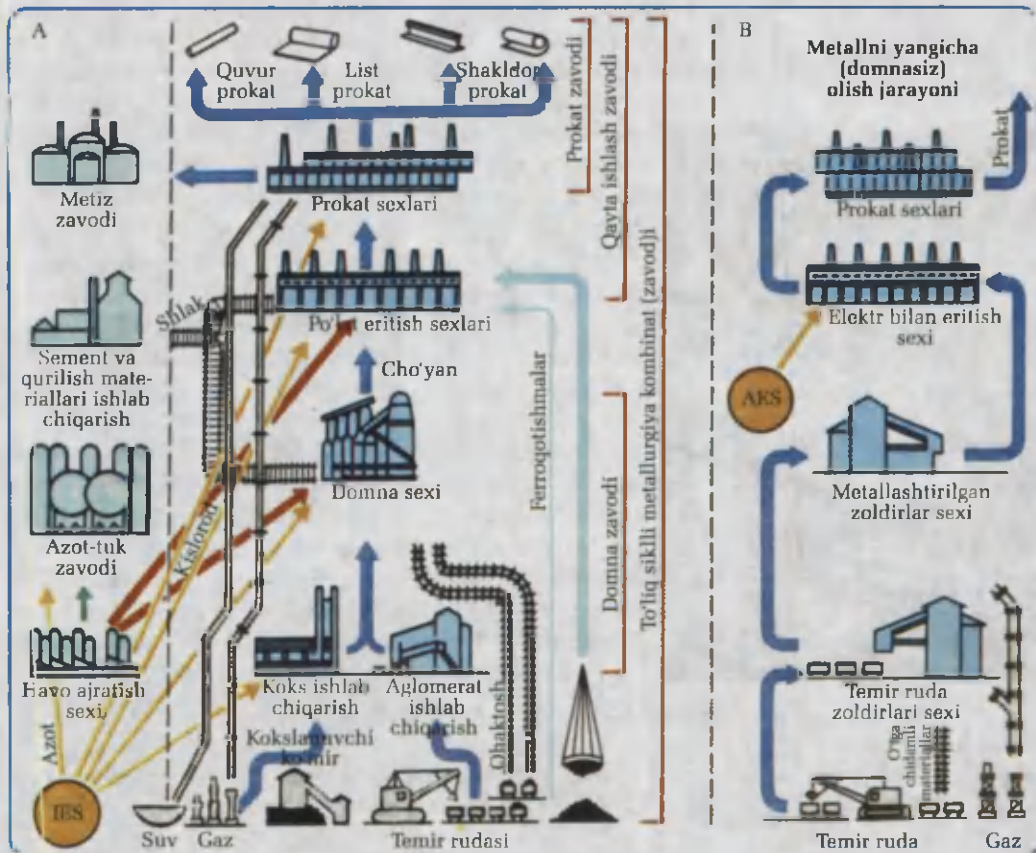

1. Kimyo sanoatining tarmoqlararo aloqasini modelda ifodalang.
2. Kimyo korxonalarini joylashtirishda qanday omillar hisobga olingan?
3. Chetdan keltirilgan xomashyo bilan ishlaydigan kimyo korxonalarini xaritadan ko'rsating.
4. Sizing viloyat (tumaningiz)dagi kimyo sanoati korxonasi qanday xomashyodan foydalanadi?
5. Yozuvsiz xaritadaagi yo'qilgi-kimyo majmuasiga doir topshiriqlarni bajaring.

Metallurgiya majmuasi ikki tarmoqni: qora metallurgiya va rangli metallurgiyani o'z ichiga oladi.

Qora metallurgiya – temir rudasi qazib chiqarish, cho'yan, po'lat eritish, prokat va ferrototishmalar ishlab chiqarishdan iborat Hozirgi zamon metallurgiyasi uchun birinchidan, metallning asosiy qismini metallurgiya kombinatlarida ishlab chiqarish xarakterlidir. Metallurgiyada xomashyoga ketma-ket ishlov beradigan kombinatlarning hissasi katta bo'ladi. Chunki kombinatlarda bir yo'la temir rudasidan domna pechlarida cho'yan eritib olinadi, suyuq cho'yan va temir-tersakdan (metallolomdan) po'lat erituvchi (marten, konverter, elektr) pechlarda po'lat eritiladi, po'latdan esa tayyor mahsulot – prokat olinadi (30-rasm).

30-rasm. Kombinatdagi sexlar chizmasi.

Eslab qoling!

Yalpi sanoat mahsuloti hajmida qora metallurgiya-ning salmog'i 1,5 foizga yetmaydi.

Fan-texnika taraqqiyoti metall eritishning chiqindisiz texnologiyasini, metall olishning yangi, unumliroq usullarini joriy qilishga olib kelmoqdaki, bu po'lat sifatini oshirishni va prokatning xilma-xil turlarini olishni ta'minlaydi. Metall olishning eng yangi usuli metallni domnasiz, ya'ni rudani eritmay undan metallni ajratib olishdir.

Qora metallurgiyada ishlab chiqarish uzluksiz markazlasha boradi.

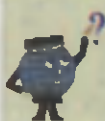
Metallurgiya kombinatlari ko'p miqdorda xomashyo va yoqilg'i ishlatadi. Shu sababli ularni xomashyo yoki yoqilg'i bazalari yaqinida, ba'zan ular oralig'ida quriladi. Bu metallurgiya korxonasi (kombinat)ni joylashtirishning eng muhim shartidir. Bunda suv, elektr energiya, tabiiy gaz bilan ta'minlash va tabiatni muhofaza qilish imkoniyatlari ham e'tiborga olinadi.

31-rasm. O'zbekiston metallurgiya zavodi.

Birinchi metallurgiya korxonasi – Bekobod metallurgiya zavodi 1946-yilda ishga tushirilgan. Zavodda 3 ta marten pechi, prokat sexi, metall quyadigan termik sex va bir qancha yordamchi korxonalar bor. Keyingi vaqtlarda zavodning marten pechlari elektropechlarga aylantirildi (31-rasm).

Zavodda po'lat va prokat ishlab chiqarish ortib bormoqda. 1950-yilda 119 ming tonna po'lat eritilgan, 76 ming tonna tayyor prokat ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2001-yilda eritilgan po'lat 452 ming tonna va tayyor prokat 402 ming tonnadan ortib ketdi. Ammo zavod mahsuloti mamlakatning metallga bo'lgan ehtiyojini qoplay olmayotir. Natijada qo'shni davlatlardan ko'plab metall keltirishga to'g'ri kelinmoqda. O'zbekistonda temir va marganets ruda zaxiralari ma'lum bo'lsa-da, ulardan hozircha foydalanilmayotir. Samarqand viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Markaziy Qizilqumda ruda konlarini qidirish ishlari olib borilmoqda. Shu bilan birga yig'ilgan temir-tersakni qayta ishlaydigan korxonalar Urganch, Boyovut, Qarshi, Kitob, Denov va Taxiatoshdada bunyod qilinmoqda.

1. Qanday metallurgiya korxonasini to'la sikldagi zavod yoki kombinat deyiladi?
2. Maktabingizda to'plangan temir-tersak qayerga, qanday transportda tashilishini o'ylab ko'ring. So'ng temir-tersak bosib o'tadigan yo'lni xaritada aniqlang.

Rangli metallurgiya: a) rangli metallarni qazib chiqarish; b) boyitish; d) eritish; e) qotishmalar ishlab chiqarishni o'zida birlashtiradi. Rangli metallurgiya mamlakatni elektrlashtirish, uning mudofaa qudratini mustahkamlash, atom texnikasi, samolyotsozlik, raketasoqlikni rivojlantirish, umuman, mashinasozlik va kimyo sanoati uchun juda zarurdir.

Rangli metallar bir qancha guruhlariga bo'linadi (2-jadval).

2-jadval.

Asosiy guruhlar			Boshqa guruhlar	
Og'ir metallar	Yengil metallar	Qimmatbaho metallar	Qiyin eruvchi metallar	Nodir metallar
Mis, qalay, qo'rg'oshin, nikel, rux	Alyuminiy, magniy, titan	Oltin, kumush, platina	Volfram, molibden	Uran, germaniy va boshqalar

Bu bo'linish asosida rangli metallurgiya — og'ir metallar metallurgiyasi, yengil metallar metallurgiyasi va boshqalarga bo'linadi. Ilgari O'zbekistonda faqat qimmatbaho metallar qazib chiqarilgan. Endilikda og'ir metallarni ham, qiyin eruvchi metallarni ham ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Bularni olishda juda ko'p elektr energiya sarflanadi. Bunday ishlab chiqarishlar ko'p energiya talab qiladigan ishlab chiqarish deyiladi.

Mamlakatimizda oltin, mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, molibden, xrom va boshqa rangli hamda nodir metall rudalarining zahirasi ko'p. Faqat mis konlarining o'zi 15 tadan ortadi.

! Xaritadan mis konlarining o'rnini aniqlang.

Angren—Olmaliq kon sanoati rayoni mamlakatimiz rangli metallurgiya sanoatida alohida ahamiyatga ega. **Mis rudasi** tarkibida molibden, oltin, kumush kabilar birga uchraydi. Bu yerda mis eritish zavodi va Olmaliq kon-metallurgiya kombinati ishlab turibdi. Kombinat Qalmoqqirkon, Qo'rg'oshinkon konlari, qo'rg'oshin-rux **boyitish fabrikasi**, elektr stansiyasi va bir qancha yordamchi korxonalaridan iborat. Konchilarning obod shahri — Olmaliq kon o'zlashtirilishi jarayonida barpo bo'lgan (32-rasm).

Rangli metallurgiyaning asosiy mahsuloti — **volfram** va **molibden** ishlab chiqarish tez rivojlanmoqda. Chirchiq

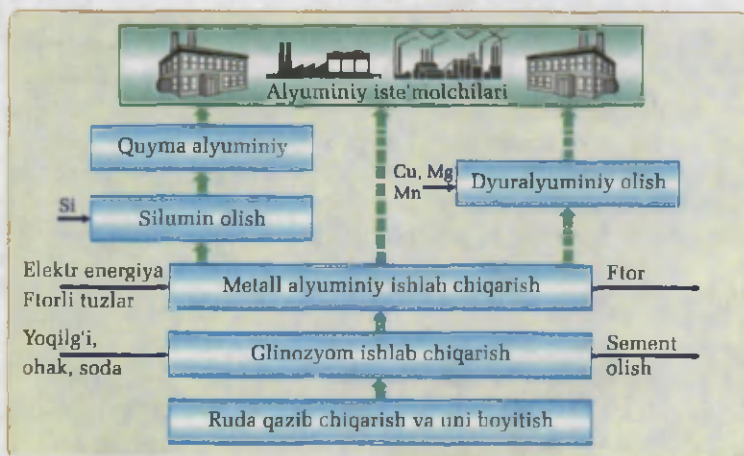
Eslab qoling!

Yalpi sanoat mahsuloti hajmida rangli metallurgiyaning salmog'i 10 foizdan oshadi.

Rangli metallar qimmatli xususiyatlarga ega. Ularning ba'zilari (qalay, qo'rg'oshin, nikel) zanglash (korroziya)ga chidamli, boshqalari (titan, volfram) issiqqa bardoshli yoki elektr tokini yaxshi o'tkazadi (alyuminiy, mis, kumush, oltin).

Boyitish fabrikasi — rudaning keraksiz ko'shilmalarini chiqarib tashlash yoki yangi moddalar qo'shish yo'li bilan foydali sifatlarini o'ttiruvchi korxon.

32-rasm. Alyuminiy ishlab chiqarish.

gilinging ulkan zahirasi mavjud. O'rta Chirchiq plavik shpat kombinatida esa alyuminiyni elektroliz usulida olishda ishlatiladigan plavik shpat tayyorlanadi.

1. Rangli metallurgiya xom ashyosiga majmuali ishlov beruvchi kombinatlarni qurishning foydali ekanligiga sabab nima?
2. Yoquvsiz xaritada metallurgiya majmuasiga doir topshiriqlarni bajaring.

16-dars

QIMMATBAHO VA OG'IR METALLAR

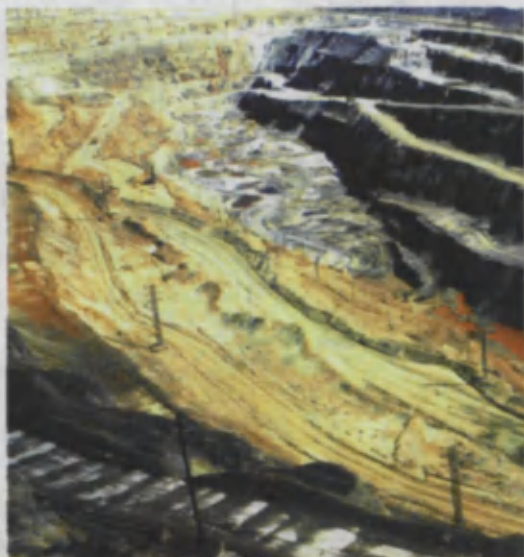
Oltin — noyob metall. U yer ostida ham, namlikda ham o'z xususiyatini yo'qotmaydi. Ammo uni izlab topish va tog' jinslaridan ajratib olish juda ko'p mehnat, mablag' talab etadi. Oltin siz bilgan zargarlikdan tashqari elektronika, kompyuter ishlab chiqarishda, kosmik kemalarda, atom reaktorlarida ko'p qo'llaniladi. Bitta atom reaktorining ichki devori 16 kg oltin bilan qo'planadi.

Samarqand bilan Buxoro oralig'idagi tog'lardan ikki ming yil burun ham oltin qazib olingan. X-XIII asrlarda kon sanoati o'z zamonasiga xos yuksak rivojlangan. XIX asrda Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olgach, mavjud konlarni xaritalarga tushirdi. Oltin qidiruv ishlarini barcha joylarda kuchaytirdi. XX asr o'rtalaridan o'zbek olimlarining izlanishlari asosida Muruntov, Chodak, Zarmitan, Qo'shbuloq, Qizilolma, Marjonbuloq oltin konlari aniqlandi.

Ifixor!

O'zbekiston oltin qazib chiqarish bo'yicha dunyoda yettinchi, MDH davlatlari ichida esa ikkinchi o'rinda turadi.

1969-yili dastlabki oltin yombisi quyildi. Shu vaqtdan oltin qazib olish sanoati shakllandi. Mamlakatimizda oltin qazib olish sanoatining yana bir yirik markazi—Navoiy kon-metallurgiya kombinatidir. Zarafshonda tashkil etilgan oltin qazib olish bo'yicha O'zbekiston AQSH «Zarafshon-N'yumont» qo'shma korxonasi 1995-yildan mahsulot ishlab chiqara boshladi. Muruntov koni O'zbekistondagina emas, Yevroosiyodagi oltin konlari ichida eng kattasi bo'lib, ruda qazib olingan joy hajmi 2x4 km va chuqurligi 400 metrdan ortiq afsonaviy o'rani eslatadi (33-rasm).

33-rasm. Muruntov oltin koni.

Oltindan keyin turadigan qimmatbaho metall bu **kumush**dir. Qurama tog' tizmalarida yirik kumush konlari topilgan. Toshkent oldi rayonida kumush katta miqdorda ajratib olinmoqda. Qizilqumda kumush ishlab chiqarishni ko'paytirish borasida keng ko'lamli tadbirlar amalga oshirilmoqda. Hozirgi kunga kelib tarkibida oltin va kumush bo'lgan 30 dan ortiq ruda konlari aniqlangan.

Metallar iqtisodiyotda turli maqsadlarda ishlatiladi. **Mis** sof holda ham, qalayi bilan (bronza), nikel bilan (melxior), alyuminiy bilan (dyuralyuminiy), rux bilan (latun) qotishma holda ham elektrotexnikada va mashinasozlikda keng foydalaniladi. **Qo'rg'oshin** akkumulyatorlar, elektr kabellari ishlab chiqarishda ishlatiladi. Temir buyumlar zanglamasligi uchun rux bilan sirlanadi. Qalaydan oq tunuka va podshpniklar yasashda foydalaniladi. Respublikada kumush, uran, volfram va boshqa qimmatbaho ruda konlari ham bor.

Metallurgiya sanoati chiqindilari atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli bu chiqindilarni to'liq ishlov berib foydali mahsulotlarga (masalan, shlakli qurilish materialiga) aylantirish, zararsizlantirish, atmosferaga va suv havzalariga chiqadigan chiqindilarni tozalash zarur.

Bu belgilar nimani anglatadi?

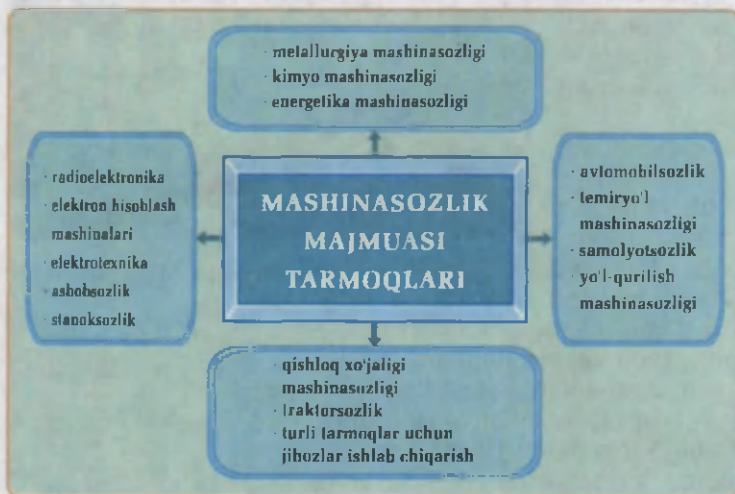
1. Metallurgiya majmuasiga aloqador korxonalaridan qaysi biri ekologik muammoni nihoyatda keskinlashtirmoqda? Bu korxonada tabiatni bulg'amasligi uchun qanday tadbirni taklif qilasiz?
2. Metallurgiya majmuasi iqtisodiyotning qaysi tarmoqlari bilan aloqadorligini geografiya daftaringizga chizib ko'rsating.

Eslab qoling!

Yalpi sanoat mahsuloti hajmida mashinasozlikning salmog'i 11 foizdan oshadi.

Mashinasozlik mamlakat iqtisodiyotining ustuvor majmuasi hisoblanadi (34-rasm). Chunki iqtisodiyotning hech bir tarmog'i mashinalar bilan ta'minlanmay turib rivojlana olmaydi. Hozirgi zamon mashinasini tayyorlash uchun ko'p miqdorda metall, plastmassa, bo'yoqlar, rezina, gazlama, yog'och-taxta kerak bo'ladi. Mashinalar yuzlab, hatto minglab detallardan tayyorlanadi.

34-raam. Mashinasozlik majmuasi tarmoqlari.

Bu qadar xilma-xil detallarni bittagina zavodda yasash noqulay va samarasizdir. Shu sababli mashinasozlikda **detallar yasashga ixtisoslashish**, ya'ni tayyor mahsulotning ayrim detallari va qismlarini yasashga, shuningdek, **predmetlar yasashga ixtisoslashish**, boshqacha aytganda tayyor mahsulot (avtomobil, traktor, stanok) ishlab chiqarish ustuvor bo'ladi.

Binobarin, xom ashyoning xilma-xilligi va mashinalar tuzilishi ayrim detallarni ishlab chiqaruvchi ko'pdan ko'p mashinasozlik zavodlarining bir-birlari bilan, shuningdek, metall, plastmassa, rezina va hokazolarni yetkazib beruvchi boshqa tarmoqlar korxonalari bilan ishlab chiqarish aloqalari bo'lishini, ya'ni **kooperativlashish**larini talab qiladi. Bunday aloqalarni transport tizimi takomillashgan sharoitdagina amalga oshirish mumkin.

Shu sababli qulay transport magistrallarining mavjudligi mashinasozlik tarmoqlarini joylashtirishda albatta hisobga olinadi.

Mashinasozlik mahsuloti murakkab dastgohlardan malakali mehnat evaziga qimmatbaho mahsulot beradi. O'rtacha hisobda olganda mashinaning tannarxi shu mashina yasashga

sarflangan xomashyo – metall tannarxidan yuzlab marta ortiq bo'ladi (35-rasm).

Shu sababli mashinasozlikni joylashtirishda malakali ishchi va ilmiy-texnik kadrlar miqdorining yetarli bo'lishi ham hisobga olinadi.

Mashinasozlikning turli tarmoqlari bir xil miqdorda metall ishlatmaydi. Agar bir dona mashinani yasash uchun ko'p metall (yoki boshqa ko'p material) kerak bo'lsa, bunday mashinasozlikni ko'p metall yoki ko'p material talab qiluvchi mashinasozlik deyiladi. Masalan, kon va metallurgiya asbob-uskunalari, temiryo'l vagonlari ishlab chiqarish bunga misol bo'ladi.

Shu sababli mashinasozlik korxonalarini joylashtirishda iste'molchining yaqinligi va metallurgiya bazasi ham hisobga olinadi.

Shunday qilib, sarf qilinadigan material va malakali mehnat miqdori, shuningdek, xom

ashyo hamda tayyor mashinalarni tashish sharoiti mashinasozlik zavodlarini transport magistrallari, malakali kadrlar, iste'molchilar va yirik metallurgiya korxonalari mavjud yerlarda joylashtirish tamoyillarini belgilab beradi.

Mashinasozlik majmuasi – iqtisodiyotning barcha sohalari uchun mashina va asboblar ishlab chiqaruvchi, aholini televizor, muzlatkich singari iste'mol buyumlari bilan ta'minlovchi sanoat tarmoqlari uyg'unligidir.

35-rasm. Chkalov nomli aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi.

1. Mustaqillik yillarida mashinasozlik sanoatning boshqa tarmoqlaridan ancha tez rivojlandi. Sababini tushuntiring.
2. Transport mashinasozligi tarkibida qanday o'zgarishlar ro'y berdi?
3. Ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvi nima uchun aynan mashinasozlikka xos?

O'zbekiston mashinasozligida 50 ga yaqin nomdagi asosiy mashina, mexanizm va asboblarni ishlab chiqarilmoqda.

Iffixor!

O'zbekiston paxta terish kombaynlari ishlab chiqaruvchi dunyodagi ikki mamlakatning biri hisoblanadi.

36-rasm. Toshkent traktor zavodi mahsulotlari.

O'zbekistonning azaliy ixtisosli sohalari bo'lgan paxta, pilla, kanop yetishtirish va ularni qayta ishlash qo'l mehnatini ko'p talab qiladi. Shu sababli qishloq xo'jaligining ixtisoslashgan sohasini mexanizatsiyalashni ta'minlovchi, ya'ni yer haydash, ekin ekish va ishlov berish, hosilni yig'ib olish hamda tayyor xom ashyoni qayta ishlashda qo'llanadigan mashina va asboblarni ishlab beradigan mashinasozlik tarmoqlari vujudga keldi. Endilikda bu tarmoqlar paxta yetishtiruvchi xorijiy mamlakatlarga ham mashina va mexanizmlar yetkazib bermoqda.

Toshkentdagi "Toshqishloqmash", "O'zbekqishloqmash" va Chirchiqdagi "Chirchiqqishloqmash" kabi zavodlar qishloq xo'jaligi mashinasozligining asosiy korxonalaridir. Bu zavodlar paxtachilik uchun traktor seyalkalari, kultivatorlar, g'ozapoya yuladigan, ko'rak teradigan va chuviydigan, o'g'it aralashtiradigan, qishloq xo'jaligi zararkunandalarini yo'qotishda zaharli moddalarni purkaydigan mashinalarni ishlab chiqaradi. 1994-yili O'zbek-Isroil qo'shma korxonasida paxta teradigan mashinaning yangi modeli yaratildi.

Suv omborlari, kanallar qurilishi va ularni loyqadan tozalashda, suvni yuqoriga ko'tarishda, umuman, irrigatsiyada qo'llaniladigan mashinalarni ishlab chiqaruvchi **irrigatsiya mashinasozligi** ham agrosanoat majmuasi ehtiyojiga ko'ra vujudga keldi. Irrigatsiya mashinasozligining markazi Andijon viloyati hisoblanadi.

Paxtachilik rivojlangani sayin traktorlarga, paxta tashiydigan mashina va mexanizmlarga ehtiyoj ortib bordi. Shuning uchun Toshkent traktor zavodi — TTZ (sobiq "Toshavtomash")da universal traktorlar, paxtani qop-qanorsiz tashishga mo'ljallangan ag'darma tirkamalar ishlab

chiqarila boshlandi (36-rasm).

Toshkent, Andijon, Samarqand va Kattaqo'rg'onda paxta tozalash hamda yog' sanoati uchun mashina va uskunalar ishlab chiqaruvchi mashinasozlik zavodlari joylashgan. Milliy

iqtisodiyotda, ayniqsa, qishloq xo'jaligida mashina va mexanizmlar ko'plab qo'llanilayotganidan ularga ehtiyot qismlar yetkazib beradigan hamda sozlaydigan korxonalar deyarli barcha viloyatlarda barpo etilgan. Samarqanddagi "Paxtamash" zavodi ehtiyot qismlar ishlab chiqaradigan korxonalarining eng yirigidir.

1. O'zbekistonda daf'atan qishloq xo'jalik mashinasozligi vujudga kelganini qanday izohlasa bo'ladi?
2. Irrigatsiya mashinasozligining markazi qayerda?
3. O'quv atlasidan paxta tozalash zavodlarini mashina va jihozlar bilan ta'minlovchi korxonalarni topib yo'zuvsiz xaritaga belgilang.

AVTOMOBILSOZLIK

19-dars

Mashinasozlik sanoatining muhim tarmog'i hisoblangan avtomobilsozlik O'zbekistonda mustaqillikdan so'ng shakllana boshladi. Shungacha avtomobillarga texnik xizmat ko'rsatuvchi avtomobillarni tuzatadigan bir nechta zavod bor edi. 1992-yili O'zbekiston Respublikasi Janubiy Koreyaning «DAEWOO» kompaniyasi bilan hamkorlikda Andijon viloyatining Asaka shahrida paxta tashiydigan tirkamalar zavodi negizida yengil avtomobillar ishlab chiqaradigan «O'zDEU» avtomobil zavodi qurila boshlandi. 1996-yili dastlabki «Damas», «Tiko», «Neksiya» rusumli yengil avtomobillar zavod konveyeridan chiqib boshladi. O'sha yili avtomobil qismlarining 20 foizi O'zbekistonda tayyorlangan edi. 5 yil o'tgach bu ko'rsatkich 60 foizga yaqinlasdi. Endilikda bu ko'rsatkich 85 foizni tashkil etib, avtomobilsozlik korxonalarining mamlakat doirasidagi **kooperatsiyasi** yuksak darajaga ko'tarildi.

7 mingdan ortiq kishi ishlaydigan mazkur korxonada bugungi kunda 40 mingdan ortiq avtomobil ishlab chiqarilmoqda. Zavod to'liq quvvat bilan ishga tushgach yiliga 200 ming avtomobil chiqarish quvvatiga ega bo'ladi.

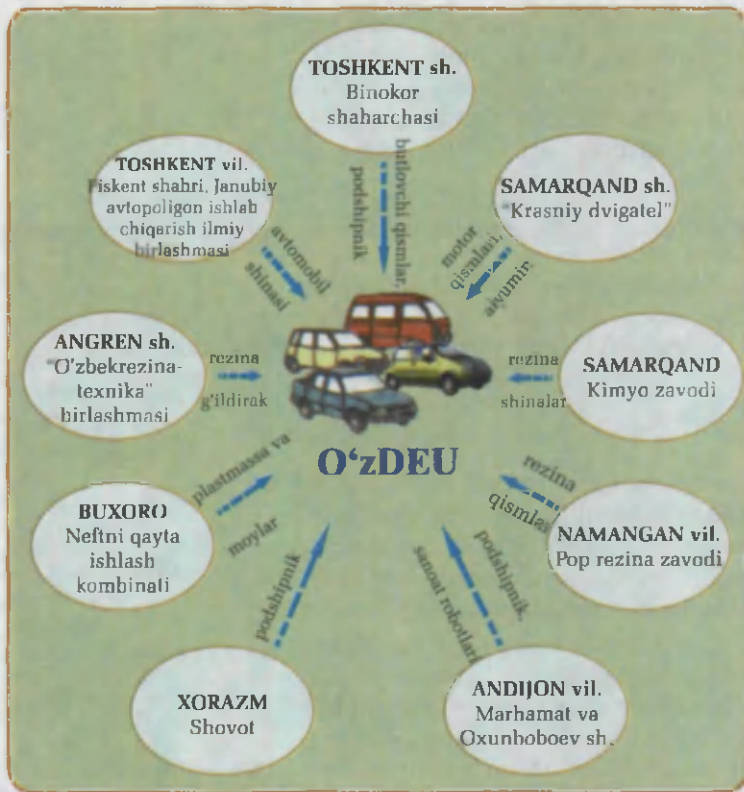
1999-yili Samarqand shahrida O'zavtosanoat uyushmasi bilan

Iftixor!

O'zbekiston jahonda avtomobil ishlab chiqaruvchi 28-davlat.

37-rasm. «SamKochavto» qo'shma korxonasi yig'uv sexi.

38-rasm. Asakadagi avtomobil zavodining boshqa korxonalar bilan ishlab chiqarish aloqalari.

qarish bo'yicha O'zbekiston–Janubiy Koreya qo'shma korxonalari bor. Istiqbolda mahalliy ishlab chiqarish ulushi avtobuslarning 56 va yuk mashinalarning 44 foizini tashkil etishi kerak. Bu mamlakatimiz mashinasozligi o'zining mustahkam zaminiga va porloq istiqboliga ega ekanligidan dalolat beradi.

1994-yili nemis sheriklar yetkazib bergan qismlardan Drujba avtomobil zavodida dastlabki 350 ta «Mercedes-Benz» shatakchi yuk avtomobillari ishlab chiqarildi.

1. O'zDEU qismlarini butkul mamlakatimizda ishlab chiqarish bilan qanday muammolar yechimiga yo'l ochiladi?
2. O'zDEU uchun qismlarning mamlakat hududi bo'ylab mayda korxonalarda tayyorlangani ma'qulmi yoki barcha qismlarni Asaka shahrida ishlab chiqarish ma'qulmi? Javobingizni asoslang.

Mashinasozlik majmuasining yuksalishiga hamohang korxonalar tobora alohida detallarni ishlab chiqarishga ixtisoslashmoqda. Ayni vaqtda tayyor mahsulot qiymatida xom ashyo hissasi qisqarib malakali mehnat hissasi, ahamiyati ortmoqda. Bunday jarayonni mashinasozlik korxonalari qoshida kasb-hunar kollejlari, ilmiy tajriba konstruktorlik byurolari singari ilmiy muassasalar faoliyat ko'rsatayotganida ham kuzatish mumkin.

Poytaxtimiz Toshkentdagi V.P.Chkalov nomidagi aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi o'shanday korxonalarining namunasi deyish mumkin. Bu korxonani shahar ichidagi shahar desa bo'ladi. Unda necha o'n minglab ishchi, injener, ixtirochilar ishlaydi. Jahonda eng ulkan «Antey» rusumli transport samolyoti shu korxonada bunyod etilgan. 1993-yilda birlashma IL-114 rusumli 64 yo'lovchiga mo'ljallangan yangi samolyot ishlab chiqardi. U An-24 va YAK-40 singari eskirgan samolyotlarga qaraganda yoqilg'ini 2 barobar kam sarflaydi. 1996-yildan «**Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi**» davlat aksiyadorlik jamiyatiga aylandi.

O'tgan asrning o'rtalaridan boshlab **elektrotexnika sanoati** alohida tarmoq tarzida shakllandi. O'ndan ortiq elektrotexnika zavodlari ishladi. EHM ishlab chiqaradigan «Algoritm» zavodiga asos solindi. EHM uchun mikroelektronika elementlari, mikrosxemalar, masofadan turib boshqarish sistemalari va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaradigan «Zenit» zavodi ishga tushirildi. 1990-yili konsern «O'zeltexsanoat» uyushmasiga aylantirildi. Uyushma tarkibida 50 dan ortiq korxonalar va 50 mingga yaqin ishchi-xizmatchi faoliyat ko'rsatmoqda. Uyushma korxonalarini bilan Rossiya, Turkiya, Janubiy Koreya, AQSH, Singapur va boshqa mamlakatlar firmalari hamkorligida 20 dan ortiq qo'shma korxonalar tashkil etildi.

Radioelektronika va elektrotexnika Respublika mashinasozlik majmuasining jadal rivojlanuvchi, istiqbolli tarmog'i

Eslab qoling!

Bir samolyot 120 ming dona detaldan ishlanadi.

Kasb-hunar kollejlari tarmoq korxonalari uchun malakali mutaxassislar tayyorlab bersa, konstruktorlik byurosi yangi mashinalar konstruksiyalarini ishlab chiqish, ommaviy chiqarilayotgan mashinalarni takomillash-tirish kabi ishlar bilan shug'ullanadi.

39-rasm. «Foton» zavodining yig'uv sexi.

(39-rasm). Mamlakatimizda oltin, kumush, mis, rux, kremniy, volfram, kaolin, kvarts qumi, uran xom ashyosi kabi nodir ruda konlari hamda yetarlicha ishchi kuchi mavjudligi tarmoqning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi.

To'qimachilik sanoatining yuksalishi xom ashyogagina bog'liq bo'lmay uni zamonaviy to'quv dastgohlar, asbob-uskunalar bilan ta'minlashga ham bog'liqdir. Bunday jihozlarni «O'zbekto'qimachilik mash» birlashmasida ishlab chiqariladi. Birlashma korxonalari Toshkent, Qo'qon, Jizzax shaharlarida joylashgan.

40-rasm. «Andijonkabel» mashinasozlik zavodi.

Kimyo va neft kimyo mashinasozligi
1941-yilda tashkil topgan. Uning yirik korxonasi Chirchiq shahridagi «O'zbekkimyomash» zavodi dastavval kimyo, mikrobiologiya, sellyuloza-qog'oz sanoati korxonalari uchun uskuna-jihoz ishlab chiqarar edi. Hozirda kimyo uskunalari, turbokompressorlar, ventilyatorlar, nasoslar ishlab chiqarmoqda. Toshkent «Kompressor» zavodida qo'shma kompressor stansiyalar ishlab chiqariladi. Naman-ganda esa neft va gaz quduqlari uchun jihozlar ishlab chiqariladi.

Kommunal xo'jaligi mashinasozligi

tarmog'ida Samarqand liftsozlik zavodi ishlamoqda. Zavodda yo'lovchi va yuk liftlari, yog'ochga ishlov beradigan stanoklar ishlab chiqariladi. Zavod negizida Rossiya va O'zbekiston qo'shma korxonasi «Sharqlift» tashkil etildi.

Mashinasozlik korxonalarining istiqboldagi joylashuvida asosan inson omili ustuvorlik qiladi. Ma'lumki, O'zbekiston aholisining 62 foizi qishloqda yashaydi. Ularni ish bilan ta'minlash jiddiy ijtimoiy muammo bo'lib qolmoqda. Binobarin, mashina qismlarini ishlashga ixtisoslashgan kichik korxonalar bundan buyon qishloqlarga ko'chadi.

O'tgan asr o'rtalarigacha O'zbekiston mashinasozligi faqat qishloq xo'jaligi mashinalari ishlab chiqargan va ularni ta'mirlash hamda paxtani qayta ishlovchi korxonalarga mashina va uskunalar yetkazib bergan edi. Endilikda esa mashinasozlik majmuining yarmigina agrosanoat majmuasi bilan bog'liq. Urush davrida O'zbekistonda 16 ta mashinasozlik zavodi ishga tushirildi. Bu mashinasozlik tarmoqlarining tarkibi va hududiy joylashuviga ta'sir etdi. Urushdan so'ng O'zbekiston

Eslab qoling!

Hozirgi vaqtda mashinasozlik tarmoqlarida 120 mingga yaqin kishi mehnat qilmoqda.

mashinasozligida an'anaviy tarmoqlarni rivojlantirish bilan bir qatorda oz metall va ko'p mehnat talab tarmoqlar jadal rivojlandi. Natijada ko'p tarmoqli mashinasozlik tarkib topdi (40-rasm).

Mashinasozlikning jadal yuksalishi barcha ishlab chiqarish jarayonida texnika qo'llanishini tezlashtirsa-da, ammo ayrim ijtimoiy muammolarni chuqurlashtirdi. Jumladan, qishloq xo'jaligida qo'l mehnati o'rnini mashinalar egallashi bilan ish kuchi ortiqcha bo'lib qola boshladi. Bu ularni zamonaviy ishlab chiqarish sohalariga yo'llash muammosini tug'dirdi. Ayni vaqtda mashinasozlik korxonalarida ishlovchilarning umumiy sonida mahalliy xalq vakillari salmog'i hamon oz. Bu yechimini kutayotgan muammodir.

Topshiriq!

Aziz o'quvchi, mazkur muammolarni hal etish yo'li haqida sinfdoshlaringiz bilan fikrlashib ko'ring. So'ng fikringizni o'qituvchingiz bilan o'rtoqlashing.

1. Mashinasozlikning iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari bilan aloqadorligiga misollar keltiring.
2. Tumaningizda mashinasozlikning qanday korxonalari bor?
3. Mashinasozlik majmuasida tarmoqlar nisbati kelajakda qanday bo'ladi? Yanada jadal rivojlanuvchi tarmoqlarni aytib bering.

O'RMON SANOATI (YOG'OCHSOZLIK)

21-dars

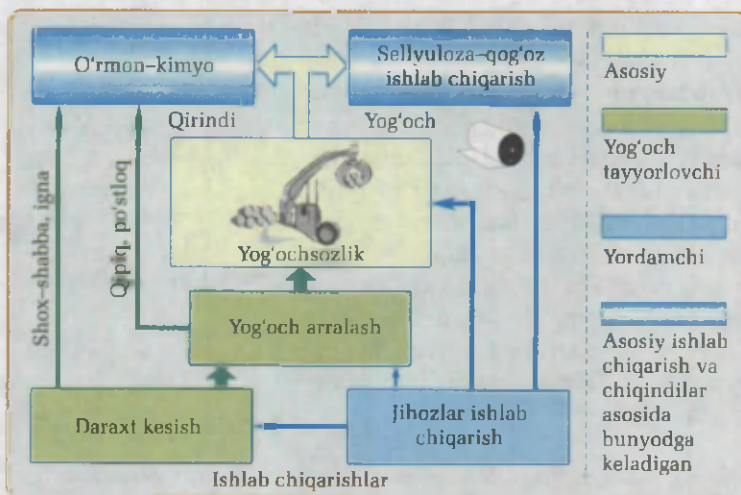
O'rmon sanoati yog'och tayyorlash va yog'ochni qayta ishlash tarmoqlariga bo'linadi. Yog'ochni qayta ishlash hunarmandchilik turi sifatida qadimdan ma'lum. Hunarmandlar yog'ochga ishlov berib undan arava, egar, panjara, sandiq, eshik, beshik, rom kabilarni yasashgan, uylar qurishgan. Yog'ochsozlik yillar davomida takomillasha borib, undan yangi-yangi sanoat tarmoqlari vujudga keldi (41-rasm). Ayniqsa yog'ochni kimyoviy qayta ishlash tufayli yog'ochsozlikda tub (inqilobiy) o'zgarish yasaldi.

Eslab qoling!

Yalpi sanoat mahsuloti hajmida o'rmon sanoatining salmog'i 1,5 foizga yaqinlashadi.

Endilikda o'rmon sanoati: $\rightarrow$ yog'och tayyorlash $\rightarrow$ yog'ochni qayta ishlash $\rightarrow$ yog'ochsozlik va yog'och mahsulotlari ishlab chiqarishdan iborat «zanjir» hosil qilmoqda.

Mamlakatning yog'och-taxta xom ashyosiga bo'lgan yillik ehtiyoji 10 mln m kubdan ortmoqda. Ammo yog'och xom ashyosi bo'ladigan tabiiy o'rmonlar bizda nihoyatda cheklangan. Shu bois har yili millionlab nihol ekiladi,

41-rasm. Yog'ochsozlik sanoatining tarmoq doirasidagi aloqalari.

Sellyuloza — maydalangan va kimyoviy yo'l bilan ishlangan yog'och massasi; sun'iy tola, qog'oz ishlash uchun xom ashyo bo'ladi.

sanoati, yengil sanoat, transport va qurilishda foydalaniladi. O'z navbatida o'rmon sanoati ham boshqa tarmoqlardan laklar, bo'yoqlar (mebel ishlab chiqarish uchun), soda, natriy, oqartiruvchi ximikatlar (qog'oz tayyorlash uchun), avtomashinalar, traktorlar, stanoklar (yog'och tayyorlash va ishlov berish uchun) oladi. Boshqacha qilib aytganda, o'rmon sanoati bilan boshqa tarmoqlar orasida keng tarmoqlararo aloqalar mavjuddir.

Mustaqillik yillarida Toshkent **duradgorlik buyumlari zavodi**, quyoshdan himoya uskunalari zavodida esa plastmassadan deraza romlari ishlab chiqaradigan sex, Asakada duradgorlik buyumlari zavodi ishga tushirildi. Toshkentda O'zbekiston-Gretsiya qo'shma korxonasi «O'z Ellas» gugurt zavodi mahsulot bera boshladi. Ammo yog'och xom ashyosi tanqisligi sanoatga jiddiy qiyinchilik tug'dirmoqda. Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 8-fevraldagi «**Sanoat terakchiligini rivojlantirish va boshqa tez o'suvchi yog'ochbop daraxtlarni barpo etishga oid chora-tadbirlar to'g'risida**»gi maxsus qarori o'rmon sanoatida keskin o'zgarish yasadi. Qarorga muvofiq terakzorlar maydoni har yili 10 ming gektarga kengaymoqda. Yaqin kelajakda har yili 5 mln m kub sanoatbop yog'och tayyorlanadi. Yog'och tayyorlash korxonalari taxta tilish zavodlariga g'ola yog'och yetkazib beradi. Tilingan yog'och-taxta mebel sanoati uchun xom ashyodir. Yog'och tayyorlash

«ko'kalamzorlashtirish oyligi» o'tadi. O'rmonlar barpo etish va yog'och boyliklaridan oqilona foydalanish bilan maxsus o'rmon xo'jaliklari shug'ullanadi. Respublikamizda 100 ga yaqin o'rmon xo'jaligi korxonalari, qo'riqxonalar va milliy bog'lar bor.

O'rmon sanoati mahsulotlaridan mashinasozlik, kimyo

va yog'ochsozlik chiqindilari (shox-shabba, qipiq, payraxa, po'stloq)dan o'rmon-kimyo sanoatida spirt, moylar, bo'yoqlar ishlab chiqariladi. Shu sababli o'rmon-kimyo kombinatlari qurish o'ta samaralidir. Yog'och xomashyosi taqchil O'zbekistonda chiqindilarni to'la qayta ishlaydigan yog'ochsozlik kombinatlari ayniqsa o'ta muhim.

1. Atlasning «transport» xaritasidan viloyatingizga yog'och qayerdan va qaysi transport turida keltirilishini aniqlang.
2. Yog'och tanqisligini bartaraf qilish maqsadida tumaningizda qanday tadbirlar amalga oshirilmoqda.
3. Terak yog'ochi sifati hamda ekologik ahamiyatiga ko'ra qanday afzalliklarga ega ekanini botanika darslaridan eslang.

QURILISH MATERIALLARI SANOATI

22-dars

Qurilish materiallari sanoati milliy iqtisodiyotning deyarli barcha tarmoqlari bilan aloqadadir. Zavod va fabrikalar, uy-joylar, yo'llar hamda irrigatsiya inshootlarining ko'plab barpo etilishi bilan qurilishbop materiallarga talab ham ortib boraveradi.

Binokorlik uchun muhim bo'lgan sement Quvasoy, Ohangaron, Angren, Navoiy va Bekobod shaharlarida ishlab chiqarilmoqda (42-rasm). Ohangaron va Navoiy sement kombinatlari eng yirik kombinatlar hisoblanadi. Angren gilmoyasi negizida bezakbop oq sement ishlab chiqariladi.

O'zbekiston chiroyli va pishiq marmarga boy. Yurtimizda topilgan 34 ta marmar konining 5 tasidan marmar qazib clinmoqda.

G'ozg'on koni marmar zahirasining ko'pligi, yuqori sifatligi jihatidan jahondagi eng mashhur konlardan biridir. Undan qazib olingan marmar sobiq Ittifoq davrida boshqa mahsulotlar kabi Markazga tashib ketilardi. Moskva, Sankt-Peterburg shaharlaridagi metropolitenlarning ko'plab bekatlari va boshqa inshootlar G'ozg'on marmari bilan bezalgan. Toshkentdagi Alisher Navoiy nomidagi opera va balet teatri, «Toshkent»,

42-rasm. «Quvasoy-sement» aksionerlik jamiyatida shifer ishlab chiqarish.

Quyidagi belgilarni o'quv atlasdan o'rganing:

Topshiriq!

O'zbekistonning tabiiy boyliklari xaritasida qurilish materiallari konlari qayerlarda joylashganligini aniqlang.

«O'zbekiston», «Toshkent Palace» kabi mehmonxonalar, Toshkent metropoliteni hamda boshqa ko'pgina ulug'vor madaniy-maishiy binolar qurilishiga ham shu kon marmarlari ishlatilgan.

Orkutsoy koni Toshkent shahridan 74 km shimoli-sharqda joylashgan. Unda qora, oq va kulrang marmar uchraydi. Toshkent va G'azalkent marmar zavodlarida marmarga pardoz beriladi.

Bezakbop toshlarning umumiy zahiralari 85 million kubometrda ortadi. Ular toshni qayta ishlaydigan korxonalarni yuz yillar davomida xomashyo bilan ta'minlaydi.

Chirchiq shahri yaqinida mahalliy xomashyo asosida **deraza oynalari ishlab chiqariladigan zavod** bor. Hozirgi zamon sanoat qurilishining asosi temir-betondir. Toshkent, Farg'ona, Samarqand va Buxoro viloyatlarida temir-beton buyumlari ishlab chiqarilmoqda. Xorazm, Buxoro va Farg'ona viloyatlarida silikat bloklari ishlab chiqaradigan zavodlar qurilgan. Jizzaxdagi silikatsit zavodi Mirzacho'l xo'jaliklari, shaharlari va shaharchalari uchun devor bloklari, panellar, poydevorlar, zinapoyalar va boshqa silikatsit buyumlari tayyorlaydi. Bino, ko'prik, yo'l va boshqa inshootlar uchun barcha qismlar maxsus zavodlarda tayyorlanadi.

1. Qurilish materiallari sanoatiga xomashyo sifatida yana nimalarni qo'shimcha qilasiz?
2. Qurilish materiallari korxonasini joylashtirishda quyidagi omillar: tabiiy sharoit, xomashyo, ishchi kuchi, transportning qaysinisi ahamiyatsiz?

23-dars

BINOKORLIK SANOATI

Binokorlikda tayyor qismlarni qurilish inshootiga tashib keltirish birmuncha qiyin bo'lganidan ularni ishlab chiqaradigan korxonalarni joylashtirishda ikki yo'ldan biriga amal qilinadi.

Katta va og'ir qismlar tayyorlaydigan korxonalarni asosan qurilish keng ko'lamda olib boriladigan yirik shaharlar, sanoat rayonlari yaqinida qurish maqsadga muvofiqdir. Yoki xomashyo to'g'ridan-to'g'ri inshoot barpo etiladigan joyga keltirilib, ulkan qurilishlar quyuma usulda ham tiklanadi. Bunda

Eslab qoling!

Yalpi sanoat mahsuloti hajmida binokorlik sanoatining salmog'i 5 foizdan oshadi.

binokorlik materiallari tejaladi, texnikadan unumli foydalaniladi hamda qurilish sur'ati jadallashadi.

Mustaqillik sharofati bilan barcha viloyatlarda qurilish ishlari misli ko'ril-magan darajada avj olib ketdi. Yangi-yangi zavod-fabrikalar, shaxta va konlar, avtomobil va temiryo'llar qurila boshlandi. Shaharlarda zamonaviy binolar qad ko'tarmoqda (43-rasm). Ayniqsa, mamlakatimiz poytaxti tanib bo'lmas darajada go'zallashdi.

Xorijiy firmalar bilan hamkorlikda Toshkent, Samarqand, Buxoro shaharlarida xalqaro andozalardagi mehmonxonalar qurilishi va ta'mirlash ishlari avj oldi. Toshkentda Hindiston, Turkiya, Fransiya mamlakatlari bilan hamkorlikda «Tata», «Interkontinental», «Sheraton» mehmonxonalari barpo etildi. Buyuk bobimiz Amir Temurning 660 yillik yubileyi munosabati bilan ul zotning tug'ilgan shahri Shahrisabz va u bunyod etgan davlat poytaxti Samarqandda tarixiy obidalar ta'mirlanib, yangi inshootlar barpo etildi.

Qurilish ishlarining avj olishi binokorlik materiallari majmuasining yuksalishiga olib kelmoqda.

43-rasm. Poytaxtdagi qurilishlar.

1. Maktabingiz joylashgan tumanda mustaqillikdan keyin barpo etilgan inshootlarni aniqlang va unga binokorlik materiallari qayerdan keltirilganini o'ylab ko'ring.
2. Geografiya daftaringizga binokorlik materiallari majmuasining boshqa sanoat tarmoqlariga aloqadorligi tarxini chizing.

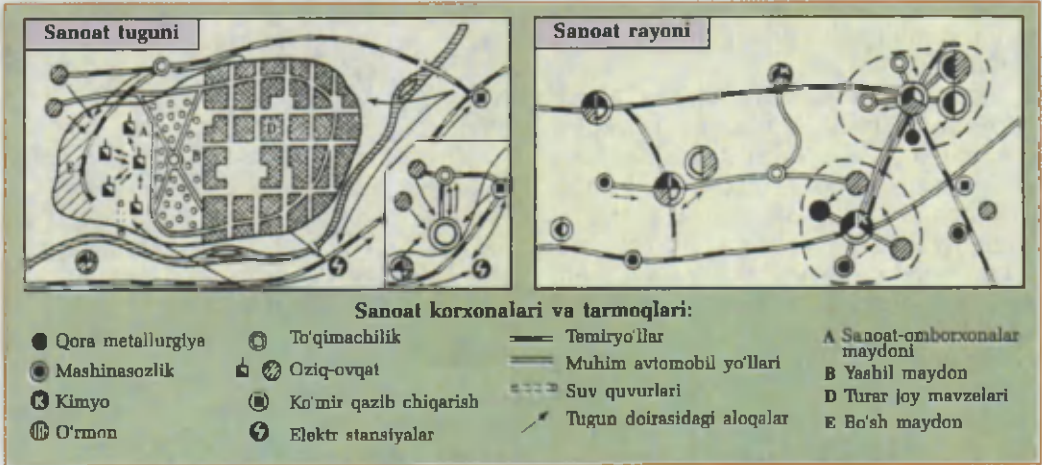
SANOATNI HUDUDIY TASHKIL ETISH HAMDA JOYLASHTIRISH SHAKLLARI

Biz sanoat geografiyasini o'rganish jarayonida sanoat korxonalari o'rtasida yaqin aloqalar mavjudligini bilib oldik.

Ishlab chiqarish jarayoni o'zaro bog'langan korxonalarni bir-biriga yaqin joylashtirish — bir shaharga yoki yonmayon turgan shaharchalarga qurish oqibatida **sanoat tugunlari** vujudga keladi (44-rasm).

Sanoat tuguni tarkibidagi korxonalar yagona transport tarmoqlaridan, energiya va suv manbalaridan birgalikda

44-raam. Sanoat ishlab chiqarishni joylashtirish shakllari.

foydalanadi (ba'zan xomashyo boyliklari ham umumiy bo'ladi), ishchi kuchlarini ishlab chiqarishga to'laroq jalb qiladi. Bularning hammasi mehnat unumdorligini oshirishga, mablag'larni tejashga, korxonalar egallaydigan maydonni qisqartirishga olib keladi. Sanoat tugunlari — sanoat korxonalarini joylashtirishning eng maqbul shakllaridan hisoblanadi.

Sanoat tugunlari, markazlari va punktlari to'plangan hududlar **sanoat rayonlari** deyiladi. Ularning katta-kichikligi har xil bo'ladi. Angren — Olmaliq, Toshkent — Yangiyo'l, ayniqsa, katta sanoat rayonlaridir.

Demak, korxonalari oz sonli bo'lgan shaharcha **sanoat punkti** hisoblanadi. Bir qancha korxonalari bo'lsa-yu, ammo ishlab chiqarish jarayoni bog'lanmagan, suv va energiya ta'minoti umumiy bo'lmagan shahar **sanoat markazi** deyiladi.

❓ Quyidagi omillardan qaysinisi sanoat tuguni vujudga kelishida hal qiluvchi rol o'ynaydi:

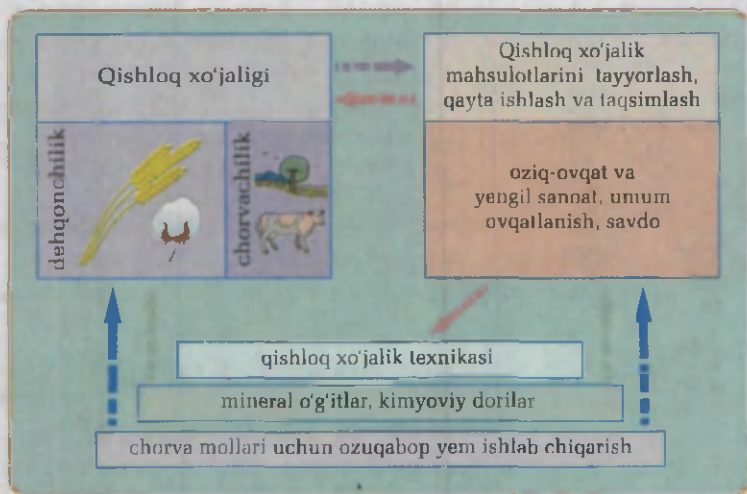
- sanoat korxonalarining yagona transport tarmog'iga birlashishi;
- ishlab chiqarish jarayoni bevosita aloqador korxonalarning bir-biriga yaqin joylashuvi;
- yirik shahar atrofida shaharchalar qad ko'tarishi;
- korxonaning suv va energiyadan umumiy foydalanishi;
- ishlab chiqarish jarayonini ilg'or texnologiya asosida tashkil etish.

O'zbekiston iqtisodiyotida **ASM** tarmoqlararo majmualarning eng asosiysi — yetakchisidir. ASMda qishloq xo'jaligi markaziy o'rin egallaydi. Zero, qishloq xo'jaligida yetishtirilgan mahsulotlarni qayta ishlaydigan yengil va oziq-ovqat sanoati tarmoqlari ham ASM tarkibidadir. Bulardan tashqari, qishloq xo'jaligida foydalaniladigan mexanizmlarni ishlab chiqaradigan va ularni ta'mirlaydigan korxonalar, mineral o'g'it hamda o'simlik zararkunandalariga qarshi qo'llanadigan moddalar ishlab chiqaradigan kimyo sanoati tarmoqlari ham ASMga kiradi. Bu tarmoqlar aslida og'ir sanoatga tegishli bo'lsa-da, ammo ular ASMda birinchi guruhni, qishloq xo'jaligi esa ikkinchi guruhni va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi tarmoqlar uchunchi guruhni tashkil etadi (45-rasm).

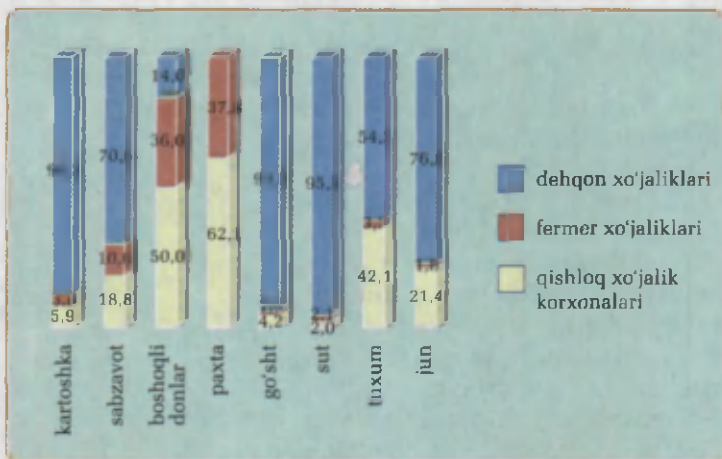
Mamlakat ishchi kuchlarining asosiy qismi ASM tarmoqlarida mehnat qiladi. Shuningdek, chakana savdoning asosiy qismini qishloq xo'jaligi mahsulotlari yoki qishloq xo'jaligi mahsulotlaridan qayta ishlab tayyorlangan tovarlar savdosi tashkil etadi. Xullas, xalqimiz farovonligi, dasturxonimiz to'kinligi, yana ham muhimi,

aholining ish bilan bandligi ASM holatiga bog'liq. Ammo qishloq xo'jaligi, jumladan, unga bog'liq tarmoqlar ishlab chiqarayotgan mahsulotlar xalqimiz talabini qondira oladigan darajada emas. Oqibatda sanoat mollari qatori ayrim oziq-ovqat mahsulotlari ham chetdan keltirilmoqda. Yaqin-yaqingacha jahonda paxta yetishtirish hajmi bo'yicha ikkinchi o'rinni egallab kelgan O'zbekistonda ASM imkoniyatlarining bunday zamon talabida emasligi qishloq xo'jaligini tashkil

ASM — iqtisodiyotning qishloq xo'jalik mahsulotini yetishtirish va is'temolchiga yetkazish jarayonida ishtirok etadigan barcha tarmoqlar yig'indisidir.

45-rasm. Agrosanoat majmuasi tarkibi.

etish va boshqarishdagi nomaqbul yo'l – ma'muriy buyruqbozlik usulining oqibatidir. Sho'rolarning bunday boshqaruv usuli dehqonlarni yerga egalikdan butkul mahrum etdi. Natijada moddiy manfaatdorlik, ayniqsa, tadbirkorlik zavol ko'rib, qishloq xo'jaligida ishlashga ishtiyoq ancha susaydi. Bunday salbiy holatlarni tuzatish maq-

46-rasm. Xo'jalik yuritish shakllari bo'yicha qishloq xo'jaligining asosiy mahsulotlarini ishlab chiqarish tarkibi (% da) 2003-yil.

sadida mustaqillikning dastlabki yilidanoq boshqaruvning bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tilmoqda. Qishloq xo'jaligida dehqon xo'jaligi, fermer xo'jaligi, jamoa xo'jaligi, shirkat xo'jaligi singari mulkchilikning xilma-xil shakllari qaror topmoqda. Endilikda qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning asosiy qismi dehqon xo'jaliklari hissasiga to'g'ri kelmoqda (46-rasm).

1. ASM tarkibidagi tarmoqlarning aloqadorligini chizmada tasvirlang.
2. ASMDagi asosiy tarmoqlarni ayting va asosiy sababini izohlang.
3. Tumaningizdagi ASMGa tegishli korxonalarni daftarga yozing.

26-dars

QISHLOQ XO'JALIGI

Mexanizatsiya, elektrlashtirish va kimyolash-tirish qishloq xo'jaligini yanada rivojlantirish va intensivlashtirishning aso-siy yo'lidir.

Oldingi darsdan ma'lumki, qishloq xo'jaligi ASMning o'zagidir. Unda iqtisodiyotda band jami ishchi kuchining 1/3 qismi mehnat qilmoqda. Qishloq xo'jaligining ikki muhim tarmog'i – dehqonchilik va chorvachilikda insonlar uchun kundalik zaruriyat bo'lgan oziq-ovqat, sanoat uchun xom ashyo mahsulotlari yetishtiriladi.

Barcha xom ashyolar sanoatda mehnat predmeti, ularga ishlov beriladigan mashinalar esa mehnat vositasi hisoblan-sa, qishloq xo'jaligida **mehnat predmeti** ham, **mehnat vositasi** ham yer hisoblanadi. Serhosil qishloq xo'jaligi ko'p jihatdan yerning holatiga bog'liq. Yerning holatini yaxshilash uchun

tekislash, sug'orish, sho'rni yuvish, nihol o'tqazish, tuproq hosildorligini oshirish kabi ishlar bajariladi. O'zaro aloqador bunday tadbirlar **melioratsiya** deyiladi.

Qishloq xo'jaligi o'simliklarning o'sishi va hayvonlarning rivojlanishidagi tabiat qonunlariga bo'ysunadi. Shu bois, qishloq xo'jaligida ko'pgina ishlar mavsumiydir.

Agar qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish ekin maydonlarini kengaytirish va chorva mollari sonini oshirish hisobiga ko'paysa, bu **ekstensiv qishloq xo'jaligi** deyiladi. Buning aksicha, qishloq xo'jaligi mahsuloti maydon birligida agrotexnika vositalaridan samarali foydalanish, chorvaning mahsuldor zotlarini yaratish hisobiga ohsa, u **intensiv qishloq xo'jaligi** deb ataladi.

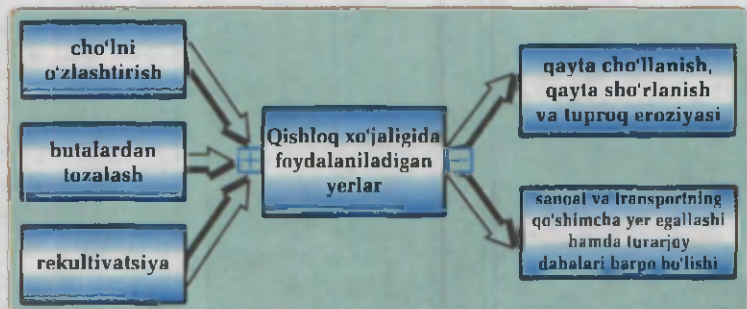
O'zbekiston qishloq xo'jaligi texnika bilan yaxshi ta'minlangan. Dehqonchilik va chorvachilikdagi sermehnat ishlarni mashinalar bajarmoqda. Ko'p ish jarayonlari elektrlashtirilgan, kimyoviy o'g'itlardan, o'simlik zarar-kunandalariga qarshi zaharli kimyoviy moddalardan hamda chorva mollari kasalliklariga qarshi kurash vositalaridan keng foydalanilmoqda. Shuningdek, kartoshka, sabzavotning serhosil, tashishga chidamli navlari ekila boshlandi. Bog'dorchilikda ishlov berish hamda terishga qulay meva navlari yaratildi. Natijada qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish va tayyorlash texnologiyasida tub o'zgarishlar ro'y berdi, mehnat unumdorligi ortdi. Bu hodisa **«Yashil inqilob»** deb hisoblanmoqda.

Qo'riq maydonlarning o'zlashtirilishi va rekultivatsiya ishlari natijasida qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yer maydoni kengayadi. Ayni vaqtda sanoat va transport yuksalishi, turar joy dahalari kengayishi orqasida qishloq xo'jaligida foydalana-yotgan yerlar muqarrar qisqaradi. Yerdan foydalanish qoidalariga rioya qil-maslik oqibatida esa azaldan foydalanila-yotgan yerlar sho'r-la-nishi, hatto cho'llani-shi ham mumkin. Bi-nobarin, qishloq xo'-jaligida foydalani-ladigan yerlar, bir tomondan, kengaysa, ikkinchi tomondan, qisqaradi (47-rasm).

Xaritada quyidagi bel-gilar qaysi qishloq xo'jalik turi keng tarqalgan hudud-larga qo'yiladi?

47-rasm. Yerdan foyda-lanish qoidalari.

«Yashil inqilob» – qishloq xo'jaligining fan, texnika yutuqlari negizida tubdan o'zgarishi demakdir.

Qishloq xo'jaligi maqsadlaridagina foydalaniladigan yerlar **qishloq xo'jalik yerlari** deyiladi. Mamlakatimiz maydonining 2/3 qismidan ko'prog'i qishloq xo'jalik yerlari hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligidagi bosh vazifa – ishlab chiqarishni intensivlashtirish, ya'ni **ekinlar hosildorligini** va **chorvachilik mahsuldorligini** oshirishdir. Shu maqsadda qishloq xo'jalik korxonalarining xilma-xil shakllari rag'batlantirilmoqda. Agrosanoat majmualari takomillashib, qishloq xo'jalik mehnati industrial mehnatning bir turiga aylanmoqda.

1. Qishloq xo'jaligini rivojlantirishning asosiy yo'llarini aytib bering.
2. O'zbekistonning yer boyligi dehqonchilik va chorvachilik o'rtasida qanday taqsimlangan?
3. Siz yashayotgan tuman xo'jaliklarida qanday meliorativ tadbirlar amalga oshirilmoqda?

27-dars

DEHQONCHILIK

O'zbekiston hududi bo'ylab tuproq tiplarining joylashishini xaritadan aniqlang.

Qishloq xo'jaligida dehqonchilikning salmog'i katta. Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining yarmidan ortiqrog'ini dehqonchilik, qolgan esa chorvachilikdan olinadi. Dehqonchilikda tuproq-iqlim sharoiti qat'iy hisobga olinadi. Shunga ko'ra, u dalachilik, bog'dorchilik va uzumchilikdan iborat bo'ladi. Ekin turi bo'yicha don ekinlari, texnika ekinlari, yem-xashak ekinlari, sabzavot va poliz ekinlari hamda kartoshka yetishtiruvchi xo'jaliklarga bo'linadi. Ekinlar hosiliga o'simlikning **vegetatsiya davri**, yorug'lik, issiqlik va namlikning yalpi miqdori ta'sir ko'rsatadi.

48-rasm. Paxta terimi.

O'zbekistonda sug'orib dehqonchilik qilish keng tarqalgan.

Sug'oriladigan yerlar mamlakat yer boyliklarining 9,2 foizini tashkil etsada, qishloq xo'jaligida yetishtiriladigan yalpi mahsulotning 98,5% shu yerlarda yetishtiriladi.

Dehqonchilikda paxtachilik katta o'rin egallaydi. O'zbekistonda asosiy texnik ekin bo'lgan paxta qishloq xo'jaligining deyarli barcha sohalari va sanoatning ko'pgina tarmoqlari yuksalishining bosh omilidir. U barcha

50-rasm. Bug'doy o'rimi.

Vegetatsiya davri – sutkalik o'rtacha harorat +5 darajadan kam bo'lmagan kunlar.

Eslang!

Mustaqillikkacha qancha yerga donli ekin ekilar edi?

Xaritada quyidagi belgilar dehqonchilikning qaysi turi keng tarqalgan hududlarga qo'yiladi?

Qishloq xo'jaligining yangicha tashkiliy shakllariga misol ayting.

makkajo'xori va oq jo'xori tashkil qiladi. Bug'doy va arpa ko'proq bahorikor yerlarga ekiladi. Qishning yumshoq va nam kelishi hamda bahorgi yog'ingarchilik kuzgi g'alla uchun qulay sharoit yaratadi. Bug'doy bilan arpaning kuzgisi lalmi bug'doy va arpaga qaraganda serhosil bo'ladi (50-rasm).

Donli ekinlar yetishtirishda sholikorlik ham kattagina o'rin tutadi. Sholi vegetatsiya davri uzoq, serquyosh, suvga mo'l yerlarda yaxshi o'sadi. U hosildorlik jihatidan faqat

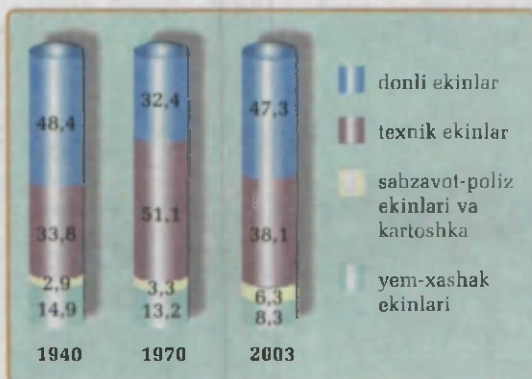
makkajo'xoridan keyin turadi. Sholi Xorazm, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Toshkent viloyatida, Zarafshon va Farg'ona vodiylarida ko'p ekiladi. Amudaryo quyi oqimi sohillaridagi unumdor qo'riq yerlarni ishga solish va ularni sug'orish uchun suv boyligidan foydalanish ko'plab sholi yetishtirish imkonini bermoqda. Endilikda yetishtirilgan guruchni chetga eksport qilish imkoniyati tug'ildi. O'zbekistonda ko'p yillik taran (teri oshlashda ishlatiladigan xom ashyo), kanop, zig'ir, kunjut, maxsar, tamaki ham o'stirilmoqda.

Sabzavotchilik va polizchilik deyarli barcha viloyatlarda rivojlangan. U Toshkent, Samarqand, Andijon kabi yirik shaharlar atrofida katta maydonlarni egallaydi. O'zbekiston qovunlari xushbo'y va shirinligi bilan qadimdan mashhur. Ular Xorazm, Buxoro va Sirdaryo viloyatlari hamda Qoraqalpog'istonda ko'p tarqalgan.

Bog'dorchilik va uzumchilik tabiiy sharoit, xalqning asrlar bo'yi to'plagan boy tajribasiga muvofiq har bir viloyatda alohida tarmoq sifatida ixtisoslashgan. Quva (Farg'ona viloyatida) va Dashnobod (Surxondaryo viloyatida) anorlari, Andijon uzumi, Samarqand mayizi azaldan mashhur. Xorazm, Buxoro viloyatlari hamda Qoraqalpog'istonda bog' va tokzor maydonlar birmuncha kamroq. Sabzavot-poliz ekinlari, meva va uzumlar mamlakatimizdan shimolda joylashgan yurtlardagiga nisbatan 60–70 kun erta yetiladi. Demak, bu sohada ham O'zbekiston talay eksport imkoniyatlariga ega. O'zbekistonda bog'dorchilik va uzumchilikka ixtisoslashgan 50 dan ortiq xo'jaliklar bor. Ularning aksariyati o'zi yetishtirgan mahsulotni shu yerda qayta ishlab, sharbat va konserva tayyorlaydi. Ana shunday

sanoat korxonalari bo'lgan xo'jaliklar negizida agrosanoat birlashmalari vujudga kelmoqda.

Qani, siz ham o'ylab ko'ring-chi, mamlakatimizda oilalarga shaxsiy xo'jalik uchun yer bo'lib berila boshlandi. Buni ko'pchilik odamlar mamnuniyat bilan qabul qildi, ajratilgan yerlarda uy-joy tiklab, qisman u yoki bu ekinni ekib, parvarish qilmoqda. Biroq, ayrim kishilar respublikada hozirgacha minglab gektar yer mayda xo'jaliklarga taqsimlandi, u yerlardan ilgari gidek hosil olish endi yo'q, shu bois yer berishga chek qo'yish zarur deyishmoqda. Siz shulardan qay biriga qo'shilasiz? O'z fikringizni asoslab bering.

51-rasm. Qishloq xo'jaligi ekin maydonlari tarkibi.

1. Qanday omillar qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining sanoat bilan yaqinlashayotganini ko'rsatadi?
2. Nima sababdan paxtachilik O'zbekiston qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'i hisoblanadi?
3. Sholi, kanop, moyli ekinlar, tamaki, shakarqamish ekiladigan joylarni xaritada toping.
4. Siz yashab turgan tuman yoki viloyatda qanday mevalar yetishtiriladi va ular qaysi viloyatlarga yuboriladi?
5. Siz yashab turgan tumanda qaysi tarmoqlar paxtachilik bilan bog'langan?

CHORVACHILIK

Qishloq xo'jaligining bu tarmog'i qoramolchilik, qo'ychilik, yilqichilik va parrandachilikka bo'linadi (unga asalarichilik, pillachilik, cho'chqachilik va baliqchilik ham kiritiladi).

Qishloq xo'jalik yerlarining 2/3 qismidan chorvachilikda foydalaniladi. Mamlakatimiz dasht va cho'l tumanlaridagi o'tloq va butazorlar qorako'l qo'ylari va tuya boqish uchun qulay. Tog' va tog' oldi mintaqalarida anchagina sero't yaylovlar bor. Bu mintaqalarda qo'y, mayin junli echki, go'sht-sut uchun qoramol boqiladi hamda yilqichilik rivojlangan. Chorvachilik paxtachilik bilan ko'p tomonlama bog'liq. Buni fermer xo'jaliklarda paxtachilikdan olinadigan (kunjara,

28-dars

52-rasm. Qorako'l qo'y-lari.

Eslab qoling!

Qo'y va echkilar soni 9,9 mln, qoramollar 5,8 mln dan ortiq.

Xaritada quyidagi belgilar chorvachilikning qaysi turi keng tarqalgan hududlarga qo'yiladi?

shulxa singari) ozuqa yemdan foydalanishida yaqqol ko'rish mumkin. Paxtani beda va jo'xori bilan almashlab ekish go'sht-sut chorvachiligini ozuqa bilan ham ta'minlaydi.

Mamlakatimizda qo'y va echkilarning umumiy soni 10 mln ga yaqin, buning asosiy qismi qorako'l qo'ylardir. Qorako'l qo'ylari (Toshkent, Andijon, Farg'ona, Namangan viloyatlaridan tashqari) barcha viloyatlarda boqiladi (52-rasm). Ulardan asosan teri, jun va go'sht olinadi. Echkilar respublikaning deyarli barcha

viloyatlarida asosan mayin tivit va jun uchun boqiladi. Qoramol ham barcha viloyatlarda boqiladi.

Yilqilar Samarqand, Qashqadaryo, Xorazm viloyatlari va Qoraqalpog'istonda boqiladi. Ularning soni 150 mingga yaqinlashadi. Ilgari paxtachilikdagi ko'pgina yumush (yuk tashish, paxtaga ishlov berish va hokazo) larni bajarishda otdan foydalanilgan. Zero, yilqichilik bilan paxtachilik o'zaro aloqador bo'lgan. Bu ishlar endilikda texnika vositasida bajarilayotganligi tufayli bugungi kunda otlar turli sport o'yinlari, shaxsiy xo'jalikda foydalanish, go'sht va qimiz olish maqsadida boqilmoqda. Cho'llarda tuya boqiladi. Tuyadan ish hayvoni sifatida foydalaniladi, shuningdek, ulardan jun, sut olinadi.

Pillachilik ham mamlakatimiz qishloq xo'jaligining eng qadimgi tarmoqlaridan biri bo'lib, paxtachilik bilan bog'liq. Ipak qurtining ozuqasi – tut daraxti paxta paykallari chekkalarida, ariq va kanallar hamda yo'l yoqalarida o'stiriladi. Tut daraxti g'o'zani kuchli shamoldan, ariq va kanallar qirg'og'ini yuvilishdan saqlaydi. Pillachilikning paxtachilik bilan bog'liqligi shu bilangina cheklanmaydi. Ma'lumki, ipak qurti may-iyun oylarida boqiladi. Bu vaqtda paxtachilikda ishlar kamayib, bo'shagan ishchi kuchidan qurt boqishda foydalaniladi.

Parrandachilik inkubator stansiyalari, go'sht va tuxum yetishtirishga ixtisoslashgan parrandachilik fermalarida tashkil etilgan.

Toshkent, Buxoro va Xorazm viloyatlarida, Qoraqalpog'iston Respublikasining ko'l va suv omborlarida baliq

urchitilmoqda hamda suv parranda fermalari tashkil etilmoqda. Suv havzalarida, daryo bo'ylarida qimmatbaho mo'ynali kichik hayvonlar – nutriya va ondatra qo'riqxonalari tashkil etilgan.

1. Siz chorvachilikning qaysi tarmoqlarini bilasiz?
 2. O'zbekistonning qayerlarida asosan qoramol boqiladi?
 3. Pillachilik va parrandachilik qayerlarda rivojlanmoqda?
 4. Siz yashab turgan tuman va viloyatdagi chorvachilik nima yetishtirishga ixtisoslashgan? Bunga sabab nima?

QISHLOQ XO'JALIGINING MINTAQALAR BO'YICHA IXTISOSLASHISHI

29-dars

Mamlakatimizda tabiat mintaqalari aksariyat mamlakatlardagidan farq qilib, shimoldan janubga emas, balki g'arbdan sharqqa, ya'ni tekislikdan tog'larga tomon o'zgaradi.

Shunga muvofiq, qishloq xo'jaligining ixtisoslashishi ham cho'l, adir, tog', yaylov mintaqalari bo'yicha bir-biridan farqlanadi. Paxta faqat sug'orish mumkin bo'lgan obikor

53-rasm. O'zbekistonning qishloq xo'jalik rayonlari.

yerlarda yetishtiriladi. Shuningdek, donli ekinlar bilan poliz ekinlarining ham talay qismi sug'oriladigan maydonlarda yetishtiriladi.

Mamlakatimizda eng katta sug'oriladigan yerlar Farg'ona vodiysi, Mirzacho'l, Qashqadaryo viloyati, Zarafshon vodiysi hamda Xorazm vohasidadir. Vodiy hamda vohalarda pillachilik, uzumchilik, bog'dorchilik va polizchilik bilan shug'ullaniladi (53-rasm).

Cho'llarda qo'ychilik va tuya boqish rivojlangan. Ular qish va bahorda cho'llarda, yozda esa tog' yaylovlariga haydab boqiladi, kuzda yana cho'lga qaytarib kelinadi.

Sanoat ishlab chiqarishi to'plangan yerlarda, shaharlar tevaragida shahar atrofi qishloq xo'jaligi tarkib topadi. Bunday xo'jaliklarda shahar aholisini yangi oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash uchun sabzavot, mevalar yetishtiriladi, qoramol, parranda boqiladi, hovuzlarda baliq urchitiladi.

Topshiriq!

Nima sababdan tabiat mintaqalari g'arbdan sharqqa tomon o'zgarishini 7-sinf geografiyasidan eslang.

1. Bir mintaqada ko'p tarmoqli qishloq xo'jaligi yuritilishiga sabab nima?
2. Viloyatingiz ixtisoslashgan qishloq xo'jaligi boshqa sohalar bilan qanday aloqadorligini atlas xaritalaridan foydalanib tushuntiring.

30-dars

YENGIL SANOAT

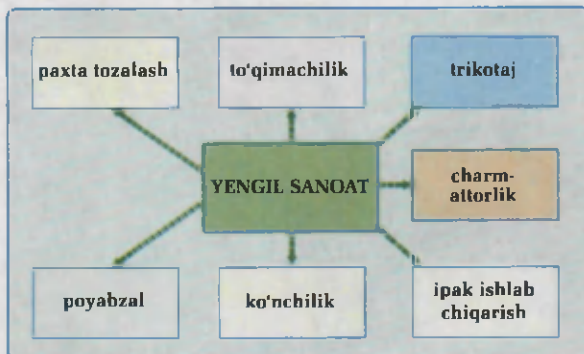
Yengil sanoat O'zbekiston sanoatining asosiy tarmoqlaridan biri. U asosan paxtachilik va pillachilik negizida tarkib topdi. Paxta tozalash, to'qimachilik, trikotaj, poyabzal, ko'nchilik, ipak ishlab chiqarish yengil sanoatning muhim tarmoqlari hisoblanadi (54-rasm).

54-rasm. Yengil sanoat tarmoqlari.

Paxta tozalash sanoati ishlab chiqarish jarayoni bir-biriga

bog'liq bo'lgan paxta tozalash korxonasi, paxta quritish sexlari va transport xo'jaligidan tarkib topadi. U qishloq xo'jalik mahsulotlarini dastlabki ishlovchi tarmoq bo'lganligidan uning korxonalari paxtakor tumanlarda joylashtiriladi. Shuningdek, temiryo'l yoki avtomobil yo'llaridan foydalanish qulayligi ham e'tiborga olinadi.

Birinchi paxta tozalash zavodi Toshkentda 1874-yilda qurilgan.

O'sha davr zavodi bir mavsumda ko'pi bilan 3 ming tonna paxta tozalay olgan. Dastgohlarni esa suv kuchi harakatga keltirgan. Shu tufayli dastlabki vaqtlarda paxta tozalash korxonalari shaharlarda ham joylashgan. Zamonaviy paxta tozalash zavodi yil davomida 100 ming tonnagacha paxta tozalamoqda.

XX asr boshidagi mayda, yarim hunarmandchilik (210 ta) korxonalar o'rnida endilikda mexanizatsiyalashgan 120 dan ortiq qudratli korxonalar ishlab turibdi. Mustaqillikdan keyin Janubiy Koreya, Turkiya va boshqa xorijiy mamlakatlarning firmalari bilan hamkorlikda Qoraqalpog'iston Respublikasi hamda Xorazm, Qashqadaryo va Farg'ona viloyatlarida paxtani qayta ishlashdan tayyor to'qimachilik mahsuloti ishlab chiqarishgacha bo'lgan jarayonlarni qamrab olgan korxonalar barpo etildi.

O'zbekistonda lub ekinlari yetishtirila boshlangach, XX asrning 30-yillarida **kanop zavodlari** yuzaga keldi. Ular hozirda yiliga 20 ming tonna kanop poyasini qayta ishlash quvvatiga ega bo'lgan "Toshkent kanop sanoat sotish" aksionerlik

Eslab qoling!

Yalpi sanoat mahsuloti hajmida yengil sanoatning salmog'i 20 foizni tashkil etadi.

Paxta tozalash zavodlari ko'proq mashinasozlik, yoqilg'i-energetika-kimyو majmualari hamda to'qimachilik, yog', kiyim-kechak kabi sanoat korxonalari bilan ishlab chiqarish aloqasida bo'ladi.

55-rasm. Paxta tozalash, pilla chuvish va kanop zavodlari.

Topshiriq!
Yozuvsiz xaritaga 10 ta
paxta tozalash zavodini
belgilang.

birlashmasiga uyushgan. Birlashma kanopdan qop-qanor, arqon, brezent va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarmoqda.

Ipak gazlama to'qish uchun dastlab pilla chuvilib, xom ipak tayyorlanadi. Pilla yetishtirilgan joyida chuvilgani ma'qul. Uni uzoqqa tashish qimmatga tushadi (50 tonna yuk ko'taradigan vagonga ko'pi bilan 4 tonna pilla joylash mumkin).

Pillachilik fabrikalarida asosan ayollar mehnat qiladi. Har bir fabrikada mingtacha odam ishlashi mumkin. Shunga ko'ra, pillakashlik fabrikalari ipak qurti boqiladigan mintaqalardagi kichik va o'rta shaharlarda joylashtiriladi (55-rasm).

Ko'n-poyabzal ishlab chiqarish ham yengil sanoat tarmog'idir. Toshkent va Samarqand shaharlarida charm ishlab chiqariladi. Poyabzal fabrikalari Toshkent, Farg'ona, Chirchiq, Yangiyo'l va boshqa shaharlarda joylashgan. 1995-yil «Farg'ona poyabzal» aksionerlik jamiyati Germaniyaning «Salamanca» firmasi bilan birlashib «O'zsalaman» qo'shma korxonasiga aylandi.

G'ijduvon, Buxoro, Rishton, Urgut, Shahrisabz kabi shahar va tuman markazlari badiiy hunarmandchilik hamda kulolchilik, Xiva esa gilam to'qish markazlari hisoblanadi.

1. 8-sinf geografiya atlasidan "yengil sanoat" korxonalari joylashgan shaharlarni aniqlang.
2. Tumaningizda yetishtirilgan pilla qayerda qayta ishlanadi?
3. Paxta yetishtirish uzluksiz ko'paygani holda paxta tozalash zavodlari sonining kamayganini qanday izohlaysiz?

31-dars

TO'QIMACHILIK SANOATI

56-rasm. «O'zbek-Qobul» qo'shma korxonasi.

To'qimachilik yengil sanoat tarkibidagi eng muhim tarmoq hisoblanadi. O'zbekistonda ip va ipak gazlamalar to'qish qadimdan mavjud bo'lgan. Atlas, zondanachi, baxmal, beqasam, olacha kabi gazlamalar Buyuk ipak yo'li orqali Yevropa va Yaqin Sharq mamlakatlariga chiqarilgan. XX asr boshlarida 30 ming hunarmand gazlama to'qish bilan shug'ullangan.

Mo'l-ko'l xom ashyodan tashqari aholining tarixiy tarkib topgan malakalari va transport qulayligiga tayanib, XX asr

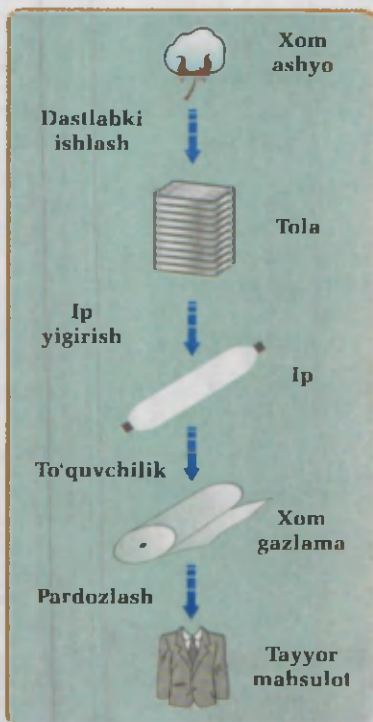
o'rtalarida Toshkent, Farg'ona, Andijon va Buxoro shaharlarida to'qimachilik korxonalari barpo etildi. Mamlakatda ip gazlama ishlab chiqarish yiliga 453 mln kv metrdan oshdi. Ammo aholi jon boshiga hisoblanganda bu ko'rsatkich 18 metr, ya'ni har bir kishiga belgilangan me'yorning yarmiga ham to'g'ri kelmasdi. Bu mo'l-ko'l xom ashyo va mavjud inson omili imkoniyatiga nisbatan ancha oz edi.

Mustaqillikka erishilgach, jahon bozorida raqobatbardosh gazlama ishlab chiqarishni keng yo'lga qo'yish maqsadida AQSH, Italiya, Turkiya, Pokiston, Hindiston, Koreya Respublikasi va boshqa mamlakatlar bilan qo'shma korxonalar tashkil etilmoqda (56-rasm). Jumladan, AQSH bilan hamkorlikda Toshkent shahrida "Supertekstil" paxta ip yigiruv qo'shma korxonasi, Buxoro va Samarqandda "Afg'on—Buxoro—Samarqand" qo'shma korxonalari ishga tushirildi. To'qimachilik sanoati korxonalari xorijda ishlab chiqarilgan serunum jihozlar bilan qayta jihozlanmoqda. Sun'iy tolalardan to'qiladigan gazlamalar sifati yaxshilandi.

To'qimachilik korxonalarida ip gazlama, jun gazlama, shoyi va zig'ir tola gazlamalar to'qiladi. Gazlama to'qib chiqarish jarayoni alohida-alohida joylashgan yigirish, to'qish yoki pardoqlash fabrikalarida bosqichma-bosqich amalga oshiriladi (57-rasm). Transport xarajati, yuk ortish-tushirish sarflari tayyor mahsulot tannarxiga qo'shiladi. Demak, to'qimachilik ishlab chiqarishini yirik korxonalar (kombinat)da to'plash foydaliroq bo'ladi.

O'zbekistonda tayyorlanadigan xom ipakning qayta shlashdan ortgan qismi xorijiy davlatlarga eksport qilinmoqda.

Shunday qilib, to'qimachilik sanoati korxonalarini joylashtirishda iste'molchilar, ishchi kuchi va xom ashyo omili hisobga olinadi.

57-rasm. To'qimachilik sanoatining tarmoq doirasidagi aloqalari.

1. O'zbekistonda to'qimachilik sanoatini yanada yuksaltirishning istiqbollari nimalarga bog'liq?
2. Yozuvsiz xaritaga eng yirik to'qimachilik markazlarini belgilang.
3. O'z viloyatingizda joylashgan qanday to'qimachilik korxonalarini bilasiz?

Eslab qoling!

Yalpi sanoat mahsuloti hajmida oziq-ovqat sanoatining salmog'i 13 foizga yaqinlashadi.

58-rasm. Toshkent yog'-moy kombinati moy ekstraksiya sexi.

O'zbekistonda yiliga 240 ming t. ga yaqin o'simlik moyi ishlab chiqariladi.

Bu sanoat dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash negizida shakllangan. Uning korxonalari geografik joylashuvini qayta ishlaydigan xom ashyo xususiyati belgilaydi. Xom ashyo tez buziluvchan va qayta ishlanganda chiqindi ko'p chiqadigan hamda olis masofaga tashishga chidamsiz bo'lgan holatlarda korxonalar xom ashyo yetishtiradigan joyda joylashtiriladi (sabzavot, go'sht, konservalar, shakar ishlab chiqarish, meva sharbatlari tayyorlash). Endilikda oziq-ovqat sanoati korxonalari yuksak mexanizatsiyalashgan ishlab chiqarishga aylangan. O'tmishda faqat xom ashyoga, ya'ni qishloq xo'jaligigagina bog'liq bo'lgan bu sanoat hozirda mashinasozlik, energetika va kimyo tarmoqlari bilan chambarchas bog'langan. Demak, oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda xom ashyo xarajatidan tashqari turli mashina, mexanizmlari va yoqilg'i xarajatlari hissi tobora ortib bormoqda. Masalan, bug'doy oz mablag' evaziga yetishtirilsa-da, un tortish va non tayyorlash jarayonidagi (mashina mexanizmlarga, yoqilg'i-energetikaga) sarf-xarajatlari bois tayyor non bahosi o'zgarmasligi, va hatto, qimmatlashishi mumkin.

Un va yorma sanoati korxonalarida bug'doy qayta ishlanadi. Bug'doyni tashish un tashishdan birmuncha qulay. Ammo bug'doy yetishtiriladigan maydonlar iste'molchilar yashaydigan joy bilan deyarli yonma-yon joylashgani tufayli bug'doyni qayta ishlaydigan korxonalar (elevatlar)lar bug'doy yetishtirilayotgan joyda ham, yirik shaharlarda ham uchraydi.

O'zbekiston **o'simlik moyi** ishlab chiqaruvchi yirik davlatlar sirasiga kiradi. O'simlik moyi bizda asosan paxta tozalash zavodlarida ajratib olingan chigitdan olinadi (58-rasm). Endi yog'-moy ishlab chiqaradigan korxonalarning geografik joylashuviga e'tibor qarataylik. Bu korxonalarning barchasi avvalo xom ashyoga yaqin joyda, qolaversa, aholi zich hududlarda joylashganini ko'ramiz.

Oziq-ovqat sanoatining yana bir muhim tarmog'i **go'sht korxonalaridir**. Hozirda transportning tezligi va maxsus muzlatkichlar go'shtning sifatini buzmay uzoq masofaga tashish imkonini bermoqda. Shuning uchun go'sht mahsuloti ko'p iste'mol qilinadigan Toshkent, Andijon, Namangan, Farg'ona, Ohangaron kabi shaharlarda yirik go'sht kombinatlari ishlaroqda. Oziq-ovqat sanoatining boshqa bir

59-rasm. Oziq-ovqat sanoati korxonalari.

guruhi borki, u faqat iste'molchilarga yaqin joylashtirishni taqozo qiladi. Non zavodlari, makaron, qandolat fabrikalari kabi korxonalar yirik aholi manzillarida joylashtiriladi (59-rasm).

Yaqin vaqtlargacha Samarqanddagi **choy qadoqlash fabrikasi** nafaqat mamlakatimizda, balki butun O'rta Osiyoda shu turdagi yagona fabrika edi. Endilikda choy Toshkentda ham qadoqlanmoqda. Ma'lumki, o'rta osiyoliklarning asosiy qismi ko'k choy iste'mol qiladi. Shunga ko'ra, bu yerda qadoqlanayotgan choyning 80 foizini ko'k choy tashkil etadi. Toshkent, Farg'ona, Samarqand va Buxoroda mineral suv tayyorlab idishlarga quyadigan maxsus zavodlar bor. Urgutda tamaki-fermentatsiya zavodi ishga tushirilgan.

Mashq

Mamlakatimizdagi tamaki va baliq konserva ishlab chiqaradigan oziq-ovqat sanoati korxonalarini xaritadan ko'rsating.

Xom ashyoning xilma-xilligi va oziq-ovqat mahsulotlarining keng iste'mol qilinishi oziq-ovqat korxonalarining hamma joyda bo'lishini taqozo etadi.

1. Oziq-ovqat sanoatining rivojlanishi nimalarga bog'liq?
2. Oziq-ovqat va to'qimachilik sanoatlarini joylashtirish tamoyillarini taqqoslang. Ularning o'xshash tomonlarini va tafovutlari sabablarini tushuntirib bering.
3. Dalalardan terib olingan paxta maxsus paxta zavodlariga topshiriladi. U yerda paxta qayta ishlanib, chigit va tolaga ajratiladi. Tola to'qimachilik korxonalariga jo'natiladi hamda xorijga eksport qilinadi. Chigit esa oziq-ovqat korxonasi (moy kombinati)ga jo'natiladi. Aytingchi, paxta zavodini qayerga qurish foydaliroq bo'lar ekan?

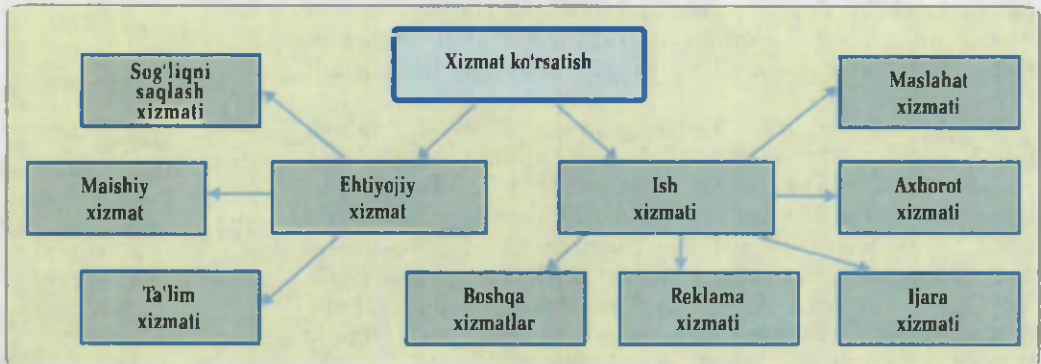
33-dars

XIZMAT KO'RSATISH SOHALARI GEOGRAFIYASI

Xizmat ko'rsatish sohalari tarkibi nihoyatda xilma-xil va murakkab (60-rasm). Garchi iqtisodning barcha sohalari aholining moddiy-ma'naviy ehtiyojini qondirsa-da, ammo bunda xizmat ko'rsatish sohalarining roli beqiyosdir. Uning bosh vazifasi aholiga maishiy xizmat ko'rsatishni ko'paytirish hamda ularning turi va sifatini yaxshilashdir.

Gazlamalar, kiyim-kechak, poyabzal, pardalik gazlama, polos va hokazolar ishlab chiqaradigan yengil sanoat ham uy-ro'zg'or buyumlari, o'yinchoqlar, nashriyot, gazeta-jurnallardan tortib, siz o'quvchilarga mo'ljallangan o'quv qurollari kabilarni ishlab chiqaradigan barcha tarmoqlar mazkur sohaga kiradi.

60-rasm. Xizmat ko'rsatish sohalari tarkibi.

Ikkinchidan, savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat, tibbiy xizmat, madaniy hordiq chiqarish maskanlari singari barcha nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlari ham xizmat ko'rsatish sohasini tashkil etadi. Biror kun yo'q-ki, kishilar xizmat ko'rsatish korxonasi yoki muassasalari xizmatidan bahramand bo'lmasin. Inchinun, xizmat ko'rsatish sohasi korxonasi va muassasalari asosan aholi qayerda mavjud bo'lsa, o'sha yerda barpo qilinadi. Shu bilan birga ayrim korxonalar bo'ladiki, ular aholidan xoli, ekologik qulay joyda barpo qilinadi. **O'ylang, bu qanday korxonasi bo'lishi mumkin?**

1. Xizmat ko'rsatish sohasining yuksalishi nimalarga bog'liq?
2. Mahallangizdagi xizmat ko'rsatishga aloqador ishlab chiqarish yoki xizmat turlarini geografiya daftaringizga yozing.
3. 8-sinf atlasining umumta'lim maktablari, oliy va o'rta maxsus o'quv muassasalari, sog'liqni saqlash, madaniyat mavzusidagi xaritalardan foydalanib, ularning joylanishini viloyatlar bo'yicha qiyosiy taxmin qiling.
4. Yozuvsiz xaritada xizmat ko'rsatish sohasiga tegishli mavzu topshiriqlarini bajaring.

AHOLIGA XIZMAT KO'RSATISH VA TURIZM

34-dars

Bu soha O'zbekiston milliy iqtisodiyotining hozirgi bosqichida ancha tez rivojlanmoqda. Uning jadal yuksalishi nima uchun zarur bo'ladi? Shu haqda o'ylab ko'raylik.

Iqtisodiyotning istalgan sohasiga qarang, unda xizmat qilayotgan malakali kadrlarni xizmat ko'rsatish sohasida tayyorlanganiga guvoh bo'lasiz. Shuningdek, mehnatkashlarning dam olishi, davolanishi xizmat ko'rsatish muassasalarida kechadi. Shu soha sharofati bilan kadrlar kasalligi, ya'ni ish kunlarining yo'qotilishi kamayadi. Bular o'z navbatida ijtimoiy mehnat unumdorligining yuksalishiga olib keladi.

Xizmat ko'rsatish sohasi insonning madaniy-ma'rifiy ruhiyatini rivojlantirishi bilan ulkan ijtimoiy ahamiyat kasb etadi.

Xizmat ko'rsatish muassasalarining joylashuvi asosan aholining joylashuviga bog'liqdir. Biroq har qanday aholi manzilida barcha xizmat ko'rsatish

61-rasm. Xizmat ko'rsatish turlari orasida ta'lim alohida o'rin tutadi.

62-раём. O'zbekistonning eng yirik sayyohlik markazlari.

Tabiatning maftunkor joylari qaysi viloyatlarda ko'p? O'zbekiston tabiiy geografiyasi (VII sinf)dan eslang.

muassasalari bo'lavermaydi. Chunki bu soha xizmatiga muayyan miqdorda talabgor bo'lishi shart. Chunki, aholisi oz, kichik qishloqlarda yirik ixtisoslashtirilgan savdo korxonalari yetarli samara bermaydi.

Xizmat ko'rsatish muassasalarini joylashtirishda xizmatga talabning davriyligi ham jiddiy ta'sir etadi. Ba'zi xizmat turlariga

ehtiyoj uzluksizdir. Bularga uy-joy kommunal xo'jaligi, maktabgacha ta'lim muassasalari, maktab va savdo xizmatlari kiradi. Boshqa xizmat turlari borki, ulardan yil davomida bir marta va, hatto, undan ham kam foydalaniladi. Jumladan, uzoq muddat foydalaniladigan buyumlarni xarid qilish yoki ta'mirlash, turistik sayohat, muzeyga borish kabilar. Shuningdek, o'rtacha muddat (bir oyda bir necha bor) foydalaniladigan xizmat turlari ham borki, ularga sartaroshxona, go'zallik uyi xizmati, kir yuvish, kino, teatrlar va boshqalar kiradi.

Xizmat ko'rsatishning davriyligidan xizmat ko'rsatish korxonalarini joylashtirish tamoyillari yuzaga keladi: kundalik xizmat korxonasi uy yoki ish joyi yaqinida bo'lishi kerak; uzoq muddat oralig'ida murojaat qilinadigan xizmat uchun sifat va xizmatning xilma-xilligi muhimdir. Avtomobil, televizor xarid qilish yoki mutaxassis shifokor istab, maxsus shu sohaga ixtisoslashgan ancha olisdagi muassasaga ham murojaat qilinadi.

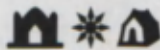
Xizmat ko'rsatish rayonlarini vujudga kelishiga ko'ra guruhlash mumkin:

- tabiiy sharoit va tabiat boyliklari zaminida vujudga kelgan;
- yirik shaharlar tevaragida vujudga kelgan;
- tarixiy-madaniy ob'ektlar zaminida vujudga kelgan rayonlar.

Fusunkorligi hamda salobati bilan millionlar aqlini lol qoldirayotgan tarixiy obidalarimiz xorijiy sayohatchilarni yurtimiz sari chorlamoqda. Afsus, ajdodlarimiz bunyod etgan 36 ming tarixiy obidan 7 mingtasigina saqlangan. Qolganlari mustamlakachilar tomonidan turli yo'l bilan vayron etilgan. Endilikda ular katta mablag' va mehnat sarflab bo'lsa-da, ta'mirlanmoqda. Ayni vaqtda sayyohlarga xizmat ko'rsatish bo'yicha xorijiy tillarni hamda tarix va geografiyani puxta biladigan mutaxassislar tayyorlanmoqda (62-rasm).

Tog'larning tabiati shifobaxsh va maftunkor joylarida davolanadigan hamda dam olinadigan ko'plab maskanlar mavjud. Toshkent viloyatidagi «Chimyon», Farg'ona vodiysidagi «Shohimardon», «Nanay», «Quvasoy» dam olish zonalari va Namangan viloyatidagi «Chortoq», Buxoro viloyatidagi «Sitorai Mohi Xosa», Qashqadaryo viloyatidagi «Miroqi» kabi davolanish maskanlari chet ellarda ham mashhur. Biroq xizmat ko'rsatish sohasida hali talay muammolar bor. Bu, avvalo, xizmat ko'rsatish muassasalarining geografik joylashuvida ko'zga yaqqol tashlanadi. Aholining aksariyat qismi qishloqda istiqomat qilgani holda xizmat ko'rsatish muassasalarining asosiy qismi shaharlarda joylashgan. Shifobaxsh maskanlarning ekologik muhofazasi ko'ngildagidek emas.

Quyidagi belgilarni o'quv atlasdan o'rganing:

Eslab qoling!

Ishlab chiqarilayotgan yalpi ichki mahsulotning 37 foizi xizmat ko'rsatish sohalari hissasiga to'g'ri keladi.

1. Xizmat ko'rsatish muassasalaridan qay biri aholi manzillaridan xoli joyda bo'lgani ma'qul?
2. Tuman yoki qishloqlarimizdagi xizmat ko'rsatish muassasalarini o'rganib, bu boradagi yutuq va kamchiliklarni aniqlang.
3. Yozuvsiz xaritada ta'lim va sog'liqni saqlash hamda madaniyat mavzulariga doir topshiriqlarni bajaring.

XIZMAT KO'RSATISH TURLARI

Tabiiy muhiti keskin o'zgargan, tig'iz infrastruktura sharoitida aholining maxsus dam olish maskanlarida yoki tabiat qo'ynida hordiq chiqarishga ehtiyoj kuchaymoqda. Issiq avjiga chiqqan yoz oylarida tekisliklarda yashovchi aholi tog' maskanlariga oshiqadi. Tog'larimiz mo'tadil havosi, g'aroyib o'simlik va hayvonot olami hamda shifobaxsh buloqlari bilan **rekratsion (sayohat, hordiq chiqarish, davolanish) rayoni** sifatida xorijliklarni ham maftun etmoqda. Endilikda

35-dars

Yodda tuting!

O'zbekistonda aloqa xizmati orqali yiliga 11 mln ga yaqin xat, 1,2 mln dan ortiq telegramma jo'natiladi.

63-rasm. Balandligi 375 metr bo'lgan poytaxtdagi teleminora.

O'zbekiston bo'ylab sayohat qiluvchilarning har beshtasidan biri xorijlikdir.

Axborotlarni tarqatish, shuningdek, mamlakat iqtisodiyotini boshqarishda **aloqa xizmati** muhim o'rin tutadi (63-rasm).

Aloqa xizmati pochta aloqasi, telefon aloqasi, telegraf aloqasi, radio, televideniye, matbuot tarqatish kabilarni o'z ichiga oladi. Pochta aloqasiga o'xshash xizmat O'rta Osiyoda bundan 2,5 ming yil burun ham bo'lgan. U davrlarda choparlar podsho farmonlarini noiblarga va qal'alardagi xabarlarini mamlakat poytaxtiga yetkazib turgan. Hozirda O'zbekistonning barcha aholi manzillari pochta tarmog'i bilan qamrab olingan va undan hamma bahramand bo'lmoqda. Telegraf aloqasi XIX asrning 80-yillarida temiryo'l qurilishi bilan bir vaqtda vujudga kelgan. Endilikda aloqa kanallari orqali bir kecha-kunduzda 200 mingdan ziyod xabar o'tmoqda. Birinchi telefon stansiyasi 1904-yilda Toshkentda ishga tushdi. Hozirda umumiy foydalanadigan telefon tarmoqlarida 2 mlnga yaqin raqam (nomer) bor.

Xizmat ko'rsatish sohalari ichida **matbaachilik** ham muhim rol o'ynaydi. Siz o'qiyotgan darsliklar, kitoblar, jurnal va gazetalar, sinfxonangizdagi bejirim plakatlar va boshqalar matbaachilik sanoat korxonasi bo'lgan bosmaxonalarda tayyorlanadi. Qadimda risolalar asosan qo'lyozma tarzida tayyorlanganligini tarix darslaridan bilasiz. Sharqda qo'lyozmalarni xattotlar bejirim qilib oqqa ko'chirib, naqqoshlar bezaklar bilan bezashgan, muqovasozlar varaqlarni tikib va qolipga tortib, kitob holiga keltirishgan.

Dastlabki bosmaxona XV asr o'rtalarida Germaniyada tashkil qilingan bo'lsa, bizda birinchi bosmaxona XIX asr oxirlarida ishga tushgan. Bugungi kunda mamlakatimizda 120 dan ortiq bosmaxonalar faoliyat ko'rsatmoqda. Ular orasida «Sharq» nashriyot-matbaa aksionerlik kompaniyasi bosmaxonasi, Matbuot va axborot agentligi qoshidagi ijaradagi Toshkent matbaa kombinati, rangli bosma fabrikasi, kitob-jurnal fabrikasi, Birinchi Toshkent bosmaxonasi, Yangiyo'l kitob fabrikasi, «Fan» nashriyoti bosmaxonasi va Nukus matbaa kombinati, O'zbek-Britaniya «Rastr» qo'shma

korxonasi yirik bosmaxonalar hisoblanadi. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng bosmaxonalar tubdan qayta jihozlandi. Endilikda bosmaxonalarda matn va rasmlar zamonaviy kompyuterlarda terilmoqda va chop etilmoqda.

Ta'lim. Iqtisodiyotning barqaror va jadal yuksalishida inson omili hal qiluvchi ekanligini bilasiz. Ammo bunda mutaxassislarning ma'lumot darajasi, ma'naviyati yana ham muhimdir. Mamlakatda 10 mingga yaqin umumta'lim maktabi, 50 ga yaqin akademik litsey va 300 dan ortiq kasb-hunar kollejlarida jami 6,5 mln dan ortiq yoshlar ta'lim olmoqda. 62 ta oliy o'quv yurti, jumladan, 16 ta universitetda mamlakat iqtisodiyotiga zarur ixtisosliklar bo'yicha yiliga 40 ming oliy ma'lumotli mutaxassis tayyorlanmoqda.

64-rasm. «Nambur» sellyuloza-qog'oz kombinati.

1. Sizingcha, xizmat ko'rsatishning qaysi jihati qanoatlantirmoqda-yu, qaysi jihati talab darajasida emas?
2. Matn bilan tanishib chiqib, quyidagi jadvalni daftarga chizib oling va to'ldiring.

№	Umuman xizmat turlari	Shundan tumaningizda borlari
1.		
2.		
...		

TRANSPORT GEOGRAFIYASI

36-dars

Transport yo'lovchilarni va yuklarni tashish bilan mamlakat bo'ylab ham, jahon bo'ylab ham geografik mehnat taqsimotining chuqurlashuviga imkon yaratadi. U mamlakatlara iqtisodiy, madaniy aloqalarning yuksalishida muhim rol o'ynaydi. Materik markazida joylashgan mamlakatimizning xalqaro aloqasida transportning o'rni, ayniqsa, muhim.

Yurtimiz jahon sivilizatsiyasining qadimiy davlatlaridan bo'lganini Siz tarix darslaridan yaxshi bilasiz. Bunda o'sha vaqtda Yevropa bilan Osiyoni bog'lab turuvchi — Buyuk

65-rasm. O'zbekiston transporti.

Topshiriq!

Paxtaning daladan to'qimachilik fabrikasiga qadar bosib o'tadigan yo'lida qanday transport turlaridan foydalanilishini o'ylab ko'ring.

ipak yo'li aynan bizning mamlakat hududidan o'tganligi alohida o'rin tutadi. **Endilikda transportning quruqlik** (temiryo'l, avtomobil transporti), **suv** (dengiz va daryo), havo, quvur (neft va tabiiy gaz tashish) va **elektron** (elektr uzatish liniyalari) **transporti turlariga egamiz.**

Yuk va yo'lovchi tashishda muayyan manzilga borgunicha transportning ikki, uch va, hatto, to'rt turidan foydalanishga to'g'ri keladi. Aytaylik, uzoq qishloqdan shahar, viloyat markaziga bormoqchi bo'lsak, uydan avtomobil bekatigacha ot-ulovda, so'ng temiryo'l vokzali yoki aeroportgacha avtomobilda va, nihoyat, poyezd yoki samolyotda ko'zlangan manzilga yetamiz. O'zbekistonda hozirgi zamon transportining (suv transportidan bo'lak) barcha turlaridan keng ko'lamda foydalanilmoqda (65-rasm).

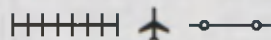
Barcha transport turlari xizmat ko'rsatish jarayonining o'zaro aloqadorligi asosida transport majmuasini tashkil etadi. Har bir transport turiga mos mashina parki (avtomobillar, lokomotivlar, vagonlar, samolyotlar) yuk ortish-tushirish maydoni, harakat yo'nalishi, vokzal, aerodrom, stansiya, bekat hamda aloqa vositalari bo'ladi.

Temiryoʻl yoki avtomobil yoʻli qurishga koʻplab mablagʻ va vaqt kerak boʻladi. Quvur transportiga esa minglab tonna quvur sarflanadi. Ammo suv yoki havo transporti harakatlanadigan yoʻnalish (trassa) oz mablagʻ evaziga yoʻlga qoʻyiladi.

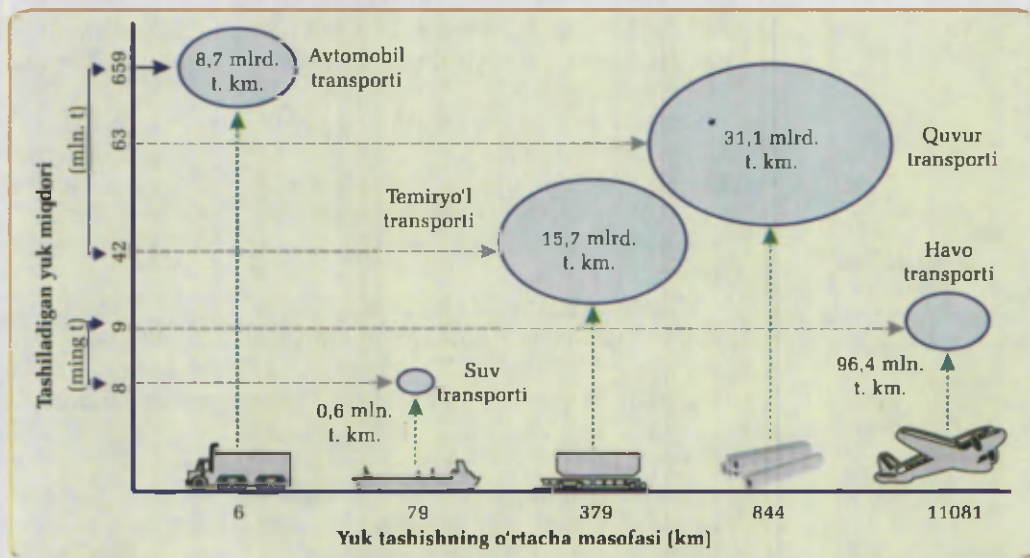
Transport turlari ishchi kuchini band qilishi boʻyicha ham keskin farqlanadi. Yuk quvur, suv, temiryoʻl transportlarida tashilganida sarf-xarajati avtomobil yoki havo transportida tashilgan yuk sarf-xarajatidan ancha kam boʻladi. Neft yoki yogʻoch ortilgan koʻplab vagonlarni bitta lokomotiv tortib borayotganini kuzatgandirsiz? Yuzlab vagon tirkalgan oʻsha poyezdni 2-3 kishigina boshqaradi. Holbuki, 125 tonna yuk koʻtaradigan bitta eng katta avtomobilni ham shuncha kishi boshqaradi. Katta hajmli 100 minglab tonna yuklarni suv transporti (tanker)da tashilganda esa yoʻl xarajati yana ham arzon tushadi.

Suv transporti boshqa turdagi transportlardan sekin harakatlanishi bilan ajralib turadi. Ammo u olis masofaga toʻxtovsiz harakat qilishidan, tezligi katta boʻlsa-da, stansiyalarda toʻxtab-toʻxtab harakatlanadigan poyezd bilan muayyan masofani bir vaqtda bosib oʻta oladi. Yukni temiryoʻl va suv transportida bevosita egasiga yetkazish imkoniyati ancha cheklangan. Bulardan farqli oʻlaroq, avtomobilda istalgan joyga

Quyidagi belgilarni oʻquv atlasdan oʻrganing:

66-rasm. 2002-yilda transport bajargan ish.

eltsa bo'ladi. **Transportning ishi** haqida uning yuk tashish hajmiga qarab fikr yuritish mumkin. Yuk tashish hajmi ma'lum vaqtda ma'lum masofaga tashilgan yuk miqdoridir. U tonna, kilometrda ifodalanadi (66-rasm).

Transport sanoat bilan qishloq xo'jaligi o'rtasidagi ishlab chiqarish aloqalarini, mamlakatning turli hududlari o'rtasidagi mahsulot almashinishini, uning tashqi savdosini ta'minlaydi. Yangi hududlarni o'zlashtirishdan oldin ularga transport yo'llari o'tkaziladi. Hozirgi zamon shaharlari hayotini transportsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Transportning mudofaa ahamiyati ham juda kattadir. Transport iqtisodiyotga xizmat qilish bilan birga ko'p miqdorda elektr energiya, yoqilg'i, metall, yog'och talab etadi.

Transport turlari qanday yuk tashishiga, harakat tezligiga, shuningdek, qancha yuk ko'tara olishiga ko'ra guruhlanadi.

1. Mamlakat hayotida transportning roli qanday? Transport moddiy ishlab chiqarish sohasining boshqa tarmoqlaridan nima bilan farq qiladi?
2. Siz qaysi korxonalarni transportga oid deb hisoblaysiz?

37-dars

QURUQLIK TRANSPORTI

Temiryo'l transporti iqlimiy sharoitlar va yil fasllari qanday bo'lishiga qaramasdan hamma vaqt ishlayveradi. Uning tezligi katta, yuk tashish tannarxi nisbatan past. Temiryo'l magistrallarini turli yo'nalishga qurish mumkin. Hozirgi vaqtda mamlakatimiz temiryo'llarining umumiy uzunligi 7 ming kilometrdan ortadi.

O'zbekistonda temiryo'llar qo'shni mamlakatlardagiga (Qozog'istondan tashqari) qaraganda ko'p va texnik jihatdan ulardan oldinda turadi. Mamlakatimizning deyarli barcha temiryo'llari tekisliklardan, daryo vodiylaridan o'tadi. Jizzax—Samarqand oralig'idagi temiryo'l dengiz sathidan 850 metr balanddan o'tgan.

Mamlakatimizning eng yirik transport tuguni — Toshkent temiryo'l stansiyasi xalqaro ahamiyatga ega. Undan to'rt tomonga yo'llar ketgan. XX asrning 40-yillarida ko'mir konini ishga tushirish maqsadida Toshkent—Angren temiryo'li qurildi. Mirzacho'lni o'zlashtirish maqsadida 1957-yili uzunligi 110 km bo'lgan Jizzax—Sirdaryo temiryo'li qurildi (*xaritadan shu yo'lni aniqlang*). Bu yo'l respublikaning g'arbiy qismi bilan Toshkentni qisqa yo'l orqali bog'ladi. 1952—1955-yillarda Chorjo'y—Qo'ng'iro't yo'li qurildi. Bu yo'l Qoraqalpog'iston

Eslab qoling!

Yil davomida temiryo'l transportida 15 mln dan ortiq yo'lovchi tashilmoqda.

Respublikasi, Xorazm viloyati va Turkmanistonning Toshhovuz viloyatini boshqa O'rta Osiyo respublikalari bilan hamda Qozog'iston Respublikasi orqali Rossiya Federatsiyasi bilan bog'ladi. Temiryo'l yo'lovchilarni tashishda ham muhim o'rin tutmoqda. Yil davomida temiryo'ldan 15 mln dan ko'proq yo'lovchi foydalanmoqda.

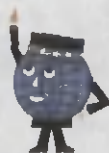
O'zbekiston g'arbiy rayonlarining Rossiya Federatsiyasi, Ukraina va Belarus respublikalari bilan iqtisodiy hamda madaniy aloqalarini yanada rivojlantirishni ko'zlab, Qo'ng'iro't—Beynov (410 km) temiryo'li qurildi. Bu yo'l Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarini hamda Tojikiston va Turkmaniston Respublikalarini Qozog'iston orqali Rossiya bilan bog'ladi. Mazkur yo'l orqali paxta tolasi va paxta yog'i, neft mahsulotlari, qurilish materiallari, oziq-ovqat mahsulotlari jo'natiladi. Mamlakatimiz hududi bo'ylab o'tuvchi Osiyo va Yevropa mamlakatlarining *tranzit* yuklari ham asosan shu yo'l orqali tashiladi.

Toshkent — Yangiyo'l — Chinoz — Sirdaryo — Guliston oralig'idagi temiryo'lning elektrlashtirilishi mamlakatimiz temiryo'llarini elektrlashtirishda birinchi qadam bo'ldi. Keyinchalik Toshkent — Keles — Nazarbek — Toshkent halqa temiryo'li va Toshkent — Hojikent, Toshkent — Angren temiryo'llari ham elektrlashtirildi. 1993-yilda Xovos— Bekobod va Xovos—Jizzax liniyalari elektrlashtirildi va foydalanishga topshirildi. Keyinroq yo'lning Jizzax — Samarqand qismi ham elektrlashtirildi. Natijada elektrlashtirilgan yo'llar uzunligi 600 km ga yetdi (umumiy foydalaniladigan temiryo'lning 16 foizi).

Temir yo'llarning jahon talablari darajasida texnik jihozlanishi tufayli Toshkent—Samarqand yo'nalishida yo'lovchilar tashishga mo'ljallangan zamonaviy tezyurar «Registon» elektro-poyezdlar qatnovi yo'lga qo'yildi. Temiryo'llarning elektrlashtirilishi va elektrovozlarning ishlatilishi bilan poyezdlarning qatnov tezligi, yo'llarning *o'tkazish imkoniyati*, demakki, ish unumi ortdi.

Yodda tuting!

Elektrlashtirilgan temiryo'llarning uzunligi 600 km

Tranzit — yuk yoki yo'lovchilarning oraliqidagi stansiya, viloyat, davlat orqali o'tishi.

67-rasm. Uchquduq—Sulton-Uvayetog'—Nukus yangi temiryo'li.

O'tkazish imkoniyati — temiryo'ldan bir kecha kunduzda o'tishi mumkin bo'lgan poyezdlar miqdori. Ikki yo'lli temiryo'llarning o'tkazish imkoniyati bir kecha-kunduzda 150 juft poyezdga, bir yo'lli temiryo'llarda esa, 30 juft poyezdga yetishi mumkin.

68-rasm. Tog' yo'llari.

O'zbekistonning chekka hududlari rivojlanishini tezlatish, shuningdek, bir butun yaxlit temiryo'l tizimini vujudga keltirish maqsadida Navoiy—Uchquduq—Sulton—Uvays-tog'—Nukus yo'nalishida temiryo'l qurilib, ishga tushirildi (67-rasm). Urganch—Beruniy elektrlashtirilgan yangi temiryo'li qurilib, ishga tushirildi. 233 km li G'uzor—Boysun—Qumqo'rg'on temiryo'li qurilmoqdaki, bu mazkur hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda katta ahamiyatga ega.

Respublikamiz mustaqillikka erishgach, mamlakatlar ichkarisidagi temiryo'llar qurilishi bilan bir qatorda qo'shni davlatlardagi xalqaro yo'llar qurilishida ham faol ishtirok etib kelmoqda. Jumladan, mamlakatlar mustaqilligi va iqtisodiyoti uchun ulkan ahamiyatga ega bo'lgan Yevropa va Osiyo mamlakatlarini tutashtiradigan Trans Osiyo **magistrali** (Istambul—Toshkent—Almati—Pekin) qurilishida ishtirok etmoqda. "Drujba" stansiyasi (Qozog'iston), Turkmanistonda Tajan—Saraxs va Eronda Saraxs—Mashhad qismlari qurib foydalanishga topshirildi (1996-yil) va yo'lda poyezdlar qatnovi boshlandi. Aynan 133 km li Tajan—Saraxs yo'lini qurishda o'zbekistonlik quruvchilarning hissasi katta bo'ldi. O'zbekiston temiryo'llari ushbu magistralning markaziy bo'g'ini bo'lib qoladi. Bu yo'ldan Buxoro—Beynov orqali Yevropaga, Tajan—Saraxs orqali Janubi-g'arbiy Osiyo mamlakatlariga chiqish mumkin.

Avtomobil transporti yuklarni (boshqa transportga qayta ortmay) bevosita iste'molchiga yetkazib bera oladi. Avtomobil transporti sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalarini magistral transport bilan bog'laydi, shaharlardagi va shaharlar atrofi hudularidagi yuklarning asosiy qismini tashiydi. Qisqa (100 km gacha) va o'rtacha masofalarga yo'lovchi hamda yuk tashishda temiryo'llarga qaraganda avtomobil afzaldir. Mamlakatimizning tog'li rayonlarida avtomobil transportining ahamiyati, ayniqsa, katta (68-rasm).

Avtomobil transporti bilan yiliga 600 mln tonna yuk tashilmoqda. Avtomobil yo'llarining jami uzunligi 115 ming km dan ortiq. 1940-yillarda

qurilgan Toshkent, Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari orqali o'tadigan Katta O'zbek trakti (uzunligi 700 km) muhim ahamiyatga egadir. Bu yo'lga yonma-yan holda eng zamonaviy Toshkent—Mirzacho'l avtostradasi qurilgan. Shu yillarda Farg'ona vodiysidagi aylanma avtomobil yo'li

ham butkul qayta qurildi. Bu yo'l Qo'qon, Marg'ilon, Asaka, Andijon, Namangan va Chust shaharlarini tutashtiradi.

1959-yilda Toshkent—Angren—Qo'qon avtomobil yo'li (248 km) qurildi. Bu yo'l Qurama tizma tog'idagi Qamchiq dovonidan (2270 m) o'tadi. Bu yo'l orqali Toshkentdan Farg'ona vodiysiga tashiladigan yuklar temiryo'lda tashiladigan yuklarga qaraganda 3–4 baravar tez yetkaziladi. Bugungi kunda ushbu yo'lni kengaytirish hamda (Qamchiq dovoni yaqinida) uzunligi 900–1500 metr bo'lgan uchta tunnel qazish ishlari tugatildi (69-rasm).

Mamlakat viloyatlarining Qozog'iston hamda Qirg'iziston bilan transport-iqtisodiy aloqalari Toshkent orqali amalga oshardi. Shaharda transport harakatini kamaytirish maqsadida shahar tashqarasida halqa yo'l barpo etilgan. Uning uzunligi 64 km bo'lib, O'zbekistonda shunday maqsadda qurilgan yagona yo'l hisoblanadi.

O'zbekistonning mustaqillikka erishishi xorijiy mamlakatlar bilan bog'laydigan yo'llarga ehtiyojni kuchaytirdi. Mamlakatimiz shu maqsadda Xitoy va Pokistonga chiqish imkoniyatini beruvchi Andijon—O'sh—Ergashtom—Qashqar avtomobil yo'li hamda Hind okeaniga chiqishga imkon beradigan Termiz—Hirot—Karachi avtomobil yo'li qurilishida va ularni qayta qurishda o'z ulushi bilan qatnashmoqda.

69-rasm. Qamchiq dovonidagi tunnel.

Eslab qoling!

Qamchiq tunnelining uzunligi 890 m. Rezak tunnelining uzunligi 368 m. Bir kecha-kunduzda tonnellardan 12 mingtagacha mashina o'tishi mumkin.

Yodda tuting!

O'zbekistonning shoh ko'chasi «Katta O'zbek trakti»ning uzunligi 700 km dan ortadi.

1. Toshkentdan avtomobilda Angren orqali Qo'qonga borish poyezd bilan borishga qaraganda taxminan necha kilometr yaqinligini xaritadan aniqlang.
2. Transport tuguni nima? Atlas xaritasidan transport tugunlariga misollar keltiring.

Magistral (lotincha *magistralis* – asosiy) – asosiy yo‘nalish, asosiy aloqa yo‘li.

Suv transportida uncha ko‘p xarajat talab qilmaydigan tabiiy suv yo‘llaridan foydalaniladi. Shuning uchun suv yo‘lining yo‘nalishi ko‘pincha zaruriy yo‘nalishlarga to‘g‘ri kelavermaydi. Unga yoqilg‘i ko‘p sarflanmaydi va katta hajmli yuklarni ham tashiyveradi. Lekin harakat tezligi kam. Texnika sharofati bilan suv transportida ham tezlik oshmoqda.

Mamlakat transport tizimida suv transportining ahamiyati katta emas. Suv transporti asosan Amudaryo, qisman Sirdaryo kemachiligidan iborat. Orol dengizida kema qatnovi suv keskin pasayganligi tufayli to‘xtab qolgan. Respublikada “Termiz daryo porti”, “Xorazm daryo floti”, “Qoraqalpog‘iston daryo floti” birlashmalari tashkil etilgan.

XX asr boshlarida Amudaryo va Orol dengizidagi suv yo‘llari bo‘ylab ko‘plab yo‘lovchilar va yuklar tashilgan. 1924-yilda kema va qayiqlar qatnaydigan suv yo‘llarining umumiy uzunligi 887 km edi. 1980-yilda suv yo‘llarining umumiy uzunligi 2800 km ga yetdi. Amudaryoda Panj bandargohidan Mo‘ynoqqa qadar paroxodlar qatnovi amalga oshirildi. Daryo suvining kamayishi va Orol dengizining qurib borishi natijasida suv yo‘llari keskin qisqardi.

Fraxt – suv yo‘lida yuk tashish haqi. Bu haq yukning og‘irligi, qancha masofaga tashilishi, hajmi, kemada tashish vaqt miqdoriga ko‘ra belgilanadi. O‘zbekiston chetga sotgan mollarini chet el kemalarida tashib, ko‘p mablag‘ sarflashga majbur bo‘lmoqda.

Termiz daryo porti yiliga 2,5 mln t. yukni qabul qilish-jo‘natish quvvatiga ega. Mamlakat daryo flotida 150 ga yaqin teploxod, shuningdek, barjalar, yordamchi kemalar va boshqa texnika vositalari bor. Suv yo‘llarining umumiy uzunligi 1000 km ga yaqin. Yuklar asosan Termiz–Hayraton, Sharlovuq–To‘rtko‘l, Xo‘jayli–To‘rtko‘l, Xo‘jayli–Beruniy, Qoratorov–Taxiatosh yo‘nalishlarida tashiladi. Yiliga daryo flotida 140 ming tonnaga yaqin yuk tashilmoqda.

Hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasi oldida suv transportini, xususan, okean kemachiligini yo‘lga qo‘yish zaruriyati kuchaymoqda. Kelajakda O‘zbekiston ham dengiz va okeanda o‘zining flotiga ega bo‘ladi. Hozircha chetga chiqarilayotgan va chetdan keltirilayotgan yuklarning muayyan qismini kira haqi – *fraxt* evaziga boshqa davlatlarning kemalari tashib bermoqda.

Havo transporti transportning eng qimmat va shu bilan birga eng tez harakatlanadigan hamda joy relefiga kam bog‘liq bo‘lgan turidir. Yo‘lovchini uzoq masofaga, xususan, xorijga eltishda, bironta ham transport havo transporti o‘rnini bosa olmaydi. Havo transportida tashiladigan yuklarning ko‘pchiligi shoshilinch va qimmatbaho yuklardir (tez buziladigan

mahsulotlar, pochta va b.). Bugungi kunga kelib mamlakatimiz juda ko'plab xorijiy mamlakatlar bilan havo yo'llari orqali bog'lanmoqda. Yangi-yangi yo'nalishlar ochilmoqda. Yoniga "O'zbekiston" deb yozilgan va Davlat bayrog'i ko'rinishi tushirilgan samolyotlarni ko'plab mamlakatlarning aeroportlarida uchratish mumkin (70-rasm).

O'zbekistonda havo transporti yo'lovchi (har yili 800 mingdan ortiq kishi) tashish jihatidagina emas, balki har xil yuk tashish jihatidan ham ahamiyatlidir. Mamlakat mahalliy havo yo'llarining umumiy uzunligi 60 ming km dan ortiq. Toshkent mamlakatimiz havo transportining eng yirik tuguniga aylandi.

Quvur transportidan asosan gaz va qisman neft tashishda foydalaniladi. O'zbekistonning deyarli barcha viloyat markazlariga gaz quvurlari o'tkazilgan. Gaz quvurlari ichida Jarqoq—Buxoro—Samarqand—Toshkent, Muborak—Toshkent trassalari juda muhimdir (ularni xaritadan toping). O'zbekistondan Uralga (2100 km), Moskvaga (3500 km) o'tkazilgan gaz quvurlari diametrining kattaligi va uzunligi jihatidan jahonda oldingi o'rinlardan birini egallaydi. Quvur transportining ish unumi quvurning yo'g'onligidan tashqari, gaz yoki neft qanday bosim bilan harakatlanishiga ham bog'liqdir. Fan va texnika yutuqlari hozirda 120 va, hatto, undan ortiq atmosfera bosimi yaratish va shunga chidamli quvurlar ishlab chiqarish imkonini bermoqda. Lekin mamlakatimiz quvur transportida hozircha bosim 40 atmosferadan oshmayotir. O'zbekiston sharoitida neft va gazni quvurlar vositasida tashish shimoldagi davlatlardagiga qaraganda birmuncha qulay. Neft, gaz sovuqda quyushadi va quvurdan o'tishi sekinlashadi. Buning chorasini sifatida quvurlar ma'lum oraliqda maxsus pechlar yordamida isitib turiladi. O'zbekistonning qishi u qadar sovuq bo'lmasligidan bunday pechlarga zarurat yo'q. Demak, qo'shimcha xarajat yo'qligidan iste'molchiga arzonga tushadi.

Mamlakatimizda elektr tizimi vujudga kelishi va uning O'rta Osiyo tizimiga ulanishi bilan transportning yangi turi —

70-rasm. O'zbekiston havo yo'llariga qarashli IL-114 samolyoti.

Iftixor!

Uchquduqda jahondagi eng ilg'or andozalarga mos aeroport qurilmoqda.

Taqqoslang!

Yangil avtomobil g'ildirigidagi bosim 2-3 atmosferani tashkil etadi. Vodo-provod kranidagi bosim esa 1 atmosferaga teng.

elektron transport vujudga keldi. Viloyatlararo va davlatlararo o'tkazilgan yuqori kuchlanishli elektr liniyalari orqali elektr quvvati uzatiladi.

1. O'zbekistonda transportning qaysi turlari rivojlangan?
2. Eng muhim gaz va neft quvurlari qayerlardan o'tganini yozuvsiz xaritada belgilang.
3. Yozuvsiz xaritadagi transportga doir topshiriqlarni bajaring.

39-dars

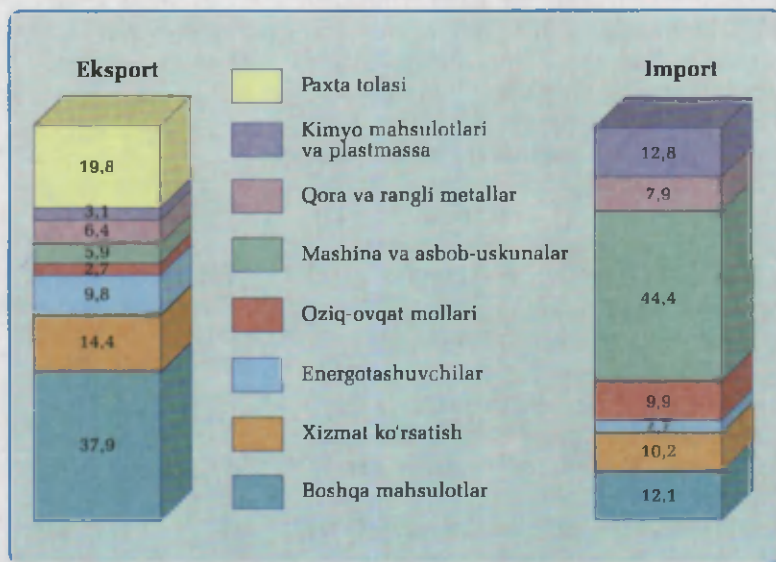
XALQARO IQTISODIY ALOQALAR

Turmushda biron bir yetishmovchilik doimo uchrab turadi. Shunda qarindosh-urug', yoru do'stlar va qo'shnilarga murojaat qilasiz. Masalan, qarzga pul, oshga tuz, ba'zan gugurt va hokazolar olishga to'g'ri keladi. Davlatlar o'rtasida ham shunday hollar uchraydi. Chet mamlakatlardan zarur mahsulotlarni, mollarni olib kelish **import** deb ataladi. Aksincha, tovarlarning tashqi bozorda sotish uchun mamlakatdan xorijga chiqarilishi **eksport** deb ataladi.

71-rasm. O'zbekistonning xorijiy mamlakatlar bilan tashqi savdo tarkibi (umumiy hajmga ko'ra foizda, 2003).

O'zbekiston mashinalar, kimyo mahsulotlari, gaz, paxta, pilla, qorako'l, oltin singari mahsulotlarni chet ellarga chiqaradigan mamlakatlardan hisoblanadi. O'z navbatida O'zbekiston boshqa mamlakatlardan o'zida yetishmagan oziq-

ovqat va sanoat mollarini, shuningdek, boshqa xalq iste'moli buyumlarini import qiladi. O'zbekiston bugungi kunda jahonning 140 dan ortiq davlati bilan tashqi savdo olib bormoqda. 2003-yilda mamlakatimiz jahonning 70 dan ortiq, shu jumladan Avstriya, Belgiya, Buyuk Britaniya, Hindiston, Eron, Ita-

liya, Portugaliya, Singapur, Shveysariya singari mamlakatlari bilan ijobiy saldoli tashqi savdo aylanmasiga ega bo'ldi. 2004-yilda tashqi savdo aylanmasi 6,7 milliard AQSh dollarini tashkil etdi. Shundan 3,7 milliard AQSh dollarini eksport, 3,0 milliard AQSh dollarini import tashkil etdi.

Eksport qilinayotgan tovarlar hajmining 19,8 foizini paxta tolasi tashkil etadi. Uning 80 foizdan ortiqrog'i Shveysariya, Buyuk Britaniya, Belgiya, Niderlandiya, Janubiy Koreyaga to'g'ri keladi. Tovarlar savdosidan tashqari, xorijiy davlatlar bilan hamkorlikda transport tizimlari qurilmoqda, tabiatni muhofaza qilish va o'zgartirish masalalari birgalikda hal etilmoqda (71-rasm). 2004-yil 1-yanvarigacha respublikamizda 3,5 mingdan ortiq xorijiy korxonalar ro'yxatdan o'tgan bo'lib, shundan 62,4 foizi faoliyat ko'rsatmoqda. Hamkorlikning bunday shakllari **investitsiya** deb ataladi.

O'zbekistonning jahon xo'jaligidagi o'rnini, uning boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarini siz IX sinfda «Jahonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi» darslarida yana ham chuqurroq o'rganasiz.

Xorijdan keltirilgan mollarning asosiy qismi Janubiy Koreya, AQSH, Germaniya, Yaponiya, Fransiya, Turkiya, Xitoy mamlakatlari hissasiga to'g'ri kelmoqda.

1. Tashqi iqtisodiy aloqalar qanday omillarga bog'liq?
2. Mamlakatimizdan paxta eksport qilinayotgan davlatlarni yozuvsiz xaritada belgilang.
3. Importga nisbatan eksportning ko'pligi qanday qulayliklar yaratadi?
4. Importning eng ko'p qismi qanday mahsulotlarga to'g'ri keladi?

MILLIY IQTISODIYOT TARMOQLARI GEOGRAFIYASINING UMUMIY MASALALARI

Mamlakatda ishlab chiqarishni tashkil etish va maqbul joylashtirish masalasi olimlar, mutaxassislar hamda davlat rahbarlarining doimo nazoratida, e'tiborida bo'ladi.

Sanoat, qishloq xo'jaligi va transport tarmoqlarini hududiy joylashtirishning o'z tamoyillari bor, bu tamoyillar bir qator shart va **omil**larga bog'liq. Shu omillardan biri **fan-texnika**dir. Energiya va xom ashyoning yangi xili, yangi texnologik jarayonlar va yangi transport vositalaridan foydalanish bilan ishlab chiqarishni joylashtirish tamoyillari ham o'zgaradi.

Sanoat korxonasi uchun **xom ashyo, yoqilg'i-energetika, suv** va **inson omillari** muhim rol o'ynaydi. Turli xildagi

Omil – biror bir jarayonning, shu jumladan, ishlab chiqarishni joylashtirishning asosiy sharti.

40-dars

Tarmoqlar ichidagi va tarmoqlararo aloqalarga misollar keltiring.

Topshiriq!

Oldingi darslardan olgan bilimlaringizga asoslanib, ko'p suv talab, ko'p energiya talab, ko'p material talab va ko'p mehnat talab ishlab chiqarish korxonalariga misollar keltiring.

korxonalarining joylashuviga bu omillarning ta'siri bir xil bo'lmaydi, chunki turli korxonada mahsulot birligiga hisoblaganda turli miqdordagi xom ashyo, yoqilg'i, suv sarflaydi va turlicha mehnat malakasidan foydalanadi. Bu kabi texnikaviy, iqtisodiy tafovutlar **ko'p material talab, ko'p energiya talab, ko'p suv talab, ko'p mehnat talab** degan terminlarda ifodasini topadi.

Ba'zan o'nlab mayda va o'rtacha korxonalar o'rniga ko'p miqdorda ishchi kuchidan, xom ashyo, energiyadan foydalaniladigan tayanch korxonaga bunyod etiladi. Bunda bir necha xil ishlab chiqarish bir korxonaga — **kombinatga** birlashtiriladi. Bu ham ishlab chiqarishni joylashtirish manzarasini o'zgartiradi.

Ixtisoslashtirilgan zavodlarni qurishda, kooperativlashish aloqalarining uzluksizligi, transport xarajatining ortib ketmasligiga va xom ashyo yetkazib beruvchi korxonalarining joylanishi hisobga olinadi. Korxonaga qanchalik yirik va qanchalik ko'p sohaga ixtisoslashgan bo'lsa, uni qayerga joylashtirish masalasi shunchalik murakkab bo'ladi.

Shunday qilib, fan-texnika inqilobi davrida ishlab chiqarishni tashkil etishning **kombinatlashtirish, ixtisoslashtirish** va **kooperativlashtirish** kabi shakllari uni joylashtirishning muhim omillari bo'lib qoldi. Bular tarmoqlarni rivojlantirishni intensiv yo'lga o'tkazishga yordam beradi.

Sanoat, qishloq xo'jaligi, transport inson bilan tabiat aloqadorligining ko'rinishlaridir. Bu aloqadorlikni shunday tashkil etish kerakki, u insonga ham, tabiatga ham maqbul bo'lsin.

Iqtisodiyot bir butun murakkab organizm bo'lib, uning turli tarmoqlari o'zaro bog'langan holda taraqqiy etadi. Barcha o'zaro bog'langan ishlab chiqarish jarayonlarini xom ashyo va energiya ishlab chiqarish, asosiy va oxirgi mahsulotni tayyorlash hamda chiqindilarni qayta ishlashdan iborat ishlab chiqarish "zanjir"ining halqalari ko'rinishida tasavvur qilish mumkin.

Bitta asosiy ishlab chiqarish jarayoni bilan turli ishlab chiqarish jarayonlarining o'zaro bog'langan barqaror birlashmasi ishlab chiqarish sikli deyiladi.

Har bir ishlab chiqarish sikli o'zi foydalanadigan energiya va xom ashyoning miqdori va turlariga qarab, bir-biridan farq qiladi.

Mamlakatning rivojlanish xususiyatlari va sanab o'tilgan omillar negizida iqtisodiyot tarmoqlari va korxonalarini joylashtirishning quyidagi tamoyillari belgilangan:

- Ishlab chiqarish korxonalarini joylashtirishda, transport yo'llarini o'tkazishda mamlakatning ustuvor manfaatlari, fan-texnika taraqqiyoti, tabiatni muhofaza qilish va aholi turmush sharoitini yaxshilash hisobga olinishi kerak.
- Tarkibiga ko'ra eng boy va qazib olish qulay boyliklarni birinchi navbatda o'zlashtirish, shu bilan birga bu boyliklardan kompleks foydalanish, foydali moddalarni to'liq ajratib olish kerak.
- Ko'p material va ko'p energiya talab qiladigan ishlab chiqarish korxonalari xom ashyo va energiya manbalariga yaqin joyda barpo qilinishi lozim, bunda ishlab chiqarishning yiriklashuv darajasi, uni kombinatlashtirish, ixtisoslashtirish va kooperativlashtirish nazarda tutilgan bo'lishi kerak.
- Tez buziladigan hamda tashishga noqulay mahsulotlar ishlab chiqaruvchi sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalarini iste'molchi rayonlarga, eng murakkab buyumlar ishlab chiqaradigan korxonalarni esa yuqori malakali kadrlar to'plangan va ilmiy tadqiqot markazlari bo'lgan rayonlarga joylashtirish zarur.
- Milliy iqtisodiyot tarmoqlarini shunday joylashtirish kerakki, bunda hududlarning iqtisodiy taraqqiyot darajasi ularning tabiiy boyliklari va ishchi kuchi imkoniyatlari bilan eng maqbul muvozanatlashsin.
- Ishlab chiqarishni geografik joylashtirish mamlakat mudofaasini mustahkamlashga bo'ysundirilishi lozim.

Bu tamoyillar kelajagi buyuk davlatimizning moddiy-texnika bazasini yaratishda jamiyat manfaatini ko'zlab eng kam sarf evaziga eng ko'p samaraga erishishda zaruriy *shartlardir*.

Har bir tarmoq rivojlanishning muayyan bosqichida hududiy joylashtirishning o'ziga xos shaklini oladi. Bular: **sanoat rayonlari va tugunlari, qishloq xo'jalik mintaqalari, transport tugunlari va magistrallari**. Ularning muayyan hudud doirasidagi aloqadorligi iqtisodiy rayonlarning negizini hosil qiladi. Iqtisodiy rayonlar ta'rif-tavsifini darslikning ikkinchi bo'limida o'rganamiz.

1. Tarmoqning va tarmoqlararo majmuaning iqtisodiy-geografik tavsifi rejasini tuzing.
2. Ishlab chiqarish sikli nima?
3. Ishlab chiqarishning **tashkiliy shakli** bilan **joylashtirish shaklining** farqini tushuntiring.

41-dars

ISHLAB CHIQARISHGA EKSKURSIYA (o'quv sayri)

67-darsga qarang!

42-dars

I QISM YUZASIDAN UMUMLASHTIRUVCHI TAKRORLASH

1. Og'ir sanoat tarkibini chizmada ko'rsating.
2. Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, kooperativlashtirish va kombinatlashtirishning ahamiyatini tushuntiring, ishlab chiqarishning tashkiliy shakllariga aniq misollar keltiring.
3. Sanoat tarmoqlarini joylashtirishga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
4. Sanoat, qishloq xo'jaligi va transportning tabiiy boylik va tabiiy sharoitga bog'liqligini kamaytirishning qanday tadbirlarini bilasiz? Tabiiy boyliklar ahamiyatining davriy o'zgarishi nimalarga bog'liq?
5. Qora va rangli metallurgiya hamda agrosanoat majmualarining muhim rayonlarini aytib bering (topshiriqni yozuvsiz xarita va atlas yordamida bajarish ham mumkin, unda sanoatning yirik markazlari, rayonlarning xom ashyo, yoqilg'i va tayyor mahsulot bo'yicha ishlab chiqarish aloqalari ko'rsatiladi).
6. Sanoat, qishloq xo'jaligi va transportning tabiatga ta'sirini misollar orqali tasvirlang. Tabiatni muhofaza qilish bo'yicha amalga oshirilayotgan qanday tadbirlarni bilasiz?
7. Quyidagi jadvalni to'ldiring.

Tarmoqlararo majmuani nomi	Majmuani tarkibidagi tarmoqlar	Jadal rivojlanayotgan tarmoqlar	Qaysi viloyatda sust rivojlangan
1.			
2.			
3.			
...			

8. I qismni qanday o'zlashtirganligingizni quyidagi testlar yordamida tekshirib ko'ring:

TESTLAR

1. Viloyatlarning ixtisoslashuviga qanday omillar ta'sir etadi?
  - A. Qulay tabiiy sharoit, boy tabiiy resurs
  - B. Mehnat resursi (inson omili)
  - D. Geografik o'rin xususiyati, transport tarmog'iga hog'lanish imkoniyati
  - E. Tarixan tarkib topgan xo'jalik ixtisosi
  - F. Davlat amalga oshirayotgan bosh vazifaga bo'ysunish
2. Qishloq xo'jalik maqsadlarida yerlarni o'zlashtirish tabiatda qanday o'zgarishlarga olib keladi?
  - A. O'simlik va hayvonot dunyosi o'zgaradi
  - B. Relef o'zgaradi
  - D. Yer osti suvlarining holati o'zgaradi
  - E. Tabiiy landshaft butunlay o'zgaradi
  - F. Shamol yo'nalishini o'zgartiradi
3. Qaysi ta'rifda ishlab chiqarishning markazlashuvi (konsentratsiyasi) aniq ifodalangan?
  - A. Mayda korxonalarining birlashishi
  - B. Sanoat korxonalarining bir joyga joylashishi
  - D. Ishlab chiqarishning yirik korxonalarda to'planishi
  - E. Korxonalarining yirik shaharlarda joylashuvi
  - F. Mahsulotning barcha qismlarini bir joyda ishlab chiqarish
4. Sanoatning joylashuv shakllaridan qaysinisi eng yirik hisoblanadi?
  - A. Sanoat tuguni
  - B. Sanoat markazi
  - D. Sanoat punkti
  - E. Sanoat rayoni
  - F. Barchasi
5. Hududiy mehnat taqsimotining aniq ifodasi qaysi javobda ko'rsatilgan?
  - A. Kombinatlashtirish
  - B. Integratsiya
  - D. Kooperatsiya
  - E. Ixtisoslashtirish
  - F. Konsentratsiya
6. Mehnat resurslarining asosiy qismi respublika iqtisodiyotining qaysi tarmog'ida band?
  - A. Fan, ta'lim, madaniyat
  - B. Transport va savdo
  - D. Qishloq xo'jaligi
  - E. Xizmat ko'rsatish
  - F. Sanoat va qurilish
7. Rangli metallurgiya sanoatining asosiy markazlari qaysi guruhda to'g'ri berilgan?
  - A. Jizzax, Muborak, Tollimarjon
  - B. Toshkent, Andijon, Buxoro
  - D. Farg'ona, Qo'qon, Guliston
  - E. Namangan, Urganch, To'ytepa
  - F. Zarafshon, Olmaliq, Chirchiq
8. O'zbekiston kelajagi buyukligini asosan qanday omil kafolatlaydi?
  - A. Maydonining kattaligi
  - B. Geografik o'rni
  - D. Aholi tabiiy ko'payishining yuqoriligi
  - E. Aholi intellektual darajasining yuksalishi
  - F. Tabiiy boyliklarning xilma-xil va mo'l-ko'lligi
9. Transport ishi qanday ifodalanadi?
  - A. Tashilayotgan yuk turiga qarab
  - B. Yukning qancha masofaga tashilganiga qarab
  - D. Yukning qanchalik tez yetkazilishiga qarab
  - E. Qancha yukni necha kilometr ga tashilgani (yuk oboroti)ga qarab
  - F. Yuk tashish xarajatiga qarab
10. Elektr energiya omili qanday sanoat korxonalarini joylashtirishda ustuvor ahamiyat kasb etadi?
  - A. Qishloq xo'jalik mashinasozligi
  - B. O'rmon sanoat korxonasi
  - D. Oziq-ovqat sanoati korxonasi
  - E. Rangli metallurgiya korxonasi
  - F. Sement ishlab chiqarish zavodi

43-dars

O'ZBEKISTON IQTISODIYOTINI HUDUDIY TASHKIL
ETISH VA IQTISODIY GEOGRAFIK RAYONLASHTIRISH

O'zbekiston hududining har bir qismlari geografik o'rnining betakrorligidan, birinchi navbatda tabiiy sharoiti va boyliklari, aholining mehnat faoliyati hamda turmush tarzining o'ziga xosligi shakllangan. Iqtisodiyot asosan joyning mahalliy tabiiy boyliklari zaminida rivojlangan. Transportning takomillashuviga qarab iqtisodiyot ba'zi joylarda chetdan keltirilgan xom ashyo asosida shakllangan. **Ilmiy kashfiyotlar hamda malakali kadrlar asosan yirik shaharlardagi ilmiy muassasalarda tayyorlanadi.** Shunga muvofiq ilm va malaka talab ishlab chiqarishlar shaharlarda rivojlansa, boshqa joylar qishloq xo'jaligi yoki sanoat xom ashyosi yetkazib beradi. Mamlakatning ayrim qismlari o'rtasida mehnatning ana shunday taqsimlanishi **geografik** yoki **hududiy mehnat taqsimoti** deyiladi.

Hududiy mehnat taqsimoti quyidagi holatlardagina sodir bo'ladi:

- ishlab chiqarilayotgan mahsulot mahalliy ehtiyojdan ancha ko'p bo'lishi;
- uni ishlab chiqarish mamlakatning boshqa qismlaridagidan arzoniga tushishi;
- ishlab chiqarishning xom ashyo zahirasi ko'p yillarga yetarli bo'lishi;
- mahsulot ayirboshlanganda transport xarajati arzon bo'lishi shart.

Ayrim hududlarning bunday shartlar asosida xo'jalik jihatidan ixtisoslashuvi mamlakatda ijtimoiy mehnatni tejaydi va mehnat unumdorligini oshirishga yordam beradi.

Ma'lum vaqt o'tib hududlarning ixtisoslashuvida o'zgarishlar ro'y berishi mumkin. Masalan, Qashqadaryo hududida neft va gaz konlari ochilib, ishga tushirilgach, bu hududda yangi ixtisoslashgan ishlab chiqarish shakllandi. O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng don mahsulotlari bilan o'zini o'zi ta'minlash vazifasi qo'yildi. Natijada viloyatlarda ko'plab g'alla ekila boshlandi. Oqibatda shu viloyatlar paxtachilikdan tashqari g'allachilikka ham ixtisoslashdi.

Mehnatning geografik taqsimlanishi asosida o'z ixtisoslashuviga ko'ra bir-biridan farq qiluvchi hududlar – **iqtisodiy geografik rayonlar** yuzaga keladi. Iqtisodiy geografik rayon (hudud)lar uchun butun mamlakat miqyosida

ixtisoslashuv xos bo'lib, mahsulot almashinuvi juda keng qamrovda amalga oshadi. Bunday rayonlarning bir necha ixtisoslashgan tarmoqlari bo'lishi ham mumkin.

Mamlakat miqyosida ixtisoslashgan tarmoqni qanday aniqlash mumkin?

Buning uchun dastlab rayondagi aholi sonining butun mamlakat aholisi sonidagi salmog'i aniqlanadi. So'ng rayonda ishlab chiqarilayotgan mahsulot mamlakatda ishlab chiqarilayotgan o'shanday mahsulotning necha foizini tashkil etishi aniqlanadi. Nihoyat, bu ko'rsatkich aholi soni bo'yicha ko'rsatkichga bo'linadi. Shunda bo'linma birdan ortiq bo'lsa, bu rayon o'sha mahsulot bo'yicha mamlakat

miqyosida ixtisoslashgan hisoblanadi. Buni formulada ifodalasak: M – rayon mahsulotining mazkur tarmoq bo'yicha mamlakatdagi salmog'i, A – mamlakat aholisi sonida rayon aholisining salmog'i. Izlanayotgan ixtisoslashuv koeffisientini

K deb olamizda, $K = \frac{M}{A}$ formula tuzamiz.

Agar K ko'rsatkich birdan katta bo'lsa, bilinki, rayon bu tarmoqqa ixtisoslashgan ekan. Ixtisoslashish ko'rsatkichi (K) ning katta-kichikligiga qarab, iqtisodiy geografik rayonning ixtisoslashish darajasini bilsa bo'ladi. Bundan tashqari, ixtisoslashish imkoniyati transportga (axir transportsiz mahsulot ayirboshlash mumkin emas-ku!) va mahsulotni tashish xarajatlariga ham bog'liq.

72-rasm. O'zbekistonning iqtisodiy geografik rayonlari.

Topshiriq!

O'qituvchingiz yordamida tumaningiz qanday mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashganini aniqlang.

Rayondagi ishlab chiqarish korxonalarining muayyan qismigina ixtisoslashgan tarmoqlarga kiradi. Qolganlari esa ixtisoslashgan tarmoqqa xizmat qiluvchi, yordamchi tarmoqlarni tashkil etadi (masalan, paxta yetishtirishga ixtisoslashgan xo'jaliklarda yordamchi tarmoq sifatida beda, jo'xori, kartoshka ham yetishtiriladi, chorvaning muayyan turi boqiladi yoki mashinasozlik ixtisosli tarmoq bo'lsa, metall quyish korxonalari, mahalliy energetika kabilar yordamchi korxonalar hisoblanadi). Rayon aholisini oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-bosh, madaniy-maishiy buyumlar bilan ta'minlovchi korxonalar xizmat ko'rsatish tarmog'ini tashkil etadi.

Bu barcha tarmoqlar uchun energetika va suv ta'minoti, transport tarmoqlari va hudud umumiy bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida o'zaro aloqada bo'ladi. Demak, iqtisodiy geografik rayonlar ixtisosi bilangina emas, balki xo'jalikning majmuali rivojlanishi bilan ham ajralib turadi.

Iqtisodiy geografik rayon: a) geografik o'rni o'ziga xos; b) mamlakat miqyosida ixtisoslashgan; d) majmuali xo'jalik shakllangan; e) tabiiy boyliklar hamda ishchi kuchi bilan ta'minlanishida boshqa rayonlardan farqlanuvchi hududlardir.

Iqtisodiy geografik rayonning rivojlanganlik darajasini unda qanday *hududiy-ishlab chiqarish majmualari (HICHM)* mavjudligi va qay darajada shakllanganidan bilish mumkin. U mamlakat miqyosida mablag'larni anchagina iqtisod qiladi, ijtimoiy mehnat unumdorligini oshiradi, tabiat muhofazasini, xalqimiz turmush, mehnat, dam olish sharoitlarining yaxshilanishini ta'minlaydi.

HICHM — ishlab chiqarish sohasidagi barcha tarmoqlarga qarashli har xil korxonalarining bir umumiy hududdagi o'zaro bog'langan uyg'unligidir.

Bunga o'zaro bog'langan korxonalarini yagona transport, energetika va qurilish bazalari uyg'unligiga yaqin (koooperativlash, kombinatlash asosida) joylashtirilish hisobiga, shuningdek, tabiiy boyliklardan va ish kuchlaridan, ikkilamchi xom ashyo hamda chiqindilardan oqilona foydalanish hisobiga erishiladi.

HICHMlar tabiiy boyliklari ko'p hududlarni tezroq va tejamliroq o'zlashtirishga imkon beradi. Har bir HICHM egallagan maydoni va tarmoqlarining tarkibiga ko'ra boshqasidan farq qiladi. Tarmoqlararo majmualar takomillashganlik darajasi bo'yicha ham bir-biridan farqlanadi.

Masalan, paxtachilik majmui hamma viloyatlarda shakllanib bo'lgan. Rangli metallurgiya majmui faqat Toshkent viloyatida eng takomiliga yetgan. Samarqand va Buxoro viloyatlarida esa shakllanishning quyi bosqichida, Xorazm viloyati va Qoraqalpog'iston Respublikasida deyarli yo'q. Hududiy ishlab chiqarish majmualarining o'zaro aloqadorligidan iqtisodiy geografik rayon shakllanadi. Iqtisodiyotning yuksalishi bilan tarmoqlararo majmualar mukammalasha boradi. Natijada hududiy aloqalar ham takomillashib, iqtisodiy geografik rayonlar qayta tuzilishi mumkin. Mamlakatimiz hududini iqtisodiy geografik rayonlashtirish bobida turlicha fikrlar mavjud. Binobarin, ba'zi adabiyotlarda iqtisodiy geografik rayonlar 6 ta ko'rsatilsa, ba'zilarida 7 yoki 8 ta deb ko'rsatilgan. Darslikda iqtisodiy geografik rayonlar 8 ta degan fikrga amal qilindi (72-rasm). Quyida mamlakatimiz iqtisodiy geografik rayonlarini birma-bir ko'rib chiqamiz.

TOSHKENT IQTISODIY GEOGRAFIK RAYONI

Iqtisodiy-geografik o'rni va tabiiy boyliklari. Toshkent iqtisodiy geografik rayoni bir tomondan Farg'ona vodiysi va Mirzacho'lga tutashsa, ikkinchi tomondan mamlakatning xorijga chiqadigan asosiy "darvoza"sidir. Geografik o'rnidagi qulaylik tufayli Toshkent 1930-yildan beri O'zbekistonning poytaxti maqomida kelmoqda. Toshkent viloyati qishloq tumanlarining deyarli yarmining (Yangiyo'l, Qibray, Bo'stonliq, Parkent, Ohangaron, Zangiota va Toshkent tumanlari) xo'jaligi ixtisoslashuvi va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida poytaxtning ta'siri ustuvor hisoblanadi. Zero, u yirik shahar bilan tutash tumanlarda iqtisodiy-ijtimoiy o'zgarishlar jadal kechadi. Buni Toshkent tumani misolida yaqqol kuzastish mumkin (73-rasm).

Iqtisodiy geografik rayon hududi relyefning xilma-xil shakllaridan iborat. Bu sanoat uchun ham, qishloq xo'jaligi uchun ham beqiyos qulayliklar yaratadi. Rayonning Chirchiq va Ohangaron vodiylari Sirdaryoga qadar 100-150 km dan ortiq masofada pasayib borishi sababli sun'iy sug'orish uchun g'oyat qulay. Chirchiq va Ohangaron daryolari tog'lardagi yog'in (500-700 mm)dan to'yinib, dalalarni sug'orishdan tashqari elektr energiya olishda ham muhim rol o'ynaydi. Iqtisodiy geografik rayon toza ichimlik suvi bilan yaxshi ta'minlangan. Suvdan yanada samarali foydalanish maqsadida

Topshiriq!

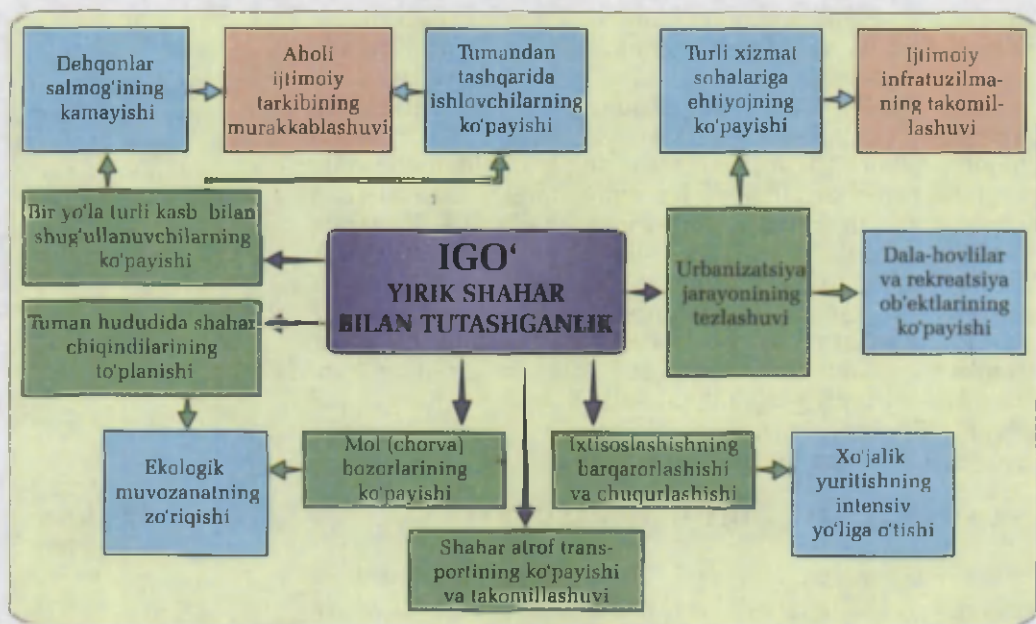
Geografiya daftariga har bir iqtisodiy geografik rayon va undagi hududiy ishlab chiqarish majmualari nomini yozing.

44-dars

Topshiriq!

Rayonning geografik o'rnini atlasdan belgilang. Aholisi soni va maydonining kattaligini ilovadagi 1-jadvaldan aniqlang. Toshkentning geografik o'rniga xos qulayliklar qanday omillar natijasi?

73-rasm. Poytaxtga tutash Toshkent tumanida yirik shahar ta'sirining ifodalanishi.

Chirchiq daryosining yuqori oqimida sig'imi 2,0 mlrd m kub bo'lgan Chorvoq suv ombori barpo etilgan. Shuningdek, Ohangaron daryosining o'rta oqimida Tuyabo'g'iz suv ombori («Toshkent dengizi») qurilgan.

Qazilma boyliklarning xilma-xilligi jihatidan bironta rayon Toshkent iqtisodiy geografik rayoniga tenglasha olmaydi. Angren ko'mir havzasi mamlakatda eng yirik ko'mir koni hisoblanadi (*ko'mir zahirasi miqdorini eslang*). Ko'mir qatlamlari yer yuziga yaqin joylashgan bo'lib, qatlamlar orasida alyuminiy, sement va keramika olishda ishlatiladigan gilmoya ko'plab uchraydi. Iqtisodiy geografik rayonda neft bilan tabiiy gazgina yo'q. Zarur bo'lgan neft mahsulotlari temiryo'l hamda avtomobil transportida, gaz esa quvurda keltirilmoqda (*ularning qayerdan keltirilishini atlasdan aniqlang*).

Aholisi. Mamlakatimiz aholisining deyarli 20 foizi shu rayonda yashamoqda. Rayonda shahar aholisining salmog'i Toshkent shahri aholisini qo'shmaganda 40 foizdan ortadi. Umumiy aholi sonidagi mehnatga yaroqlilar salmog'i bo'yicha iqtisodiy geografik rayon birinchi o'rinda turadi. Shuningdek,

Topshiriq!

Atlasdan foydalanib, qazilma konlarini aniqlang.

mehnatga yaroqli aholi ma'lumot darajasining yuqoriligi bilan ham ajralib turadi. Bular azaldan oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari, Fanlar Akademiyalari, ularning ko'p sonli ilmiy tadqiqot institutlari Toshkent (poytaxt)da joylashgani sharofatidir. Bundan tashqari, ilm va malaka talab korxonalar va idoralarning ko'pligi ham asosiy omillardan biri hisoblanadi (74-rasm) (*Rayonda aholining zichligi qanday?*).

74-rasm. «Quyosh-Fizika» ishlab chiqarish birlashmasi.

1. Toshkent iqtisodiy geografik rayoni aholisining soni, joylashuvi va milliy tarkibiga qanday tarixiy va geografik omillar ta'sir etgan?
2. Toshkent iqtisodiy geografik rayoni respublikaning industriallashuvida qanday rol o'ynashini tushuntirib bering.

TOSHKENT IQTISODIY GEOGRAFIK RAYONINING XO'JALIGI

45-dars

Sanoati. XX asr boshida Toshkent iqtisodiy geografik rayoni taraqqiyot jihatidan Farg'ona vodiysidan keyinda turardi. Rayonda xilma-xil foydali qazilma konlari topilishi natijasida kon-tog' sanoati vujudga kelib, og'ir sanoatning jadal yuksalishiga imkoniyat tug'ildi. Sanoatining rivojlanganligi jihatidan rayon respublikada birinchi o'ringa chiqib oldi.

Bunda: a) rayonning qulay iqtisodiy-geografik o'rni; b) respublika poytaxti Toshkentning shu rayondaligi; d) foydalanish qulay bo'lgan gidroquvvat mavjudligi; e) xilma-xil foydali qazilmalar topilib, ishga solingani; f) urush yillarida sobiq Ittifoqning g'arbiy rayonlaridan O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan korxonalarning yarmidan ko'pi Toshkent viloyatiga joylashtirilgani; g) chetdan malakali mutaxassislar ko'plab jalb etilgani kabilar muhim rol o'ynadi.

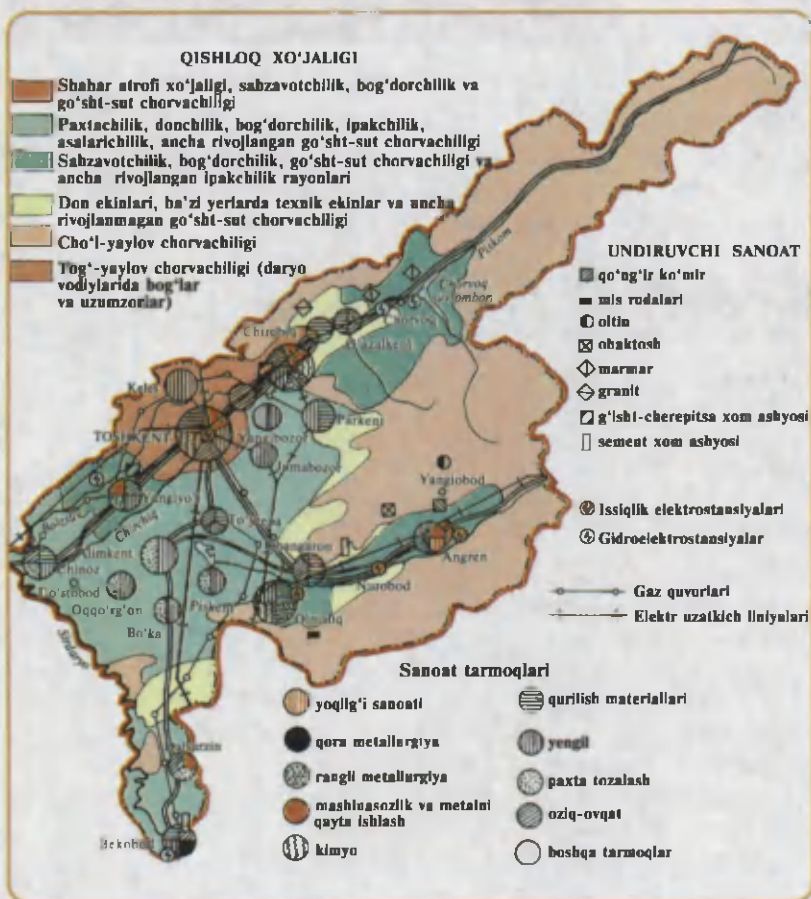
Endilikda iqtisodiy geografik rayon xo'jaligi ko'p tarmoqli bo'lib, unda O'zbekistondagi sanoat tarmog'ining deyarli barchasi mavjud. Yalpi sanoat mahsulotining 2/3 qismi og'ir sanoatga to'g'ri keladi. Yengil va oziq-ovqat sanoatlari ham yuksak rivojlangan.

Iqtisodiyotning ko'plab tarmoqlarida xom ashyo tayyorlashdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishgacha barcha bosqichlar rayonning o'zida kechadi. Yoqilg'i-energetika-kimyo majmui ancha qudratli. Uning negizini elektroenergetika sanoati tashkil etadi. Mamlakatda ishlab chiqariladigan elektr energiyaning deyarli yarmi shu rayonda hosil qilinadi. Bu ko'rsatkichni rayondagi uchta qudratli GRES hamda Chirchiq-Bo'zsuv gidroenergetika kaskadi ta'minlaydi. Toshkent GRESi to'la, Angren GRESi qisman gaz bilan ishlaydi. Yangi Angren GRESi esa mahalliy ko'mirmi ishlatadi.

75-rasm. Toshkent viloyati.

Metallurgiya majmuasi ham yuksak rivojlangan. Ishlab chiqarish aloqalari hamda geografik joylashuviga muvofiq

Toshkent - Chirchiq - Yangiyo'l; Angren - Olmaliq sanoat rayonlari vujudga kelgan. Angren-Olmaliq sanoat rayonida mamlakat rangli metallurgiya sanoati mahsulotining asosiy qismi tayyorlanadi. Mis rudasi tarkibida molibden, oltin va kumush ham uchraydi. Bu yerda mis eritish zavodi va Olmaliq qo'rg'oshin-rux kombinati ishlab turibdi. Rux zavodining uchinchi navbati, mis zavodining ikkinchi navbati qurilmoqda.

Rangli metallurgiya ning ikkinchi markazi Chirchiqdir. Shaharda qiyin eriydigan va o'tga chidamli qotishmalar kombinati bor. Kombinatning ishlab chiqarish jarayoni Ingichka, Qo'ytosh hamda Olmaliq ruda konlari bilan bog'liq. Kombinat 100 xildan ortiq mahsulot ishlab chiqarmoqda. Sun'iy tola yetkazib beruvchi kaprolaktan zavodi ham shu shaharda.

Bekobod shahridagi O'zbekiston metallurgiya zavodi **qora metallurgiya** ning yirik korxonasi. Xom ashyo o'rnida temir-tersakdan foydalaniladi. Zavodda 3 ta sex va bir qancha yordamchi korxonalar bor. Shularga qaramay, zavod O'zbekistonning metalga bo'lgan ehtiyojini to'liq qondira olmayotir. Zavod ishlab chiqarish quvvatini oshirish maqsadida Urganch, Boyovut, Qarshi, Kitob, Denov va Taxiatoshdagi temir-tersak yig'ish va qayta ishlash bazalari barpo etilmoqda.

Mashinasozlik majmuasi dastlab agrosanoat majmui ehtiyoji negizida vujudga kelgan. Uning muhim korxonalari Toshkent qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodi, Toshkent traktor zavodi, O'zbekiston qishloq xo'jalik mashinasozligi, Chirchiq qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodlaridir (75-rasm).

O'zbekiston qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodi paxta terish mashinalari ishlab chiqaradi. Hozirda mashinasozlik agrosanoat majmuiga xizmat etishdan tashqari, ko'plab turdagi murakkab mashinalar ham ishlab chiqarmoqda. Rayonda ishlab chiqarilayotgan samolyotlar, turli xil uskunalar va asboblari (Toshkentdagi Karborund, Abraziv zavodlari), elektron-texnika mahsulotlari, ko'tarish-ortish asboblari (Toshkentdagi «Pod'yomnik» va «Toshkentkabel» zavodlari) kabilar shular jumlasidandir.

Binokorlik materiallari sanoati iqtisodiy geografik rayonda qurilish ko'lamining kattaligi va xilma-xil xom ashyo negizida rivoj topdi. Bekobod, Angren va Ohangaronda sement, G'azalkentda oyna va marmar ishlab chiqarilmoqda. Toshkent, Olmaliq va Chirchiqda uysozlik kombinatlari bor. Sanoatning jadal yuksalishi o'z navbatida ekologik vaziyatning yomonlashuviga sabab bo'lmoqda.

Qishloq xo'jaligi ko'p tarmoqli, sabzavot va meva yetishtirishda boshqa iqtisodiy geografik rayonlardan oldinda

Sanoatining asosiy tarmoqlari:

Qora va rangli metallurgiya, mashinasozlik va metalni qayta ishlash, kimyo, qurilish materiallari, yengil (paxta tozalash), oziq-ovqat.

Ifixor!

Toshkent iqtisodiy rayonida Markaziy Osiyoda yagona bo'lgan transportning metropoliten turi mavjud. 2001-yil 3-yo'nalishi ham ishga tushgach, uning jami uzunligi 36 km. dan oshdi. Metropoliten orqali yiliga 140 mln. kishidan oshiq yo'lovchi tashilmoqda.

76-rasm.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari:

Donchilik, kanop yetishtirish, sabzavotchilik, bog'dorchilik va uzumchilik, go'sht-sut chorvachiligi, parrandachilik, pillachilik.

(76-rasm). Yangiyo'l, Qibray, Bo'stonliq, Parkent, Ohangaron, Zangiota va Toshkent tumanlari poytaxtga tutash yaxlit mintaqani tashkil etib, asosan sabzavot va meva yetishtirishga ixtisoslashgan. Ularda minglab gektar issiqxonalar tashkil etilgan. Sug'oriladigan yerlarda paxtadan tashqari kanop va sholi ham yetishtiriladi. Umuman, iqtisodiy geografik rayon qishloq xo'jaligi intensiv yo'ldan rivojlanmoqda. Sanoat tugunlari atrofida sut-go'sht yetishtiradigan chorvachilik majmualari,

parrandachilik rivoj topmoqda, sun'iy suv havzalarida baliq ko'paytirilmoqda. Paxtaketishtirishga uygun tarzda ipak qurti boqiladi.

Iqtisodiy geografik rayonda ijtimoiy soha ham yaxshi yo'lga qo'yilgan. Toshkent atrofida «Qibray» va «Toshkent mineral suvi» oromgohlari joylashgan. Og'ir sanoatning yuksalishi hamda qishloq xo'jaligining ko'p tarmoqliligi negizida yengil va oziq-ovqat sanoati yaxshi rivojlangan. Mamlakat oziq-ovqat sanoati mahsulotining deyarli 1/3 qismi shu rayonda tayyorlanadi.

Rayonning **tashqi aloqasi** asosan temiryo'l orqali olib boriladi. Qozog'iston va Farg'ona vodiysi tomonlarga paxta, ipak, paxtachilik uchun zarur mashina va uskunalar, to'qimachilik mashinalari, kabel, ekskavatorlar, ko'tarma kranlar, elektr energiya, texnika asbob-uskunalari, qorako'l terilari, rangli metall konsentratlari, ip va ipak gazlamalar, kanop va kanop mahsulotlari hamda meva jo'natiladi. Rayon ehtiyoji uchun yog'och, neft mahsulotlari, tabiiy gaz, turli xil sanoat mahsulotlari, mashina qismlari, keng iste'mol mollari keltiriladi. Ichki iqtisodiy aloqalarda avtomobil va qisman temiryo'l **transportidan** foydalaniladi.

1930-1940-yillardan rayonda avtomobil yo'llari vujudga keldi, asfalt va tosh yo'llar qurildi. Katta O'zbek trakti (700 km) Toshkentni Termiz bilan bog'laydi. Toshkent—Angren—Qo'qon tog' yo'li qayta qurilib, jahon talablari darajasidagi xalqaro yo'lga aylantirildi. Toshkent—Chinoz—Guliston avtotrassasi mamlakatda birinchi darajali yo'l hisoblanadi.

Toshkent– Angren, Toshkent–Chorvoq hamda Mirzacho‘lni kesib o‘tgan Sirdaryo–Jizzax temiryo‘llarining ahamiyati katta.

1. Iqtisodiy geografik rayonda sanoatning qaysi tarmoqlari rivojlangan? Sababini tushuntiring.
2. Xarita-chizmadan bu iqtisodiy geografik rayonda bog‘ va tokzorlarning qanday joylashganligini aniqlab, bunday joylashish sabablarini tushuntirib bering.
3. Rayon qishloq xo‘jaligining ko‘p tarmoqliligi qanday omillar natijasi ekanligini o‘ylab ko‘ring.

RAYONNING ASOSIY SANOAT MARKAZLARI VA SHAHARLARI

46-dars

Sanoat markazlari joylashuvida ixtisosligi bo‘yicha bir-biridan farqlanuvchi ikki hudud yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bular: Toshkent–Chirchiq–Yangiyo‘l hamda Angren–Olmaliq sanoat rayonlaridir. Toshkent–Chirchiq–Yangiyo‘l sanoat rayonining asosi Toshkent shahri bo‘lib, uning tarkibiga Chirchiq, Yangiyo‘l sanoat tugunlari hamda G‘azalkent, Piskent, To‘ytepa, Chinoz, Keles kabi kichik va o‘rta shaharlar kiradi. Angren–Olmaliq sanoat rayonining o‘zagini esa Olmaliq va Angren sanoat tugunlari tashkil etadi. Unga, shuningdek, Ohangaron, Yangiobod kabi shaharlar ham kiradi. Bekobod sanoat tuguni bu ikkala sanoat rayonidan bir o‘z chekkada, iqtisodiy geografik rayonning janubida joylashgan.

Iqtisodiy geografik rayondagi 17 ta shaharning Toshkentdan bo‘lak hammasi XX asr shaharlaridir. **Toshkent** – O‘zbekiston Respublikasining poytaxti, O‘rta Osiyodagi eng yirik siyosiy-iqtisodiy va madaniy markaz bo‘lib, unda 2,2 mln kishi yashaydi (77–rasm).

Shahardagi sanoat korxonalari va birlashmalari 410 tadan ortadi. Ular mamlakatning 25 foizdan ortiq sanoat mahsulotini ishlab chiqarmoqda. Toshkent qishloq xo‘jaligi va to‘qimachilik mashinasozligining yirik markazi hisoblanadi. Toshkent qishloq xo‘jalik mashinasozligi va O‘zbekiston paxtachilik mashinasozligi zavodlarida paxtachilikni mexanizatsiyalash uchun 200 xildan ortiq mashina va

Eslang!

Sanoat tuguni, sanoat markazi, sanoat rayoni deganda nimani tushunasiz?

Quyidagi belgilarni o‘quv atlasdan o‘rganing:

uskunalar ishlab chiqariladi. Toshkentdagi traktor zavodi, aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi, ekskavator zavodi, «Algoritm», «Zenit», «Pod'yomnik», «Kompressor», «Toshgazapparat» va boshqa korxonalar mahsulotlari chet ellarga ham chiqariladi.

77-rasm. Poytaxtning umumiy ko'rinishi.

Urbanizatsiya — shahar turmush tarzining keng yoyilish jarayoni.

Shaharda 30 dan ortiq yengil sanoat korxonalari bo'lib, ulardan eng yiriklari Toshkent to'qimachilik kombinati, tikuvchilik, trikotaj va poyabzal fabrikalaridir. Oziq-ovqat sanoatining yirik korxonalari soni 40 tadan ortadi.

1991-yil 31-avgustda Toshkentda O'zbekiston mustaqilligi e'lon qilindi. O'zbekiston Prezidentining qarorgohi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi, shuningdek, chet el elchixonalari, BMT va uning tizimidagi xalqaro tashkilotlar vakolatxonalari Toshkentda joylashgan. Shahar sharqona me'moriy tafakkur bo'yicha butkul qayta qurilmoqda. Metroning ikkinchi va uchinchi yo'nalishlari qurib ishga tushirildi.

Shahar energetikasi Chirchiq—Bo'zsu gidroelektrostansiyalar tizimi va Toshkent GRESiga tayanadi. Ular mamlakat energetika tizimiga ulangan. Toshkent muhim transport tugunidir. O'rta Osiyo davlatlarini boshqa

mamlakatlar bilan bog'laydigan temiryo'l, avtomobil yo'llari Toshkent orqali o'tadi. Shahar atrofidagi rayonlar bilan elektropoyezd orqali ham bog'langan. Toshkent havo yo'li orqali 20 dan ortiq xorijiy davlatlar poytaxtlari bilan bog'langan. Shaharda 2 ta temiryo'l vokzali, 2 ta aeroport, 5 ta avtostansiya ishlaydi.

Toshkent — butun O'rta Osiyoda eng yirik ilmiy madaniy markaz. Toshkentda O'zbekiston Fanlar akademiyasi, Qishloq xo'jaligi fanlar akademiyasi va ularning o'nlab ilmiy tekshirish institutlari, 6 ta universitet va 23 ta institut bor. Shaharda 330 dan ortiq maktab, o'nlab akademik litsey va kasb-hunar kollejlari, 9 teatr, filarmoniya, sirk, teleradiokompaniya, 6 stadion va boshqalar bor.

Toshkent shahri ta'sirida iqtisodiy geografik rayon, ayniqsa, poytaxtga tutash qishloq tumanlarida *urbanizatsiya* keng yoyilmoqda.

Endilikda shahar maydoni 30 ming gektardan oshib, atrofidagi avtomobil halqa yo'lidan (64 km) tashqariga chiqib ketdi. Poytaxtning iqtisodiy va ijtimoiy ta'siri negizida undan 60-70 km radiusdagi hudud bo'ylab 10 ta shahar va 20 ga yaqin shaharchadan iborat **Toshkent aglomeratsiyasi** vujudga kelgan. Bu aholi manzillari asosan Chorvoqdan Sirdaryogacha bo'lgan oraliqdagi yo'llar ustida joylashib, Toshkent taraqqiyotini tartibga solish uchun muhim qulayliklar yaratadi (78-rasm).

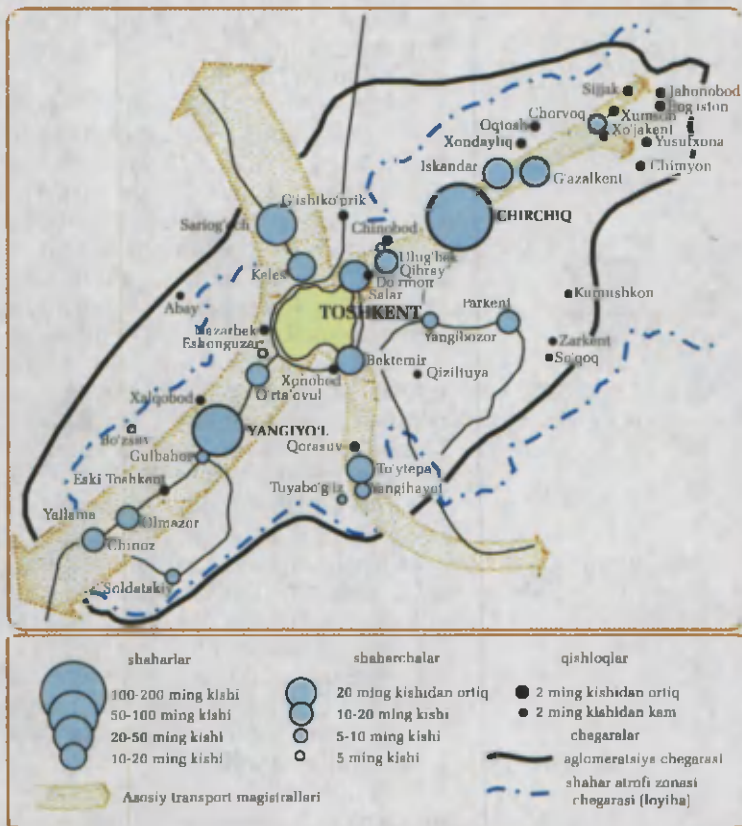
Toshkentda shamol ko'p vaqt shimoli-g'arbdan esadi. Bu tabiiy omil korxonalar joylashuvida hisobga olingan. Buni turar joylar, oliy o'quv yurtlari, davolanish, sport va madaniy muassasa kabi ekologik salbiy ta'siri kam ob'ektlarning shaharning shimol va g'arb qismida to'planganida ko'rish mumkin.

Toshkentdan 30 km shimoli-sharqda kimyogarlar va mashinasozlar shahri **Chirchiq** joylashgan. «Chirchiq kimyo mash», «O'zbekkimyomash» va «Chirchiq elektro-mash» zavodlari iqtisodiyotning turli tarmoqlari uchun mashinalar ishlab chiqaradi. O'tga chidamli va qattiq qotishmalar zavodi metallurgiya majmuasining muhim korxonalaridir. Sanoat mahsulotlari hajmiga ko'ra, Chirchiq shahri respublikada to'rtinchi o'rinda turadi. Chirchiqdan yuqorida yosh **G'azalkent** shahri bor. U kurort shaharga aylanmoqda.

Toshkentdan 30 km janubi-g'arbdan

Aglomeratsiya — shaharlarning yirik shahar atrofida to'planishi.

78-rasm. Toshkent aglomeratsiyasi.

79-rasm. Angren
GRESi.

*Shaharda qancha aholi
yashashini aholi manzillari
mavzusidan eslang.*

*Aholi mavzusidan sha-
harda qancha aholi yasha-
shini eslang.*

sanoat tuguni— **Yangiyo'l** (aholisi — 61 ming kishi) joylashgan. U tashkil topishi va ixtisosiga ko'ra boshqalardan butunlay farq qiladi. Masalan, Chirchiq, Angren va Olmaliq sanoat tugunlari butunlay kimsasiz joyda, kon negizida vujudga kelib, og'ir sanoatga ixtisoslashgan bo'lsa, Yangiyo'l shahri esa qadimgi qishloq (Qovunchi) o'rnida shakllandi hamda yengil va oziq-ovqat sanoatiga ixtisoslashdi. Shahardagi sanoat korxonalarida ichida paxta tozalash, moy, sovun, sut, vino va konserva zavodlari, go'sht kombinati hamda qandolat fabrikasi

alohida ajralib turadi. Bu korxonalarining ko'pchiligi Toshkent—Chirchiq sanoat rayonidagi korxonalar bilan kooperatsiya asosida faoliyat ko'rsatadi. Bu holat transport hamda Chirchiq—Bo'zsuvi energiyasidan foydalanishda yaqqol namoyon bo'ladi.

Angren — rayonning muhim sanoat tuguni. Angren temiryo'l (114 km) hamda avtomobil yo'li orqali Toshkent bilan bog'langan. Shahar 1940-yillarda ko'mir qazib olishga bog'liq holda sanoat punkti sifatida paydo bo'lgan. Endilikda Angren shahri kon-qazib olish sanoatiga aloqador bir qancha korxonalarni birlashtirgan sanoat tuguniga aylandi. Shahar sanoatida GRES alohida o'rin tutadi (79-rasm). Angrenda yirik sement zavodi, sopol buyumlari zavodi, temir-beton konstruksiyalar, uysozlik kombinati va boshqalar bor.

Angrenda oltin ajratib olish fabrikasi ishlab turibdi. Shahar ostida ko'mir qatlami borligi ma'lum bo'lgach, yangi qurilishlar Angrendan 4 km janubi-g'arbda, Obliq qishlog'i yaqinida olib borilmoqda. Shaharda Toshkent Davlat texnika universitetining filiali, Toshkent viloyat Davlat pedagogika instituti ishlab turibdi. Angrendan 20 km shimolda sanoat markazi — **Yangiobod** shahri bor.

Rayonning ikkinchi sanoat tuguni — **Olmaliq**. Bu shahar 1951-yilda rangli metall ruda koni negizida sanoat punkti sifatida shakllandi. Shahar sanoatida to'liq sikllik rangli metallurgiya kombinati katta ahamiyatga ega. Kombinat chiqindisi (oltingugurt gazi) dan ammos fos zavodida mineral o'g'it ishlab chiqariladi. Olmaliq boshqa shaharlardan sanoat ixtisosidan tashqari zamonaviy binolarning ko'pligi, manzarali daraxtlari bilan ajralib turadi.

Ohangaron sanoat markazi Olmaliqqa yaqin yerda joylashgan. Ohangaronida ulkan sement zavodi bor. Kaolin

xom ashyosi bazasida ikkilamchi alyuminiy ishlab chiqaradigan zavod barpo etilmoqda. Angren kabi Ohangaron shahri ham ko'mir qatlamlari ustidaligi ma'lum bo'lgach, shaharning dastlabki o'rnidan 15 km narida vodiy bo'ylab «Katta Ohangaron» shahri barpo etilmoqda.

Viloyatning janubi-sharqida **Bekobod** shahri joylashgan. Shahar ikkinchi jahon urushi yillarida metallurgiya zavodi hamda Farhod GES qurilishi jarayonida vujudga kelgan. Endilikda sement, paxta tozalash, g'isht zavodlari, go'sht kombinati, tosh-shag'al karyeri ham mavjud. Bu korxonalarining ishlab chiqarish jarayoni o'zaro bog'liq. Shahar shamol kuchli esadigan yerda joylashgan. Shu bois shaharni shamoldan saqlovchi ihota daraxtzorlari barpo qilingan.

Quyidagi belgilarni o'quv atlasdan o'rganing:

1. Yangiyo'l sanoat tugunini Angren, Olmaliq sanoat tugunlariga taqqoslab, eng muhim tafovutlarini ko'rsating.
2. Toshkentdan Bekobodga boriladigan eng qisqa avtomobil yo'lini xaritadan toping.
3. Yozuvsiz xaritada Toshkent iqtisodiy geografik rayoniga tegishli topshiriqlarni bajaring.

MIRZACHO'L IQTISODIY GEOGRAFIK RAYONI

Iqtisodiy geografik o'rni va tabiiy boyliklari. Mirzacho'l iqtisodiy geografik rayoni Sirdaryo bilan Jizzax viloyatlaridan tarkib topgan (*rayon qaysi davlatlar bilan tutashganligini xaritada aniqlang*).

Rayon hududi O'zbekistonning eng taraqqiy etgan Toshkent, Farg'ona va Samarqand iqtisodiy geografik rayonlariga tutashib turadi. Rayonning iqtisodiy geografik o'rnini qulay deyish mumkin. Iqtisodiy geografik o'rning qulayligi rayonning transport-geografik holatida ham yaqqol ko'zga tashlanadi (transport tizimi chizmasida temiryo'l, avtomobil yo'li va quvur transporti qaysi joylardan o'tganini ko'zdan kechiring).

Dehqonchilikni asosan sug'orish asosida tashkil qilish mumkin. Rayonni asosan Sirdaryo, Sangzor hamda Zomin daryolari suv bilan ta'minlaydi. Yer osti suvlari turli chuqurlikda yotishi hamda minerallashtirishidan xo'jalik maqsadlarida kam foydalaniladi.

Tekislik zamonaviy transport va irrigatsiya inshootlari bilan zich qoplangan. Sug'orilayotgan va kelgusida sug'orish mumkin

47-dars

Ilovadagi 1-jadvaldan rayonning aholisi sonini va maydonini aniqlang.

bo'lgan yerlar ham anchagina. Tabiiy o'simliklar inson faoliyati tufayli juda oz qolgan. Rayonda aniqlangan volfram, qo'rg'oshin, rux, mis, boksit va oltin konlari sanoat ahamiyatiga ega. Qurilishbop shag'al, qum, gips va ohak ko'p.

Ko'pincha sovuq Arktika havosi shimoldan rayon hududiga kirib kelib, ba'zan sovuq -35° ga yetadi. Shunda mevali daraxtlar jiddiy shikastlanadi. Farg'ona vodiysidan esuvchi kuchli shamoldan esa tuproqning nami qochib, ekinlar qovjiraydi va hosildorlik pasayadi.

Aholisi. Bu yerning aholisi asosan boshqa joylardan reja asosida ko'chirib keltirilgan. Rayon aholisining umumiy soni bo'yicha mamlakat iqtisodiy geografik rayonlari orasida eng keyingi o'rinda turadi. Hududning yangi o'zlashtirilayotgani shahar va qishloqlarning geografik joylashuvi, katta-kichikligi hamda aholining milliy tarkibida yaqqol ifodalanadi.

Aholi manzillari asosan katta yo'l yoqalarida barpo bo'lgan. Jizzax, Guliston va Yangiyer shaharlaridan bo'lak birorta aholi manzilida aholi soni 10 ming kishidan oshmaydi. Aholining 30 foizga yaqini shaharlarda istiqomat qiladi. Aholi tarkibining 72 foizini o'zbeklar tashkil etadi. Rayonda uchta oliy va bir nechta o'rta maxsus o'quv yurtlari bor.

Rayonga Toshkent va Samarqand shaharlarining oliy o'quv yurtlari ham mutaxassis tayyorlab bermoqda. Lekin rayonning rivojlanish istiqbollarini ko'zlab, bu yerga Farg'ona, Toshkent singari iqtisodiy geografik rayonlardan malakali mutaxassislar jalb etish maqsadga muvofiqdir.

Xo'jaligi va uning hududiy tashkil etilishi. Mirzacho'lining o'zlashtirilishi asosan XX asrga to'g'ri keladi. Yangi yerlarni o'zlashtirish sug'orish inshootlarini, yo'llarni, elektr uzatgich tarmoqlarini, madaniy-maishiy muassasalarni bir yo'la barpo etish usulida olib borildi. Yangi yerlarni o'zlashtirishning bu usuli xorijda ham keng qo'llanilmoqda.

Rayonda agrosanoat majmui yuksak darajada rivojlangan. Jami ekin maydonining salkam 45 foiziga paxta, deyarli shuncha maydonga donli

8-sinf o'quv atlasidan quyidagi belgilar nimani anglatishini toping:

80-rasm. Mirzacho'li qovunlari.

ekinlar ekilmoqda. Polizchilik yaxshi yo'lga qo'yilgan. Mirzacho'l qovunlari O'zbekistondan tashqarida ham mashhurdir (80-rasm). Chorvachilikda qorako'l qo'ylarining salmog'i katta. Qorako'l qo'ylari rayonning shimoli-g'arbidagi cho'l yaylovlarida boqiladi. Chorvachilikning yanada rivojlanishi

yem-xashak ekinlari, ayniqsa beda va makkajo'xori maydonining kengayishiga bog'liq. Donli ekinlar yetishtiriladigan joylarda parrandachilik rivojlangan.

Endilikda rayonda sanoat ham tez sur'at bilan rivojlana boshladi. Elektroenergetika, qurilish materiallari, yengil, oziq-ovqat sanoatlari rivojlandi. Sirdaryo GRESining elektr quvvati iqtisodiy geografik rayondan tashqariga ham chiqarilmoqda. Rayonda paxta tozalash va binokorlik sanoati korxonalari ancha qudratlidir. Yaqin kelajakda og'ir sanoatning oltin, polimetall rudalar qazib chiqarish, mashinasozlik, kimyo kabi yangi korxonalari quriladi.

Transporti. Avtomobil transporti yuksak darajada rivojlangan. Avtomobil yo'llarining yalpi uzunligi 12 ming km dan oshadi, shundan deyarli 10 ming km qattiq qoplamali yo'llardir. Katta O'zbek Traktining iqtisodiy geografik rayon hududidan o'tishi uning rivojlanishiga sezilarli ta'sir etadi (81-rasm).

Temiryo'l hudud bo'ylab uchburchak shaklida qurilgan. Uchburchakning Jizzax, Sirdaryo va Xovos uchlaridan yo'llar boshqa viloyatlarga taralib ketgan. Hudud bo'ylab magistral gaz quvurlari kesib o'tgan. Yuqori kuchlanishli elektr tarmoqlari hududni tekis qoplagan (xaritadan asosiy yo'llarni aniqlang). Havo transporti Jizzax aeroporti orqali rayonni boshqa rayonlarga bog'laydi.

81-rasm. Katta O'zbek trakti.

Eslab qoling!

Mirzacho'l iqtisodiy geografik rayoni mamlakatda yetishtiriladigan paxta yalpi hosilining 1/4 qismini beradi.

1. Iqtisodiy geografik rayon geografik o'rni va tabiiy sharoitiga xos xususiyatlarning iqtisodiy ahamiyatini tushuntirib bering.

2. Iqtisodiy geografik rayon hududi yaqinda o'zlashtirilganini nimalardan bilsa bo'ladi? Misollar keltiring.
3. Rayon doirasida va uning boshqa rayonlar bilan aloqasida qanday transportdan foydalaniladi? Sababini tushuntiring.

48-dars

SIRDARYO VILOYATI

Sirdaryo viloyati Mirzacho'lining o'zlashtirilgan qismlarini hamda qisman Qizilqum yerlarini o'z ichiga oladi. Viloyatda o'zlashtirishga yaroqli yerlar ko'p. Ammo tabiatiga xos ayrim noqulayliklar tufayli dehqonchilikda ko'pgina mehnat, mablag' sarflashga to'g'ri keladi. *Tabiatiga xos noqulayliklar nimalardan iborat?*

Tabiatning noqulayliklarini bartaraf etmoq uchun ihota daraxtzorlari barpo etish, yer osti suvlarini zovurlar qazib qochirish va tuproqni yuvib turish talab etiladi. So'nggi o'n yilliklar mobaynida ekinzorlar maydoni 300 ming gektardan oshib ketdi. Shimoliy va Janubiy Mirzacho'1 kanallari va yuzlab suv shoxobchalari qurildi. Sirdaryo viloyatida qadimgi kanallarining izlari, sardobalar bor. XV asrda Shohruh va Ulug'bek Sirdaryodan Mirzacho'lga kanal orqali suv keltirgan. O'zlashtirilgan yerlarda asosan dehqon-fermer xo'jaliklari tashkil qilindi.

Aholisi. Sirdaryo viloyatida mamlakat aholisining 2,5 foizi yashaydi. Aholining 90% dan ziyodi sug'oriladigan hududlarda joylashgan. Yangi yerlarni o'zlashtirish maqsadida boshqa viloyatlardan ishchi kuchlari jalb etilgan. Endilikda viloyat o'z ishchi kuchlari bilan ma'lum darajada ta'minlangan.

Xo'jaligi. Sirdaryo viloyati xo'jalik negizini qishloq xo'jaligi tashkil qiladi (82-rasm). Ekin maydonlarining kattaligi jihatidan viloyat respublikada oldingi o'rinda turadi. Ekin maydonlarining deyarli yarmiga paxta ekiladi. Undan keyingi o'rinlarda don (38%), ozuqa (4,3%) va sabzavot-poliz ekinlari (3,8%) turadi. Guliston va Xovos tumanlarida sabzavot va poliz ekinlari yetishtiriladi. Bog'dorchilik va tokchilik ham rivojlangan (83-rasm). Polizchilikda viloyatlar ichida oldingi o'rinda.

Ilovadagi 1-jadvaldan viloyat maydonini, uning aholisi sonini va aholi o'rtacha zichligini aniqlang. Viloyat tabiiy sharoiti haqida nimalarni bilasiz? So'zlab ko'ring-chi!

82-rasm.

Viloyatda **sanoat** zalvori bo'yicha qishloq xo'jaligidan keyin turadi. Bugungi kunda 80 dan ortiq sanoat korxonasi mavjud. Viloyat sanoatining asosini elektr energiya ishlab chiqarish tashkil etadi (84-rasm). Shirin shahridagi Sirdaryo GRES, Guliston shahridagi yog'-ekstraksiya zavodi, Yangiyer shahridagi qurilish materiallari va konstruksiyalari kombinati va viloyat paxta tozalash zavodlari yirik sanoat korxonalari sanaladi. Viloyatda o'nlab qo'shma korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda.

Shaharlari. Viloyatda 5 ta shahar bor. **Guliston** – viloyatning ma'muriy markazi. Shahar temiryo'l va magistral avtomobil yo'li ustida joylashgan. U shahar maqomini olganiga 50 yil bo'ldi. Shaharda paxta tozalash, yog'-ekstraksiya, non zavodlari va elevator ishlab turibdi. Shuningdek, ta'mirlash-mexanika va uysozlik zavodlari, hunarmandchilik kombinati, tikuvchilik fabrikasi va boshqalar bor. Shaharda universitet, bir necha o'rta maxsus o'quv yurtlari va boshqa madaniy-maishiy muassasalar bor.

Yangiyer (29 ming kishi) 1957-yilda bunyod bo'lgan. Shaharda sopol quvurlar hamda yuqori bosimga chidamli quvurlar ishlab chiqaradigan zavod, temir-beton buyumlari

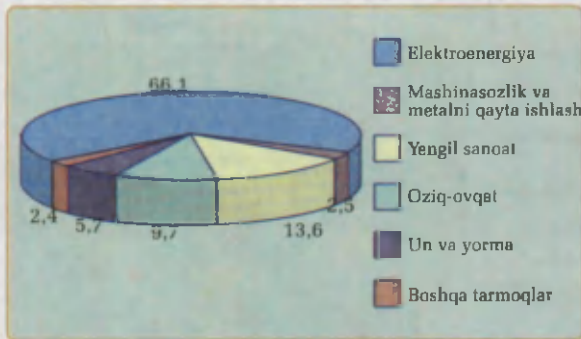

83-rasm. Sirdaryo viloyati.

Sanoatining asosiy tarmoqlari:

Elektroenergetika, yengil (paxta tozalash), oziq-ovqat, un-yorma.

84-rasm. Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning tarmoq tarkibi (2001-yil, foiz hisobida).

kombinati bor. Kombinat elektr mactalari, beton tarnov (lotok)lar va unga mo'ljallangan taglik ishlab chiqaradi. *O'ylab ko'ringchi, bu kombinatni Toshkent yoki Farg'ona kabi ishchi kuchi ko'p viloyatlar markazlariga joylashtirsa ma'qulmasmidi?*

Shaharning geografik o'rniga xos noqulayliklar uning rivojlanishiga salbiy ta'sir etmoqda.

1. Xaritadan Sirdaryo viloyatining chegaralarini ko'rsating, uning tabiiy sharoitiga xos xususiyatlarni ayting.
2. Viloyat xo'jaligiga xos xususiyatlarni so'zlab bering.
3. Viloyat shaharlari barpo bo'lishida qanday omillar muhim rol o'ynaganligini tushuntiring.
4. Tumaningizdan Sirdaryo viloyati markaziga boriladigan eng qisqa yo'lni aniqlang.

49-dars

JIZZAX VILOYATI

Ilovadagi 1-jadvaldan viloyat maydonini, aholisi soni va aholi o'rtacha zichligini aniqlang.

Jizzax viloyati Mirzacho'l iqtisodiy geografik rayonining janubi-g'arbida joylashgan. Viloyat hududi Sangzor daryosi hamda Janubiy Mirzacho'l kanalining suvi bilan sug'oriladi. Viloyat yer fondida obikor dehqonchilikka yaroqli, biroq hali o'zlashtirilmagan yerlar ko'p. Uning hududi shimol tomonga nishab bo'lib, sun'iy sug'orish qulay.

Viloyat hududidan ko'p tarmoqli xo'jalikka asos bo'ladigan xilma-xil tabiiy boyliklar topilgan. Tur-

85-rasm. «Zomin» sanatoriysi.

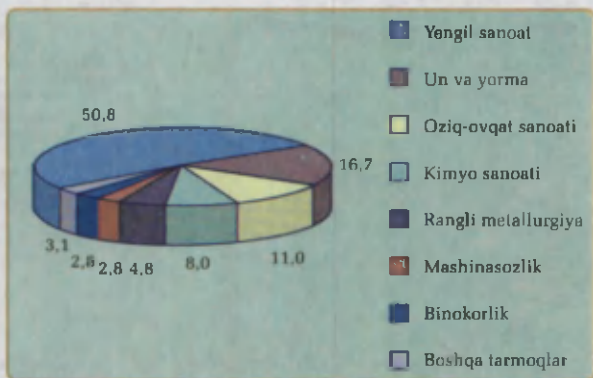
kiston tizmasining shimoliy yonbag'rida Zomin tog'-o'rmon qo'riqxonasi tashkil qilingan. Bu yerda tog' o'simlik va hayvonot olamining rivojlanishi bo'yicha tadqiqot olib boriladi. Ushbu so'lim mintaqaga dam olish maskani – Zomin sanatoriyasi qurilgan (85-rasm).

Jizzax viloyatida O'zbekiston milliy xalq bog'i tashkil etilgan. Milliy bog' istirohat xizmatini o'taydi hamda bog'da sanoatning tabiiy muhitga ta'siri tadqiq etiladi.

G'allaorol hududida shifobaxsh suv, Baliqchi ko'lida esa shifobaxsh balchiq ko'p. Uchquloq konidan polimetall rudasi, Marjonbuloq konidan oltin olinmoqda. Oqtosh, Qoratosh va Uzun konlarida marmar qazib olinadi. Viloyatda qish nisbatan sovuq bo'ladi. Yog'in nihoyatda kam (yiliga 200–400 mm) yog'adi.

Aholisi. Jizzax viloyatida mamlakat aholisining 4 foizi jamlangan. Aholining 1/3 qismi shaharlarda yashaydi. Viloyat aholisining 81 foizidan ko'prog'ini o'zbeklar tashkil etadi.

Xo'jaligi. Sanoati. Viloyat o'zining yoqilg'i-energetika majmuasiga ega emas. Unga tabiiy gaz Buxoro viloyatidan, elektr quvvati esa Sirdaryo viloyatidan keltiriladi. Tog'-kon sanoati Qo'ytoshda rivojlangan. Shimoliy Nurota tog'larida

86-rasm. Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning tarmoq tarkibi (2001-yil, foiz hisobida).

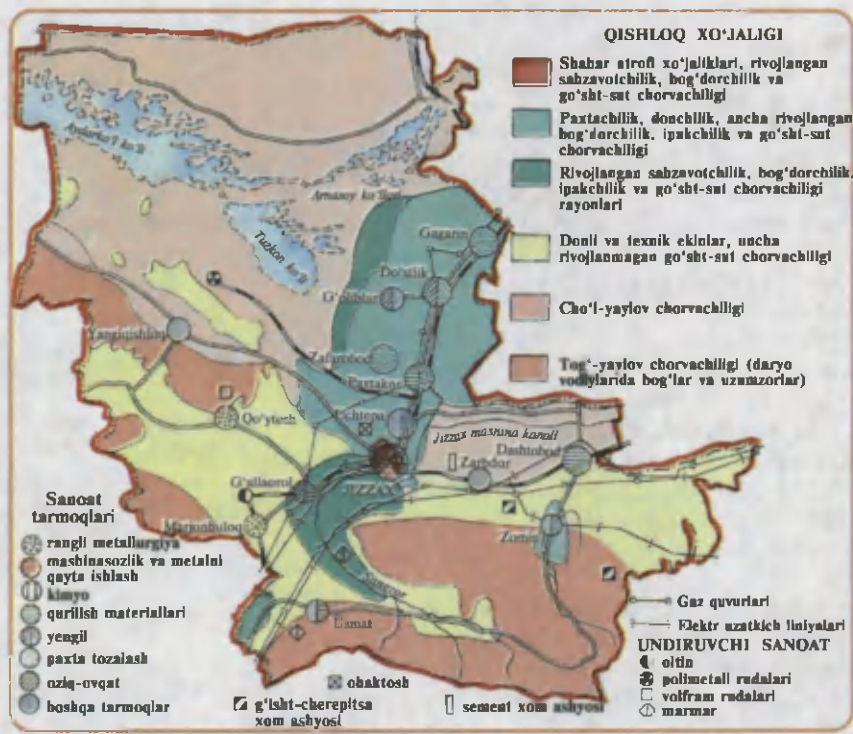
volfram-molibden konlari ishlab turibdi. Qazib olinayotgan rudalar Chirchiqdagi qiyin eriydigan va issiqqa chidamli qotishmalar kombinatining asosiy xom ashyosidir. Jizzaxda «O'zbekqishmesh» zavodining

Sanoatining asosiy tarmoqlari:

Yengil (paxta tozalash), kimyo, oziq-ovqat, un-yorma.

87-rasm.

88-rasm. Jizzax viloyati.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari:
 Donchilik, paxtachilik, sabzavotchilik, qo'y-chilik, go'sht-sut chorvachiligi.

qilinmoqda (86-rasm).

Qishloq xo'jaligi. Viloyat hududida qishloq xo'jaligi ekinlari ekiladigan 1,2 mln gektar yer bor. Buning 1/3 qismidan dehqonchilikda foydalanilmoqda. Jizzax dashtini o'zlashtirish davom etmoqda. Janubiy Mirzacho'l kanali kengaytirilyapti. Uning suvi 6 ta qudratli nasos orqali 176 metr balandlikka ko'tarilmoqda. 362 km uzunlikda Jizzax katta kanalidan suv dashtga kirib bormoqda. Sangzor daryosidagi gidrouzel ham cho'lni sug'orishda muhim rol o'ynaydi. Viloyatda paxta bilan birga g'allakorlik ham katta salmoqqa ega. G'alla maydonining kattaligi jihatidan Jizzax viloyati Qashqadaryo viloyatidan keyinda turadi (87-rasm).

Viloyatda yaylov chorvachiligi, g'allakor tumanlarda parrandachilik keng rivojlangan. Jizzaxda qorabayir zotli ot yetishtiradigan maxsus ot zavodi bor. Jizzax temiryo'l, avtomobil yo'llari bilan yaxshi ta'minlangan. So'nggi vaqtlarda ham transporti ham yo'lga qo'yildi. Ishlab chiqarish

bo'limi, Jizzax akkumulyator zavodi, trikotaj fabrikasi, polietilen ishlab chiqaruvchi va qurilish materiallari zavodlari bor. Baxmalda gilam to'qish fabrikasi barpo etilmoqda. Xorijiy firmalar bilan 20 ga yaqin qo'shma korxonalar tashkil topgan. Sanoat mahsulotining yarmidan ortig'i yengil sanoatda hosil

xususiyatlariga muvofiq avtomobil yo'llari qurilishiga alohida ahamiyat berilmoqda (88-rasm).

Shaharlari. *Jizzax* shahri viloyatning ma'muriy markazidir, uning aholisi 123 ming kishini tashkil etadi. U dengiz sathidan 450 m balandda, Sangzor daryosi bo'yida qad ko'targan. Toshkent–Samarqand temiryo'li va Katta O'zbek trakti shahar yaqinidan o'tadi.

Jizzaxda XX asr boshida tegirmon, juvozkashlik, temirchilik va kulolchilik korxonalari bo'lgan. Endilikda shaharda oziq-ovqat, yengil hamda kimyo va mashinasozlik sanoati korxonalari mavjud. Jizzax obod, ko'kalamzor shahar. Aerovokzal, pedinstitut, Toshkent Davlat texnika universitetining filiali, bir qancha kasb-hunar kollejlari, ko'plab maktablar ishlab turibdi.

1. Jizzax viloyatining geografik o'rni bilan tabiiy sharoitida qanday aloqadorlik bor?
2. Viloyat xo'jaligiga xosliklarni aytib, sababini izohlab bering.
3. Jizzaxga bormoqchi bo'lsangiz qaysi aholi manzillaridan o'tishingizni ayting.
4. Sizlarga qaysi daryo yoki kanal dan suv keladi?

FARG'ONA IQTISODIY GEOGRAFIK RAYONI

Iqtisodiy geografik o'rni va tabiiy boyliklari. Farg'ona iqtisodiy geografik rayoni ma'muriy jihatdan Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlaridan tashkil topgan (*mazkur rayon qaysi respublika hududi bilan qaysi tomondan tutashligini atlas-xaritadan aniqlang*). Bu iqtisodiy geografik rayon respublika hududining 4 foizidan sal ortiqroq qismini egallasada, unda O'zbekiston aholisining 23 foizi yashamoqda. Iqtisodiy geografik rayon hududi hamma tomondan tog'lar bilan o'ralgan.

Foydali qazilmalarning asosiy qismi tog'larda to'plangan. Tog' oralarida Shohimardon, Nanay, G'ovasoy va Kosonsoy kabi xushmanzara vohalar bor. Bu yerlarda dam olish uylari, sanatoriylar va boshqa istirohat maskanlari barpo qilingan. Iqtisodiy geografik rayonning eng past yeridan Sirdaryo oqib o'tadi. Aholining ming yillardan beri obikor dehqonchilik bilan shug'ullanishi orqasida tuproq va o'simlik dunyosi madaniylashgan.

Uning hududida neft, gaz, ozokerit, oltingugurt, qalay, oltin, rux, marganes, o'tga chidamli gil, turli xil binokorlik

Topshiriq!

O'zbekiston transport xaritasidan viloyat aloqa yo'llarining uzunligini aniqlang.

50-dars

Ilovadagi 1-jadvaldan foydalanib, rayon aholisi joylashishining o'rtacha zichligini hisoblab chiqing.

Quyidagi belgilarni o'quv atlasdan o'rganing:

89-rasm. Andijon viloyatidagi bog'lar.

materiallari, kalsiy tuzi, shifobaxsh suvlar topilgan. Konlarni ishga solish qulay. Buyuk i pak yo'li o'tgan davrlarda qishloq xo'jaligi, savdo, hunarmandchilik barq urib rivojlangan. XIX asrda temiryo'l qurildi. Bu esa uning iqtisodiy-geografik o'rmini jiddiy yaxshiladi.

Aholisi. Rayon aholisining soni, zichligi va ishchi kuchlarining salmog'i jihatidan mamlakatimiz iqtisodiy geografik rayonlari orasida birinchi o'rinda turadi. Aholi asosan tabiiy ko'payish hisobiga, yiliga o'rtacha 100 ming kishiga ko'paymoqda. Aholining tez ko'payayotgani va yangi o'zlashtiriladigan maydonlarning cheklanganligidan ishchi kuchi ortiqchaligi kuchayib bormoqda. Buni bartaraf etish uchun ijtimoiy soha korxonalarini ko'paytirish, ko'p mehnat talab ishlab chiqarishni yanada rivojlantirish, shuningdek, aholining muayyan qismini ishchi kuchi yetishmayotgan viloyatlarga ko'chirish mumkin.

Iqtisodiy-tarixiy omillar tufayli bu yerda aholi azaldan nihoyatda zich yashaydi. Bu yerda yirik shahar va shaharchalar, qishloqlar ko'p. Ishchi kuchlari tarkibida malakali kadrlar salmog'i boshqa rayonlardagiga nisbatan ko'p. Tog'lar tomon borilganda aholi manzillari kamayib va kichiklashib boradi. Aholi Markaziy Farg'onada ham siyrak joylashgan. Rayon aholisining 1/3 qismi shaharlarda yashaydi.

Xo'jaligi va uning hududiy tashkil etilishi. Farg'ona hududiy ishlab chiqarish majmui yuqori darajada mukammallashgan. U o'tgan asr boshlarida ham boshqa rayonlardan shu jihati bilan farq qildirdi.

Qishloq xo'jaligi boshqa viloyatlardagidan yuksak intensivligi bilan ajralib turadi. Rayon mamlakatda yetishtiriladigan paxtaning deyarli 25 foizini bermoqda. Tog' oralari va yonbag'irlari texnikadan foydalanishni cheklaydi. Shuning uchun bu yerlarda mevali daraxtlar o'stiriladi (89-rasm). Shaharlar atrofida mevazor va uzumzorlar, sabzavot, kartoshka, poliz ekinlari ayniqsa keng tarqalgan.

Chorvachilik asosan sut-go'sht yetishtirishga ixtisoslashgan. Rayon mamlakatning pillachilik bazalaridan biridir.

Rayon O'zbekistonda yetishtiriladigan pillaning 45 foiziga yaqinini beradi.

So'nggi o'n yilliklarda bu rayonda foydali qazilmalarning ko'pligi, energetika hamda qishloq xo'jalik xomashyosi negizida ko'plab yangi sanoat tarmoqlari vujudga keldi. Rayon yoqilg'i-energetika majmuining o'z boyliklari salmog'i kichik. Gaz Buxorodan, ko'mir Qirg'izistondan keltiriladi. Quvasoy GRESi, Farg'ona, Andijon va Namangan JEMlari, Shahrixon hamda Namangansoy gidroelektrostansiyalari butkul rayon uchun ishlasa-da, lekin rayonning elektr quvvatiga bo'lgan ehtiyojini qondira olmaydi. Iqtisodiy geografik rayonning yoqilg'i sanoati neft va gaz qazib chiqarishdan iborat. Qazib chiqarilgan neft Oltiariq va Farg'ona neft zavodlarida qayta ishlanadi.

Andijon va Farg'ona **gidroliz zavodlari** chigit shulxasidan texnik spirt va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarardi. 1994-yildan gidroliz sanoati ishlab chiqarish quvvatlari to'xtatilib etil spirti ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi va zavod nomi ham Andijon biokimyoviy zavodi deb atala boshladi. Qo'qon superfosfat zavodi va Farg'ona azotli o'g'itlar zavodi paxta dalalari uchun mineral o'g'itlar yetkazib beradi. Namangandagi kimyo zavodi chetdan keltirilgan sellulozadan sun'iy ipak, Farg'onadagi neft-kimyoviy zavodi kimyoviy tola va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaradi. Popda rezina buyumlari va poyabzallari zavodi ishlab turibdi.

Asaka, Qo'qon, Namangan, Farg'ona mashinasozlikning yirik markazlari hisoblanadi (90-rasm). Farg'ona **HICHMda qurilish materiallari sanoati** ham rivojlangan. Quvasoy sement zavodi, Andijon, Farg'ona, Qo'qon va Quvasoy shaharlarida uysozlik kombinatlari, temir-beton konstruksiyalari zavodi ishlab turibdi. Yengil va oziq-ovqat sanoatlari asosiy ixtisos sohalari sanaladi. Rayon charm poyabzallari, o'simlik moyi ishlab chiqarish bo'yicha mamlakatdagi boshqa iqtisodiy geografik rayonlardan oldindadir.

Transporti. Rayon temiryo'l, avtomobil va havo transporti bilan yetarli darajada ta'minlangan. Temiryo'l vodiy bo'ylab halqa shaklida o'tkazilgan. Rayonning temiryo'l bilan ta'minlanish darajasi mamlakatning o'rtacha ko'rsatkichidan 2 marta yuqori turadi. Rayon boshqa iqtisodiy geografik

90-rasm. Asakadagi «UzDEU» avtomobil zavodi mahsulotlari.

Topshiriq!

Rayonga xos ixtisoslashgan sohalarni aytib, bunga qanday omillar imkon berganini tushuntiring.

Eslab qoling!

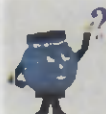
Toshkent–Angren–
Qo‘qon avtomobil yo‘li
Toshkent–Farg‘ona ora-
lig‘ini temiryo‘lga nisbatan
200 km ga qisqartirgan.

rayonlar bilan «Xo‘jand darvozasi» orqali va Toshkent–
Angren–Qo‘qon avtomobil yo‘li orqali bog‘langan. Rayon
doirasida avtomobil transporti ayniqsa muhim rol o‘ynaydi.

Dastlabki neft quvuri neft konlaridan Oltiariq neft tozalash
zavodigacha yotqizilgan. Endilikda boshqa viloyatlardan quvur
orqali gaz ham keltirilmoqda.

Rayon chetga paxta tolasi va paxta yog‘i, quruq meva,
konservalar, ip-gazlamalar, mashinalar, mineral o‘g‘itlar,
sement, shifer, chinni hamda sopol buyumlar va boshqa
mahsulotlar chiqaradi. Rayonga ko‘mir, g‘alla, yog‘och-taxta,
mineral o‘g‘it, to‘qimachilik mahsulotlari, mashinalar,
asbob-uskunalar hamda madaniy mollar keltiriladi.

Iqtisodiy geografik rayonning ma‘muriy viloyatlari
hududiy-ishlab chiqarish majmualari, xo‘jalik tarmoqlari
hamda tabiiy va iqtisodiy imkoniyatlar jihatidan bir-biridan
farq qiladi.

1. Iqtisodiy geografik rayonning geografik o‘rni va tabiiy sharoitidagi xususiyatlar uning xo‘jaligida qanday ahamiyat kasb etadi?
2. Shahar va qishloqlarning vujudga kelishi hamda hududiy joylashuvi qanday omillar natijasi ekanini o‘ylab ko‘ring.
3. Ichki va tashqi aloqalar qanday transport vositasida amalga oshiriladi? Nega shunday? Sababini tushuntiring.
4. Rayonning qanday iqtisodiy-ijtimoiy muammolari bor? Ularni hal etish choralarini ayting.

51-dars

*Hovadagi 1-jadvaldan
viloyat aholisining soni va
maydonini aniqlab, so‘ng
aholisining o‘rtacha zichli-
gini toping.*

ANDIJON VILOYATI

Andijon viloyati mamlakatning eng sharqiy viloyatidir.
Ma‘muriy markazi Andijon shahri. Viloyatning g‘arbi qir-
adirlardan iborat, sharqi tog‘ tizmalariga tutashgan. Kuchli
zilzilalar bo‘lib turadi.

Viloyat ekin maydonlari miqdori va tarkibi mustaqillikdan
so‘ng ancha o‘zgardi (91-rasm). O‘zlashtiriladigan yer deyarli
qolmadi. Paxtaning yalpi hosili faqat hosildorlikni ko‘tarish
hisobiga oshirilmoqda. Sabzavot, kartoshka va poliz ekinlari
asosan shaharlar atrofida yetishtiriladi. Viloyatda g‘alla
maydonlari salmog‘i ham kam Qishloq xo‘jaligida bog‘dor-
chilik salmoqli o‘rin tutadi. Bog‘ va tokzorlar faqat adirlar
hisobiga kengaymoqda. Ixtisoslashgan bog‘dorchilik xo‘jaliklari
bor.

Chorvachiligida qo‘y va echkilarning salmog‘i katta. Qoramol asosan sut va go‘sht uchun boqiladi. Pillachilik viloyat xo‘jaligida muhim ahamiyatga ega.

Viloyatda **sanoat** ham yuqori darajada rivojlangan bo‘lib, unda 160 dan ortiq sanoat korxonalari mavjud. Korxonalar orasida Andijon avtomobil o‘rindiqlari zavodi, irrigatsiya mashinasozligi zavodi, «Semurg‘» trikotaj aksionerlik birlashmasi yirik korxonalar hisoblanadi. Korxonalar asosan Andijon sanoat tugunida joylashgan. Viloyat elektr energiyani iqtisodiy geografik rayonning birlashgan energetika tizimidan oladi. Kampirravot suv omborida quvvati 100 ming kilovattli GES qurilgan.

Andijon mamlakatda ilk neft olingan markazlardan biridir. Neft quvur orqali Farg‘ona viloyatidagi neftni qayta ishlash zavodlariga yuboriladi. Xo‘jaobod gazi Andijon va Asakaga yetkazib beriladi (92-rasm).

Viloyatda **aholi** zichligi har kv.kmda 540 kishiga yaqinlashadi.

Shaharlari. *Andijon* (aholisi 343 ming kishi) obikor dehqonchilik markazida joylashgan. Neft, gaz va binokorlik materiallari konlari shaharning shundoq yonida. Shaharda og‘ir, yengil hamda oziq-ovqat sanoatiga tegishli 40 taga yaqin korxonalar ishlab turibdi. Ulardan paxta zavodi, to‘qimachilik hamda trikotaj fabrikalari mamlakat miqyosidagi yirik korxonalar hisoblanadi. Qurt urug‘i va mahalliy sanoatga qarashli shoyi to‘qish korxonalari pillachilik bilan bog‘liqdir.

Andijon muhim transport tuguni. Andijon shahri iqtisodiy rivojlangan markazgina bo‘lmay, malakali kadrlar yetishtiruvchi ilmiy, madaniy va ma‘muriy markaz hamdir. Shaharda universitet, tibbiyot va paxtachilik (qishloq xo‘jaligi) institutlari, muhandislik iqtisodiyot instituti, tillar pedagogika instituti bor. Ko‘plab teatrlar, kutubxonalar, klublar, sport maydonchalari, istirohat va botanika bog‘lari mavjud. Andijon boburiylar davrida ham xo‘jalik, fan va madaniyat ravnoq topgan shahar bo‘lgan.

Bobur Andijon shahri haqida “Boburnoma”da shunday yozadi: “Movarounnahrda Samarqand va Kesh qo‘rg‘onidin

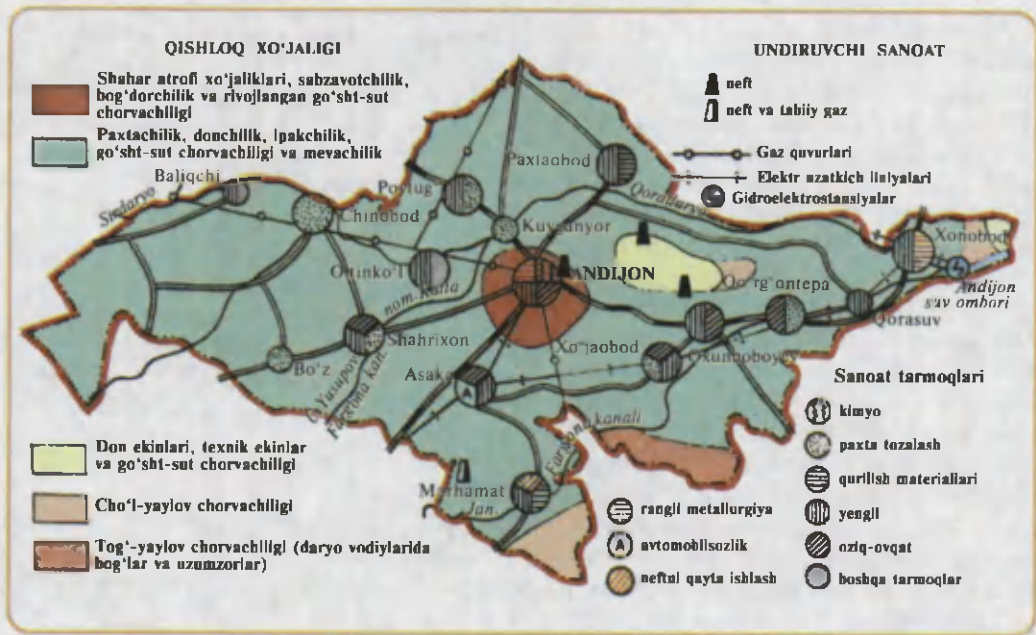
91-rasm.

Viloyatda Andijon, Bo‘ston, Polvontosh, Janubiy Olamushuk, Xartum, Xo‘jausmon neft va gaz konlari bor.

Sanoatining asosiy tarmoqlari:

Mashinasozlik va metallni qayta ishlash (avtomobilsozlik), kimyo, yengil (paxta tozalash), oziq-ovqat, un-yorma.

92-rasm. Andijon viloyati.

so'ngra mundin ulug'roq qo'rg'on yo'qdir. Uch darvozasi bor... To'qqiz tarnov suv kirar. Bu ajabdurkim, bir yerdan ham chiqmas... eli turkdir".

Asaka mamlakatning avtomobilsozlik markazidir. Zavodda 2003 yildan boshlab «Lacetti» rusumli yangi avtomashinalarni ham ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Asaka shahri Shahrixonsoy daryosi oqib chiqadigan tog' etagida joylashgan. Shahami paxta dalalari, bog'lar, tokzorlar o'rab olgan. Shahrixonsoy vodiysida neft va gaz konlari bor. Shaharda avtomobil zavodidan tashqari paxta-moy zavodlari, yengil va oziq-ovqat sanoatining boshqa korxonalari, shisha va kislorod zavodlari, binokorlik materiallari ishlab chiqaradigan korxonalar bor. Ko'pgina madaniy-ma'rifiy muassasalar ishlab turibdi. Shahar Andijon, Farg'ona va Marg'ilon yo'nalishidagi yo'llar ustida joylashgan.

1. Viloyatning geografik o'rni va tabiiy sharoitlari xo'jalik uchun qanday imkoniyatlar yaratishini so'zlab bering.
2. Viloyat qishloq xo'jaligida qanday o'zgarishlar yuz berdi?
3. Viloyat xo'jaligini yanada rivojlantirish uchun qanday vazifalarni hal etmoq lozim?

Viloyatga vodiyning tekislik qismi, Oloy va Turkiston tizmalarining tog' oldilari kiradi. Viloyatda Andijon viloyatiga nisbatan qish biroz sovuq, yozi issiq va quruq, g'arbida yog'in miqdori yil davomida 100 mm dan oshmaydi, tez-tez garmisel esib turadi. Isfayram, Shohimardon, So'x, Isfara daryolarining dehqonchilikda ahamiyati katta. Norin bilan Qoradaryodan bir necha sug'oruv kanallari chiqarilgan (viloyatdagi kanallarni xaritadan qarab chiqing).

Viloyat yalpi sanoat mahsulotiga ko'ra mamlakatimizda faqat Toshkent viloyatidan keyinda turadi. Aholi soni jihatidan esa barcha viloyatlardan oldinda.

Xo'jaligi va uning hududiy tashkil etilishi. Farg'ona viloyati qishloq xo'jaligi paxtachilik va pillachilikka ixtisoslashgan. Barcha ekin maydonining 32 foiziga paxta ekiladi (93-rasm). Bahorikor yerlarda bug'doy va arpa, zaxkash yerlarda sholi yetishtiriladi. Makkajo'xori, oq jo'xori va beda hamma tumanlarda paxta bilan almashlab ekiladi. Bog'dorchilik, uzumchilik uchun viloyatda sharoit qulay. Ko'proq danakli mevalar yetishtiriladi. Viloyat anori va anjiri bilan dong chiqargan.

Farg'ona viloyatida yaylovlar Andijon viloyatidagiga qaraganda ancha ko'p. Chorva mollari asosan qo'y va echkilardan iborat. Viloyat mamlakatda yetishtiriladigan pillaning 20 foizga yaqinini beradi.

Sanoati ko'p tarmoqli bo'lib, unda og'ir sanoatning salmog'i ancha katta. Neftni qayta ishlash, kimyo va energetika sanoati iqtisodiy geografik rayondagina emas, balki respublikada ham ajralib turadi (94-rasm). Neftni qayta ishlaydigan 2 ta zavod bo'lib, biri Farg'onada, ikkinchisi Oltiariqda joylashgan. Mashinasozlik, metallsozlik va binokorlik materiallari ishlab chiqaruvchi tarmoqlar ham muhim ahamiyatga ega. Yengil va oziq-ovqat sanoati qishloq xo'jalik tarmoqlari negizida vujudga kelgan. Sanoat korxonalari Farg'ona-Marg'ilon sanoat rayoni va Qo'qon, Quvasoy sanoat tugunlarida to'plangan.

Ilovadagi 1-jadvaldan viloyat aholisining soni va maydonini aniqlab, so'ng, aholisining o'rta zichligini toping.

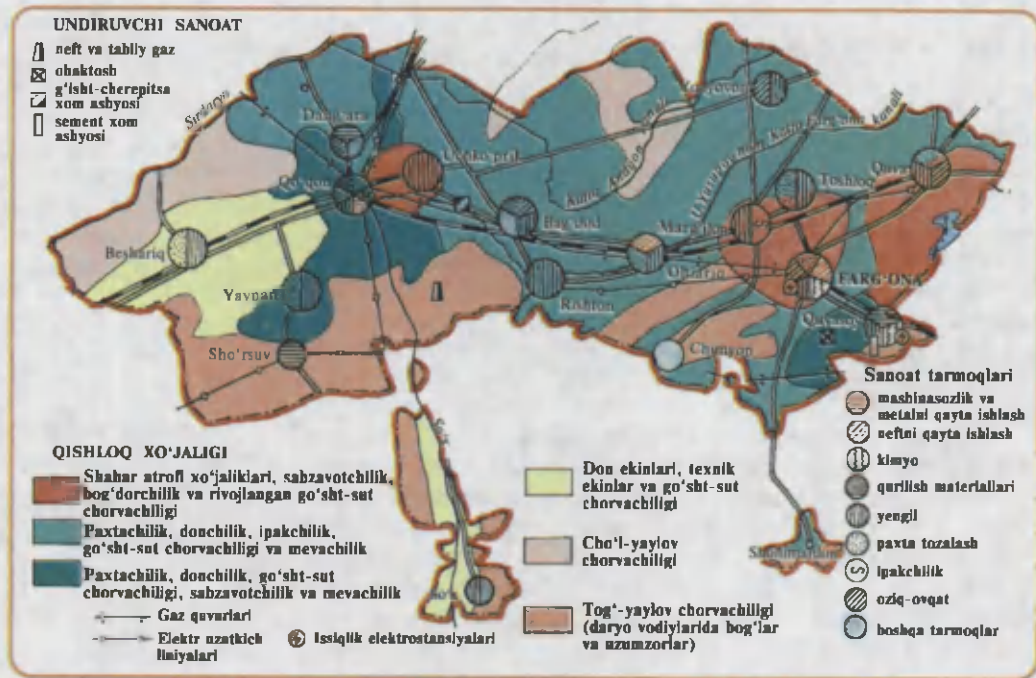
Sanoatining asosiy tarmoqlari:

Yoqilg'i (neftni qayta ishlash), yengil (paxta tozalash), oziq-ovqat, un-yorma.

93-rasm.

94-rasm. Farg'ona viloyati.

Transporti. Viloyat temiryo'l va avtomobil yo'llari bilan yaxshi ta'minlangan. Viloyatdan paxta tolasi va paxta moyi, shoyi, ip-gazlama, trikotaj mollar, quruq meva, meva konservalar, mineral o'g'it va sement jo'natiladi. Taxta-yog'och, har xil uskunalar, traktorlar, paxtachilik uchun zarur mashinalar, g'alla, un, qand, keng iste'mol buyumlari keltiriladi.

Shaharlari. Viloyatda 9 ta shahar bor. *Farg'ona* muhim sanoat, transport va madaniyat markazidir. Shahar suv bilan yaxshi ta'minlangan, yozi birmuncha salqin. Shahar aholisining soni 200 mingga yaqinlashib qoldi. Shaharda 30 dan ziyod yirik sanoat korxonasi bor. Jumladan, ikkita IEM ishlab turibdi. Iqtisodiy geografik rayonning birlashgan energetika tizimi shu IEMlar asosida shakllangan.

Farg'onada universitet, politexnika instituti, O'rta Osiyo ipakchilik ilmiy-tadqiqot instituti va boshqa ta'lim muassasalari bor. Farg'ona yaxlit reja asosida qad ko'targan shahar. Madaniyat va istirohat bog'lari, favvoralar, xiyobonlar, soya-salqin maydonlar shaharga o'zgacha tarovat beradi.

Mashq!

Aholi manzillari mavzusidan aholisi soni jihatdan Farg'ona shahri respublikada nechanchi o'rin-da turishini aniqlang.

Bosh rejaga ko'ra, yaqin yillar ichida Farg'ona va Marg'ilon shaharlari bilan Toshloq va Qirguli shaharchalari tutashib yagona shaharni tashkil etadi. Buyuk astronom, matematik va geograf Ahmad Farg'oniy shu yerlik.

Marg'ilon (aholisi 160 ming kishi) shoyi (atlas) ishlab chiqarishning markazi sifatida qadimdan dong chiqargan shahar. Temiryo'l o'tkazilgandan so'ng shaharda paxta, ko'n zavodi, ipak ishlab chiqaruvchi korxonalar barpo qilindi. Marg'ilonliklarning avloddan-avlodga o'tib kelayotgan to'qimachilik malakasi yuksak darajada takomillashdi va keng quloch yoydi.

Marg'ilon shoyi kombinati mamlakatdagi eng yirik to'qimachilik korxonalaridan biridir. Kombinat ayni vaqtda yirik o'quv markazi hamdir. Unda ipak sanoati ilmiy-tadqiqot instituti ham faoliyat ko'rsatmoqda. An'anaviy shoyi va atlaslar hamda badiiy buyumlar ishlab chiqarish endilikda "Atlas" shirkat firmasiga birlashgan. Mashhur fiqh olimi Burxoniddin Marg'iloniy shu yerda tug'ilgan.

Qo'qon Farg'ona viloyatining g'arbida, transport yo'llari ustida joylashgan. Undan Toshkent, Namangan va Farg'ona tomonlarga temiryo'l va avtomobil yo'llari o'tadi. U aholisining (202 ming kishi) va sanoat ko'lami jihatidan viloyatda yetakchi shahardir. So'nggi o'n yilliklarda Qo'qonning sanoati rivojlanib, u muhim sanoat tuguniga aylandi. Shahardagi superfosfat zavodi hamda elektr mashinasozligi, to'qimachilik mashinasozligi zavodlari respublikadagi yirik korxonalarandir. Shahar uzoq vaqt Qo'qon xonligi poytaxti bo'lgan. U viloyatdagi asosiy madaniyat markazlaridan biridir.

Quvasoy 1954-yilda ishchi shaharchasi o'rniida barpo etildi. U Farg'ona iqtisodiy geografik rayonining binokorlik materiallari ishlab chiqaradigan sanoat markazidir. Shahar yaqinidagi ohak, mergel, gips va gil boyliklari negizida Quvasoyda binokorlik materiallari ishlab chiqarish rivojlandi. Endilikda sement, shifer, ohak hamda g'isht zavodlaridan iborat kombinat ishlab turibdi. Mazkur kombinat respublikada ishlab chiqariladigan sementning 1/4 qismidan ko'prog'ini bermoqda. Quvasoy

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari:

Donchilik, paxtachilik, bog'dorchilik va uzumchilik, go'sht-sut chorvachiligi, parrandachilik, pillachilik.

95-rasm. Rishtonda ishlab chiqarilgan kulolchilik mahsuloti namunalari.

chinni zavodida kosa, piyola, choynak, la'li va boshqa idishlar ishlab chiqarish yildan-yilga ortmoqda. Shahardagi GRES Qizilqiya ko'miri bilan ishlaydi. Shahar bosh reja asosida qayta qurilmoqda.

Rishton — kulolchilik buyumlari ishlab chiqaradigan markaz. Bunday kulolchilik artellari birlashtirilib, kombinatga aylantirilgan. Hozir kombinatda 20 xildan ortiq buyum ishlab chiqarilmoqda (95-rasm). **Chimyon** shaharchasi hamda Cho'liguliston qishlog'ida ham sanoat va hunarmandchilik korxonalari bor. Chimyon shaharchasidagi sanatoriya xorijiy davlatlardan ham bemorlar kelib davolanadi.

1. Xaritadan Farg'ona viloyatining chegaralarini ko'rsatib, uning geografik o'rni va tabiiy sharoitiga xos xususiyatlarni so'zlab bering.
2. Viloyat xo'jaligida qaysi tarmoq tez rivojlanmoqda?
3. Quvasoy sanoat markazi bilan Qo'qon sanoat tugunini taqqoslab, eng muhim tafovutlarini tushuntiring.

53-dars

NAMANGAN VILOYATI

Ilovadagi 1-jadvaldan viloyat aholisining soni va maydonining kattaligini aniqlab, aholi o'rtacha zichligini hisoblab chiqing.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari:

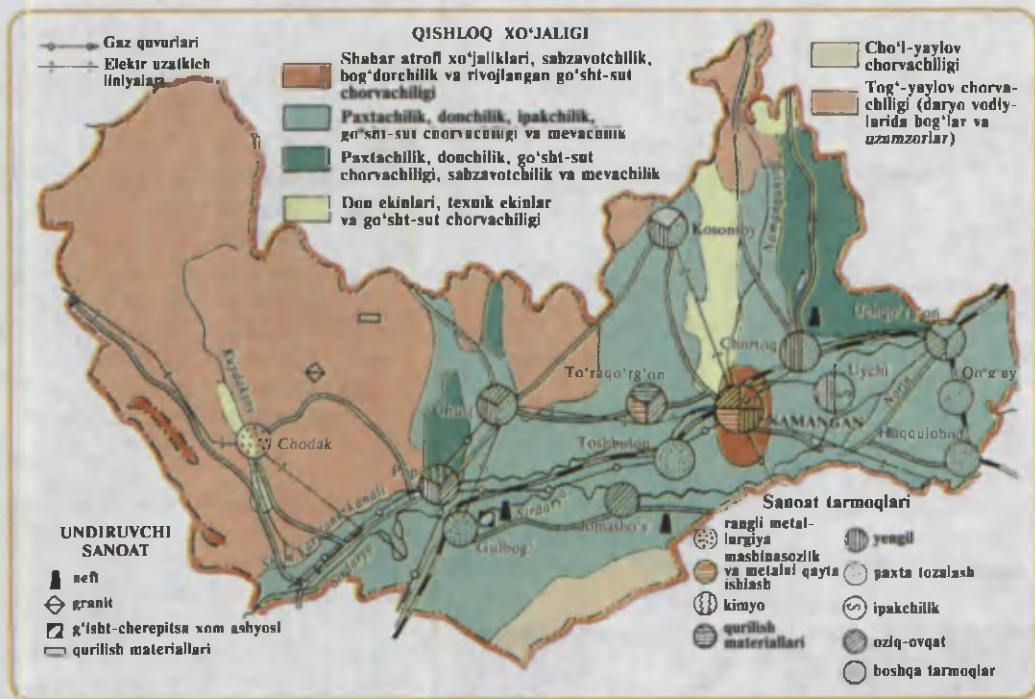
Donchilik, paxtachilik, sabzavotchilik, bog'dorchilik va uzumchilik, go'sht-sut chorvachiligi, pillachilik.

Namangan viloyati iqtisodiy geografik rayonning shimoliy qismidadir. Viloyatning baland tog' tizmalari bilan o'ralgan sharqiy qismida iqlim nisbatan yumshoq, yog'in ko'p yog'adi, tabiiy o'tloqlar ko'p, bahorikor dehqonchilik uchun sharoit juda qulay. Viloyatning g'arbiy qismida yog'in kam yog'adi va daryolar ham kam Janubida Sirdaryo qayirining bir qismi botqoqli yerlardir. Botqoqliklar quritilib, ekinzorlarga aylantirilmoqda.

Aholisi. Viloyat aholisining tabiiy o'sish sur'atlari jihatidan oldingi o'rinda turadi. Shunga ko'ra mehnatga yaroqlilar soni tez ko'paymoqda.

Xo'jaligi va uning hududiy tashkil etilishi. Namangan viloyatida ham obikor dehqonchilik ustun turadi. Viloyat hududida ko'plab sug'orish inshootlari - Shimoliy Farg'ona, Oxunboboyev nomli, Chust, Chortog' kanallari, O'rtato'qay suv ombori (Kosonsoy daryosida) va boshqalar qurilgan. Irrigatsiyaning rivojlanishi obikor yerlarni kengaytirish va melioratsiya holatini yaxshilash imkonini berdi. Barcha ekin maydonlarining 27 foizidan ko'prog'iga paxta ekiladi.

Pop va Chust tumanlaridagi yaylovlarda qo'y va echki ko'p boqiladi. Qoramol hamma dehqonchilik tumanlarida boqiladi. Yaylovlar yetishmaganidan ko'pgina xo'jaliklar

rnollarni yozda tog' yaylovlariga haydab boradilar. Pillachilik paxtachilik bilan birga rivojlantirilmoqda (xaritaga qarang).

Sanoat asosan yengil va oziq-ovqat korxonalari hamda mashinasozlikdan iborat. Sanoat korxonalarining asosiy qismi Namangan sanoat tugunida joylashgan (96-rasm). Temiryo'l, avtomobil transporti yaxshi rivojlangan.

Shaharlari. *Namangan* viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazidir. Shahar Namangansoy bo'yida joylashgan. U viloyat sanoati mahsulotining 60 foizini beradi. Shaharda choyi fabrikasi va kostumbop gazlamalar kombinati, elektrotexnika zavodi, sun'iy tola zavodi, ikkita paxta tozalash zavodi, yog'-ekstraksiya va konserva zavodlari, elektr stansiyalari, qop-qanor uchun ishlatiladigan dag'al gazlama fabrikasi va boshqa korxonalar ishlab turibdi. Qurilish materiallari sanoatiga taalluqli korxonalardan uysozlik kombinati, temir-beton konstruksiyalar zavodi, g'isht zavodi va boshqalar faoliyat ko'rsatmoqda.

Shaharda universitet, politexnika instituti, pedagogika va musiqa bilim yurtlari va boshqa ta'lim muassasalari bor.

96-rasm. Namangan viloyati.

Sanoatining asosiy tarmoqlari:

Yengil (paxta tozalash), oziq-ovqat.

Zamonaviy mikrorayon qad ko'tarimoqda. Namanganni xalqimiz «gullar shahri» deb ataydi. Shahar markazidagi Mashrabnomidagi madaniyat va istirohat bog'i mamlakatimizdagi eng go'zal bog'lardan

biridir. Shahar markazidan chekka tomon nursimon taralib ketgan keng va ravon ko'chalar shahar markazini mikrorayonlar bilan bog'laydi.

Chust tuman markazi. Namangandan Toshkent va Qo'qonga

boriladigan avtomobil yo'li ustida joylashgan. Shaharda shakar zavodi, tikuvchilik fabrikasi, hunarmandchilik korxonalari, ko'pgina artellar, madaniy-maishiy muassasalar bor. Chust pichoqchilik bilan mashhur (98-rasm). **Popda** texnik rezina va poyabzal zavodlari ishlab turibdi. Kelajakda zavodda rezina shinalarini qayta ishlash yo'lga qo'yiladi.

Uchqo'rg'on tuman markazi. Undan Andijon, Namangan va Toshkent tomon avtomobil yo'llari ketgan. Shahar yonida Norin

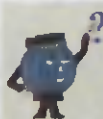
daryosiga GES qurilgan. Shaharda yirik paxta tozalash hamda yog' zavodlari faoliyat ko'rsatmoqda.

Mas'ala!

Aholi manzillari mavzidan aholisi soni jihatidan Namangan shahri respublikada nechanchi o'rinda turishini aniqlang.

98-rasm. Chust pichoqlari.

1. Ilovadagi 2-jadvaldan qishloq xo'jaligiga qarashli yer bilan qishloq xo'jaligiga yaroqli yer maydonini aniqlang.
2. Viloyatning iqtisodiy-geografik o'rniga xos xususiyatlar nimalardan iborat?
3. Namangan viloyatining iqtisodiy xarita-chizmasidan foydalanib, Chust bilan Popni taqqoslang va eng muhim tafovutlarni ko'rsating.

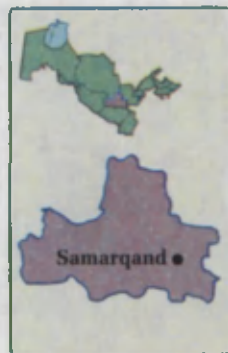
Iqtisodiy-geografik o'рни va tabiiy boyliklari. Samarqand iqtisodiy geografik rayoni O'zbekistonning markaziy qismida joylashgan. U Samarqand viloyati hududidan iborat. Samarqand iqtisodiy geografik rayoni aholi soni hamda yalpi sanoat mahsuloti bo'yicha Farg'ona va Toshkent iqtisodiy geografik rayonlaridan keyin uchinchi o'rinda turadi (*xaritada mazkur rayonning chegaralarini aniqlang*).

U tabiiy-geografik o'rniga ko'ra Zarafshon vodiysining o'rtasi qismiga to'g'ri kelib, uch tomondan Nurota, Turkiston va Zarafshon tizma tog'lari bilan o'ralgan. Tog' tizmalari shimoldan esadigan sovuq havo oqimini birmuncha to'sadi. Yog'in ko'proq (250-800 mm) yog'adi. Sho'rxok maydonlar deyarli yo'q. Bo'z va o'tloq-allyuvial tuproqli yerlar kattagina maydonni tashkil etadi.

Iqtisodiy geografik rayon hududidan oqib o'tuvchi **Zarafshon daryosi** suvni qor va muzliklardan oladi. Shunga ko'ra, uning suv sarfi birmuncha barqaror. GESlar bir maromda ishlaydi. Zarafshon daryosi sug'orishga ehtiyoj katta bo'lgan yoz oylarida to'lib oqadi. Suvdan yanada samarali foydalanishni ko'zlab, daryoning o'rtasi oqimida Kattaqo'rg'on suv ombori, quyi oqimida esa Quyimozor suv ombori barpo etilgan. Shu bilan birga Eski Anhor kanali orqali Zarafshon suvi (Darg'om kanalidan) Qashqadaryo viloyatiga oqizilmoqda. Xullas, suvdan xo'jalikda to'la foydalanish bo'yicha O'rtasi Osiyoning biron-tasi daryosi Zarafshonga tenglasha olmaydi. Uning 90 foiz suvi sug'orishga sarflanadi.

Adirlar qisman haydalgan, unga g'alla ekiladi. Tog'larda yog'ingarchilik yetariligidan o'tloqlar ham ko'p. Chorva yozda shu yerlarda boqiladi. O'simliklarning o'sish davri cho'l bilan adirda bir vaqtga to'g'ri kelmasligidan qorako'l qo'ylarini yil bo'yi yaylovda boqish mumkin. Iqtisodiy geografik rayonning tabiiy sharoiti mevali daraxtlar o'stirish uchun ham qulay. Bu yerda gilos, o'rik, shaftoli, hatto Ukrainadagidan 15-20 kun erta pishadi va shirinroq.

Iqtisodiy geografik rayonda mineral boyliklar ham ko'p. Bu yerda **nodir metallar** (Ingichka, Zarmitan koni), **binokorlik materiallari** (marmar, ohak, granit, mergel, grafit), **mineral havo yoqlar, asbest konlari** topilgan. Xullas, rayonning

Ilovdagi 1-jadvaldan iqtisodiy geografik rayon maydonining kattaligi va aholisining sonini aniqlang.

Eslab qoling!

Bu rayonda vegetatsiya davri 269 kunni tashkil etadi.

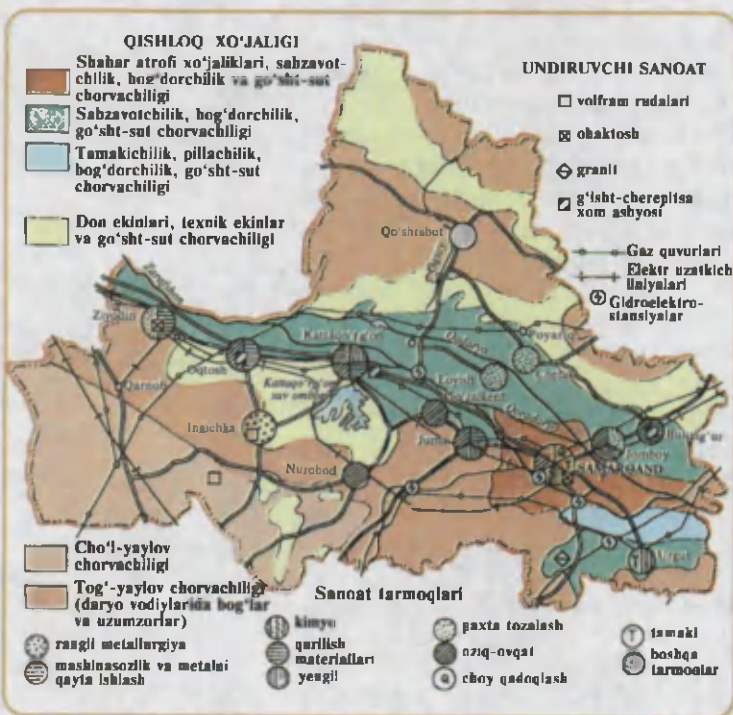

Sanoatining asosiy tarmoqlari:

Mashinasozlik va metallni qayta ishlash (avtomobilsozlik), yengil (paxta tozalash), oziq-ovqat, un-yorma.

99-rasm. Samarqand viloyati.

yuksalishida uning tabiiy va iqtisodiy-geografik o'rnidagi qulayliklar qatori tabiiy sharoiti va boyliklari ham talay imkoniyatlar yaratadi.

Aholisi. Rayon aholisining 66 foizidan ko'prog'i qishloqda yashaydi (*iqtisodiy geografik rayon aholisi soni va o'rtacha zichligini 1-jadvaldan aniqlang*). Butun aholi sonida mehnatga yaroqli kishilar salmog'i mamlakatdagi o'rtacha ko'rsatkichdan kam bo'lsa-da, lekin ishchi kuchlari iqtisodiyotni yuksaltirish uchun keragicha topiladi.

Tabiiy sharoit va xo'jalik yuritishdagi tafovutlarga muvofiq aholi joylashuvida ham tafovut yaqqol ko'zga tashlanadi (aholi xaritasiga qarang). Inson faoliyati uchun eng qulay Zarafshon va Sangzor vodiylarida aholi nihoyatda zich yashaydi. Bu yerlarda bir km² ga 150 va undan ortiq kishi to'g'ri keladi. Adirlarda va tog'larda har bir km² ga 5-10 kishi to'g'ri keladi.

Xo'jaligi va uning hududiy tashkil etilishi. Samarqand iqtisodiy geografik rayoni hududida aholi qadimdan obikor dehqonchilik bilan shug'ullanib kelgan. Dehqonchilik bilan

birga savdo va hunarmandchilik ham taraqqiy etgan. Temiryo'l qurilgach Samarqand iqtisodiy geografik rayonidagina emas, balki butun O'rta Osiyoning xo'jalik hayotida jonlanish yuz berdi. Endilikda rayonning agrosanoat majmui barcha iqtisodiy geografik rayonlardagi kabi yuksak darajada rivojlangan. Rayonda sanoat yetakchilik qiladi (99-rasm).

Og'ir sanoat tarmoqlaridan mashinasozlik va metallsozlik, kimyo tez rivojlanmoqda. Samarqand shahrida 1999-yili yuk

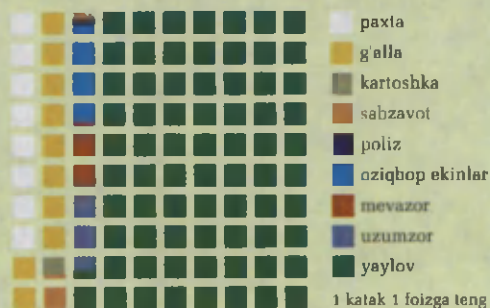
tashish va sayyohlarga xizmat ko'rsatadigan 4 turdagi midibus, samosval, yuk, non tashish, refrijerator, suv sepuvchi, axlat tashuvchi, assenizatsiya mashinalari ishlab chiqaruvchi «SamKochavto» zavodi ish boshladi. Yangi zavod bir s menali ish tartibida 3000 ta avtobus va 1000 dona yuk mashinasi ishlab chiqarish quvvatiga ega. Mashinasozlik va metallsozlikning boshqa korxonalari qishloq xo'jalik mashinalari, paxta tozalash zavodlari uchun asbob-uskunalar va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarmoqda. Yengil sanoatning 50 ga yaqin korxonasi

ishlab turibdi. Oziq-ovqat sanoati mahalliy xom ashyolardan konserva va sharob, o'simlik moyi, tamaki, sut va go'sht, qandolatchilik mahsulotlari ishlab chiqaradi.

Samarqand hududiy-ishlab chiqarish majmuida qishloq xo'jalik alohida o'rin tutadi. Dehqonchilik qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining 75 foizini beradi. Dehqonchilikning yetakchi tarmog'i bu rayonda ham paxtachilikdir. Boshqa texnik ekinlardan tamaki, kunjut, zig'ir va safsar (maxsar) yetishtiriladi. Urgut tumani tamaki yetishtirishga ixtisoslashgan. Bu yerda mamlakatdagi tamakining 96 foizi yetishtiriladi. Bahorikor yerlarda bug'doy va arpa ekiladi. Bog'dorchilik va uzumchilik tarmoqlari yuksak taraqqiy etgan. Shaharlar a rofidagi jamoa va shirkat xo'jaliklarida, aholining tomorqa yerlarida ko'plab turli xil sabzavot va poliz ekinlari yetishtiriladi.

Mamlakat aholisining 10 foizi yashaydigan bu viloyatga mevali daraxtlarning 15 foizi va tokzorlarning 30 foizi to'g'ri keladi. Chorvachilik agrosanoat majmuining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Qoramollar soni jihatidan iqtisodiy geografik rayon mamlakatda birinchi o'rinni egallaydi, qorako'lchilikda esa uchinchi o'rinda turadi. Bu yerda qorako'lchilikni rivojlantirish choralarini tadqiq etuvchi ilmiy-tadqiqot instituti bor.

SAMARQAND VILOYATI BO'YICHA QISHLOQ XO'JALIGIGA YAROQLI YERLAR TARKIBI

100-rasm.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari:

Donchilik, paxtachilik, bog'dorchilik va uzumchilik, go'sht-sut chorvachiligi, qorako'lchilik, pillachilik.

1. Iqtisodiy geografik rayon qishloq xo'jaligida qaysi tarmoqlarning salmog'i katta, buning sababini tushuntiring (100-rasm).
2. Daftaringizga iqtisodiy geografik rayonning aloqalari tarhini chizing.
3. Iqtisodiy geografik rayon sanoati bilan qishloq xo'jaligining ishlab chiqarish aloqalarini tushuntiring.
4. Hovadagi 2-jadvaldan qishloq xo'jaligiga qarashli yerlar bilan qishloq xo'jaligiga yaroqli yer maydonini aniqlang.

Ifixor!

Samarqand XIV-XV asrlarda Movarounnahrning ilmiy tafakkur markazi bo'lgan.

101-rasm. Imom Buxoriy maqbarasi.

Transporti. Iqtisodiy geografik rayon hududidan ikkita temiryo'l o'tadi. Toshkent–Turkmanboshi (sobiq Krasnovodsk), Toshkent– Dushanbe temiryo'lida asosan tranzit yuklar tashiladi. Rayonda avtomobil yo'llari ko'p, ular orqali temiryo'lga va bir viloyatdan boshqa viloyatga yuklar tashiladi. Havо transporti mamlakatning barcha yirik shaharlarini hamda xorijiy davlatlarni bog'laydi. Quvur transporti va elektr uzatgich liniyalari ko'p tarmoqli. Rossiya Federatsiyasiga paxta tolasi, paxta moyi, ho'l meva, uzum, mayiz va qorako'l terilari yuboriladi. Mineral o'g'it, tamaki, choy, poyabzal, shoyi va boshqa iste'mol mollari barcha qo'shni viloyatlarga va O'rta Osiyo davlatlariga ham chiqariladi. Iqtisodiy geografik rayon asosan yog'och-taxta, g'alla, shakar-qand, mashinalar, ko'mir, neft, neft mahsulotlari hamda keng iste'mol mollari oladi.

Iqtisodiy geografik rayon hududiy-ishlab chiqarish majmui tarkibida Samarqand, Kattaqo'rg'on sanoat tugunlari tarkib topgan.

Shaharlari. **Samarqand** (aholisi 363 ming kishi). U Zarafshon daryosining o'rta qismida joylashgan bo'lib, dunyodagi juda qadimiy shaharlardan hisoblanadi. 1972-yilda uning 2500 yilligi nishonlandi.

Geografik o'rning qulayligidan Samarqand o'rta asrlarda O'rta Osiyoning muhim savdo markazlaridan biriga aylandi. Hindiston, Eron va Sharqiy Yevropa mamlakatlari bilan olib borilgan savdo aloqalari shaharning iqtisodiy hamda madaniy jihatdan yuksalishiga ta'sir ko'rsatdi. O'sha davrlardayoq zargarlik buyumlari, kulolchilik bo'yoqlari, ipak va ip-gazlamalar ishlab chiqarish va kashtachilik yaxshi rivojlandi. Qog'oz va duxobalar ishlab chiqarishni samarqandliklar bundan ming yil burun keng yo'lga qo'ygan edilar.

Amir Temur va temuriylar davri (XV-XVII asrlar)da Samarqandda hashamatli machit, madrasa, maqbara va saroylar qurildi. Ular Hindiston, Misr, qadimgi Yunoniston va Rim me'morchiligining noyob yodgorliklari qatorida umumjahon ahamiyatiga egadir. O'rta asr shoir va olimlari Samarqandni «sayqali ro'yi zamin» deb ulug'laganlar. 1999-yilda Samarqanddan shimoldagi Chelak shahrida buyuk hadisshunos olim–imom Buxoriyga bag'ishlab me'moriy majmua barpo qilindi (101-rasm).

Endilikda Samarqand mamlakatning yirik sanoat tuguni sifatida ham, madaniyat markazi sifatida ham ahamiyatlidir. Samarqand bilan Jomboy, Juma va boshqa shaharchalar ishlab chiqarish bo'yicha bog'liq. Shahar qishloq xo'jaligi rivojlangan hudud markazida joylashganidan unda qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlaydigan ulkan korxonalar ko'p.

Samarqand mamlakat fan va madaniyatining yirik markazidir. Shaharda universitet, 6 ta oliy va 17 ta o'rta maxsus o'quv yurti bor. Shahar tarixi Ro'dakiy, Navoiy, Xo'ja Ahror, Bobur, Jomiy, Ulug'bek, Ahmad Donish, Abu Lays Samarqandiy singari olimlar, yozuvchilar, mutafakkirlar nomlari bilan bog'liq. Shahar xo'jaligining yuksalishi bilan aholisi ham tez ko'paymoqda. So'nggi 70 yil ichida uning aholisi 3 baravar ko'paydi. Aholining o'sish sur'atlari jihatidan Samarqand Qo'qon, Namangan va Andijon kabi shaharlardan oldinda turadi.

Kattaqo'rg'on (aholisi 66 ming kishi) iqtisodiy geografik rayonda Samarqanddan keyingi ikkinchi o'rinni egallagan sanoat tuguni va madaniyat markazidir. Shahar yonidan Samarqand—Buxoro temiryo'li o'tadi. Shaharda Kattaqo'rg'on paxta tozalash mashinasozligi zavodi, motor tuzatish, paxta va g'isht zavodlari hamda mahalliy sanoat korxonalari bor. Moy eritish va go'sht kombinatlari hamda yiliga 2 million jo'ja ochiriladigan broyler fabrikasi oziq-ovqat sanoatining respublikadagi yirik korxonalari hisoblanadi. Moy eritish kombinati mamlakatdagi eng yirik korxonalaridan biridir. Sanoat korxonalarini katta IEM elektr energiya bilan ta'minlaydi.

Cho'ponotada cherepitsa, sopol quvurlar hamda tarixiy obidalarni tiklashda ishlatiladigan sopol plitalar ishlab chiqariladi. Ularga zarur xom ashyo — maxsus tuproq shu yerda mavjud.

102-rasm. Samarqand shahri markazi.

1924—1930-yillarda Samarqand shahri O'zbekistonning poytaxti bo'lgan.

1. 8-sinf atlasining Samarqand iqtisodiy geografik rayoni xartasida shaharlarining joylashgan o'rnini aniqlang. Shaharlarda qanday sanoat tarmoqlari mavjudligiga ahamiyat bering.
2. Yozuvsiz xaritada Samarqand iqtisodiy geografik rayoniga tegishli topshiriqlarni bajaring.

Quyidagi belgilarni o'quv atlasdan o'rganing:

Ilovadagi 1-jadvaldan iqtisodiy geografik rayon maydonining kattaligi va aholisining sonini aniqlang.

Iqtisodiy-geografik o'rni va tabiiy boyliklari. Bu iqtisodiy geografik rayon Buxoro va Navoiy viloyatlari hududidan iborat. Maydonining kattaligi jihatidan Quyi Amudaryo iqtisodiy geografik rayonidan keyinda turadi. Uning hududi respublikadagi to'rtta iqtisodiy geografik rayonga va Qozog'iston bilan Turkmaniston respublikalariga tutashib turadi (xaritadan chegaradosh iqtisodiy geografik rayonlar va respublikalarni ko'rsating). Bularni barcha turdagi transport o'zaro bog'laydi. **Aytingchi, iqtisodiy geografik rayonning geografik o'rnini qanday baholasak bo'ladi?**

Maydonining 90 foizi tekislik (Qizilqum cho'li)dan iborat. U qorako'lchilik uchun ahamiyatlidir. Tekislik markazida Tomditog' (eng baland cho'qqisi 922 m), Bo'kantog', Ovminzatog', Quljuqtog' qad ko'tarib turadi. Tekislikning sharqida Nurota, Oqtog', Qoratog'larning g'arbiy qismi joylashgan. Bular ham iqtisodiyotda muayyan ahamiyat kasb etadi. Zarafshon vodiysining quyi qismlari obikor dehqonchilik uchun qulay.

Iqtisodiy geografik rayon iqlimi keskin kontinental. Yanvarning o'rtacha harorati shimolda -8°C , janubda -2°C , iyulning o'rtacha harorati esa 27°C dan 31°C gacha, yoz issiq va quruq. **O'simlik o'sadigan davr haroratining yig'indisi shimolda 3000°C ni, janubda esa 5000°C ni tashkil etadi. Yog'in nihoyatda kam Yillik yog'in miqdori 100-300 mm, xolos.** Qor qoplami yupqaligi yaylov chorvachiligiga qo'l keladi. Cho'lda yer osti suvlaridan chorvachilikda, kichikroq joylarda esa sabzavot yetishtirishda foydalaniladi. Tez-tez garmsel shamoli xuruj qilib, o'simliklarni qovjiratib ketadi.

Suv muammosini hal qilish uchun Zarafshonning o'rt qismida Quyimozor suv ombori, Amu-Qorako'l va Amu-Buxoro mashina kanallari ishga tushirilgan. Suvni 64 metr balanddagi bu kanallarga qudratli nasoslar ko'tarib beradi. Suv omborga va undan kanallar orqali Buxoro vohasini sug'orishga sarflanadi.

Rayonning o'simlik (yaylov) boyligi qorako'lchilikda katta ahamiyatga ega.

Buxoro-Navoiy iqtisodiy geografik rayonida xilma-xil mineral boyliklar ko'p. Jumladan, Gazli, Uchqir,

Qorovulbozor, Sortosh tabiiy gaz konlari, Kogon yaqinida neft koni, Muruntov oltin koni, nodir metallar, tuzlar, oltingugurt konlari, qurilish materiallari va mineral bo'yoq konlari mavjud. Bu bo'liklar iqtisodiy geografik rayonda energetika, rangli metallurgiya, kimyo hamda qurilish materiallari sanoatlarini rivojlantirish uchun baza hisoblanadi.

Aholisi. Iqtisodiy geografik rayon aholisining ko'payish sur'ati mamlakat aholisining o'rtacha o'sishiga yaqinlashadi. Aholi har km² ga 10 kishi to'g'ri kelsa-da, Zarafshon vodiysining obikor mintaqasida 140-150 kishi to'g'ri keladi. Cho'l mintaqasida esa bir kishi to'g'ri keladi. Aholining 66 foizdan ko'prog'i qishloqlarda yashaydi.

Xo'jaligi va uning hududiy tashkil etilishi. Buxoro— Navoiy iqtisodiy geografik rayonida agrosanoat majmui tarkib topib bormoqda. Sanoat ko'p tarmoqlidir. Uning energetika, rangli metallurgiya, neftni qayta ishlash, gaz-kimyo, neft kimyosi, qurilish, yengil va oziq-ovqat kabi tarmoqlari jadal rivojlanmoqda. Qorovulbozor shahrida yiliga 5 mln tonna neftni qayta ishlaydigan korxonaning ishga tushirilishi rayonda iqtisodiyotning yangi iqtisodiy sohasini vujudga keltirmoqda (103-rasm). Korxonada mamlakatimiz neft mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojning yarmini qondira oladi.

Iqtisodiy geografik rayon hosil etilayotgan elektr energiya miqdoriga ko'ra Toshkent va Mirzacho'l iqtisodiy geografik rayonlaridan keyin uchinchi o'rinda turadi. Elektr quvvati asosan Navoiy GRESidan olinmoqda, GRES tabiiy gaz bilan ishlaydi. Gaz sanoati bo'yicha rayon yaqin yillargacha O'zbekistonda yetakchi o'rinda edi. Qashqadaryodagi Sho'rtan gaz koni ishga tushirilgach, ikkinchi o'ringa tushib qoldi.

Kimyo sanoati tabiiy gaz va boshqa mineral xom ashyoga tayanadi. Rayon yalpi mahsulot bo'yicha Toshkent va Farg'ona iqtisodiy geografik rayonlaridan keyin turadi.

Buxoro—Navoiy hududiy-ishlab chiqarish majmuining asosiy tarmoqlaridan biri yengil sanoatdir. Yengil sanoatning 50 ga yaqin korxonalari bo'lib, iqtisodiy geografik rayon yalpi mahsulotining 40 foizini ishlab chiqaradi.

Topshiriq!

8-sinf o'quv atlasidan foydalanib iqtisodiy geografik rayonda obikor dehqonchilik qilinadigan joylarni aniqlang.

103-rasm. Qorovulbozordagi neftni qayta ishlash zavodi.

Qishloq xo'jaligi paxtachilik va qorako'lchilikdan iborat. Yurtimizdagi yaylovlarning yarmidan ko'pi shu rayonda. **O'zbekistondagi qorako'l qo'ylarining va tuyalarning yarmidan ko'pi shu iqtisodiy geografik rayonda boqiladi.** Yaylovlar mahsuldorligini oshirish uchun fitomeliorativ tavsiyalar tayyorlovchi 6 ta o'rmon xo'jaligi va 1 ta o'rmon-melioratsiya stansiyasi ishlab turibdi.

1. Iqtisodiy geografik rayonning iqtisodiy-geografik o'rniga xos qanday xususiyatlar xo'jalikning yuksalishida ijobiy rol o'ynaydi?
2. Tabiiy sharoitning qanday xususiyatlari xo'jalik uchun noqulaylik tug'diradi va unga qarshi qanday choralar ko'riladi?
3. Yozuvsiz xaritada Buxoro-Navoiy iqtisodiy geografik rayoniga tegishli topshiriqlarni bajaring.

57-dars

BUXORO VILOYATI

Hovadagi 1-jadvaldan Buxoro viloyati maydoni-ning kattaligi va aholisining sonini aniqlang.

Viloyat maydoni mamlakat maydonining 8,8, aholisining 5,8 foizini tashkil etadi. Viloyatning ayrim joylarida sizot suvlari yer yuzasiga yaqin, yog'in kam, cho'lda qum ko'chishi kabi salbiy hodisalar yer fondidan foydalanishda ortiqcha mehnat, mablag' talab etadi. Aniqlangan tabiiy gaz zahiralari bir necha trillion kubometrni tashkil etadi. Bundan tashqari neft, binokorlik materiallari, tuz va boshqa foydali qazilma konlari topilgan.

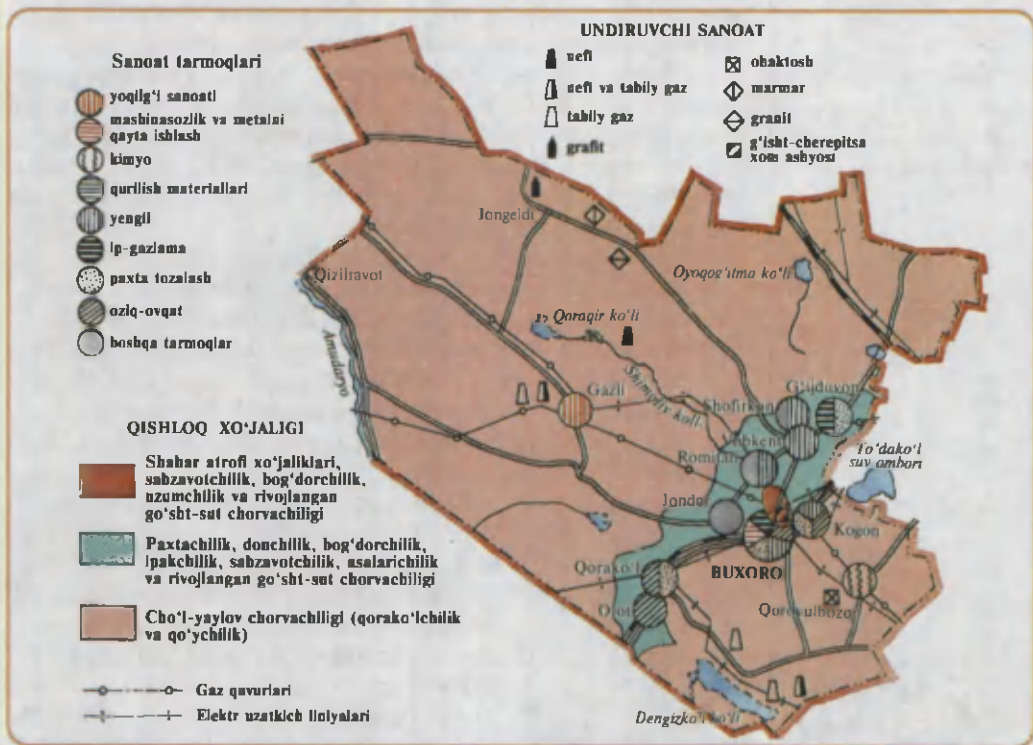
Qishloq xo'jaligi. Buxoro viloyatining qishloq xo'jaligida paxtachilik, qorako'lchilik va pillachilik yetakchi tarmoqlardir. Viloyatda sug'orishga yaroqli yerlar ko'p. Mashina yordamida sug'orish rivojlantirilmoqda. 188 ta nasos stansiyasi barpo

etilgan. Ekin maydonlarining tarkibida paxta maydoni asosiy o'rinni egallaydi. Yaqin vaqtgacha paxta maydoni yangi o'zlashtirilgan yerlar hamda don ekinlari maydoni hisobiga kengaytirilgan. Bu yerda bahorning erta kelishi va iliq bo'lishi tufayli danakli meva daraxtlaridan o'rik, shaftoli, tog'olcha ko'p tarqalgan. Urug'li meva daraxtlaridan olma va nok esa so'nggi yillarda ko'plab ekilmoqda (104-rasm). Bog'dorchilik va uzumchilik bilan shug'ullanadigan maxsus xo'jaliklar mavjud.

Sanoati. Viloyat sanoati asosan so'ngi o'n yilliklar ichida barpo qilindi. Yarim

104-rasm.

hunarmandchilikka asoslangan eski korxonalar zamonaviy uskunalar bilan jihozlanib, qayta qurildi. Gaz va neft, qimmatbaho metallar hamda tuz, gips va asbest konlarining topilishi bilan viloyatda ilgari bo'lmagan kon sanoati paydo bo'ldi.

Viloyatning qurilish materiallari korxonalari Buxoro va Kogon shaharlarida joylashgan. Yengil sanoatning yetakchi tarmog'i paxta tozalash korxonalaridir. Shuningdek, Buxoro va G'ijduvonda poyabzal fabrikalari bor. Buxoro ip-gazlama ishlab chiqarish birlashmasi hamda uning Olot, Vobkent, Qorako'l va G'ijduvon tumanlaridagi bo'limlari viloyat to'qimachilik sanoatining asosini tashkil etadi. Oziq-ovqat sanoati ham salmoqli o'rin tutadi. Buxoroda sut va go'sht kombinatlari, Buxoro, Kogon va Qorako'l da don mahsulotlari kombinati ishlab turibdi (105-rasm).

Shaharlari. *Buxoro* (aholisi 240 ming kishi) ham Samarqand kabi ko'hna shahardir. U Zarafshon vodiysining quyi qismida Shohruh kanali yonida joylashgan bo'lib;

105-rasm. Buxoro viloyati.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari:

Donchilik, paxtachilik, qorako'lchilik, qo'ychilik, pillachilik.

Sanoatining asosiy tarmoqlari:

Yoqilg'i (neftni qayta ishlash), yengil (paxta tozalash), oziq-ovqat.

106-rasm. Buxoroning eski shahar qismi.

Ifixor!

1996-yil YUNESKO Buxoroni jahon madaniy merosi hisoblanuvchi shaharlar safiga qo'shgan.

o'tmishda Samarqand singari mamlakatimiz poytaxti bo'lgan. Sanoat mayda hunarmandchilik darajasida rivojlangan.

Buxoro o'rta asrlarda karvon yo'llari chorrahasidagi yirik savdo shahri edi. Machit va madrasalar pishiq g'ishtdan muhtasham qilib qurilgan, turli davrlarga oid obidalar ko'p. Shahar qadim zamonlardan beri zardo'zlik, shoyi to'qish, zargarlik, misgarlik, ganchkorlik va yog'ochga naqsh solish hunarlari bilan dunyoga mashhur.

Viloyat hududida gaz va neft konlarining topilishi shaharda yangi sanoat tarmoqlarini rivojlantirishga asos bo'ldi. Uysozlik, madaniy-maishiy xizmat tarmoqlarini barpo etish jadallashdi. Obodonlashtirish va ko'kalamzorlashtirish ishlari tubdan yaxшилandi. Xalqaro va mahalliy turizm yo'lga qo'yildi. Hozirgi kunda **Buxoroda 30 dan ortiq yirik sanoat korxonalari mavjud.** Viloyat sanoat korxonalari yalpi mahsulotining yarmidan ko'prog'i Buxoroda ishlab chiqariladi. Korxonalarda asosan

mahalliy xom ashyo qayta ishlanadi. Ayrim korxonalar gaz va neft sanoati hamda qishloq xo'jaligiga xizmat qilishga ixtisoslashgan. Buxoro to'qimachilik kombinati («Buxoroteks»), qorako'l zavodi, zardo'zlik, pillakashlik fabrikalari, paxta, yog'-ekstraksiya, vino zavodlari, un, go'sht, uysozlik kombinatlari, poyabzal, tikuvchilik fabrikalari hamda hunarmandchilik tarmoqlari ishlab turibdi. Shaharda 10 dan ortiq xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikda qurilgan qo'shma korxonalar faoliyat ko'rsatadi:

«Bux-Tel» (Isroil) mayonez, «Omega-Sitora» (Gretsiya) mo'yna buyumlari, «Gufik-Avisenna» (Hindiston) doridarmon, «Marmar» (AQSH) qurilish materiallari ishlab chiqariladi. Shaharda 1996-yildan boshlab Koreya Respublikasida ishlab chiqarilgan telefon stansiyasi ishga tushirildi. **Shahar aeroporti xalqaro maqomga ega** bo'lib, u Toshkent orqali barcha viloyatlar va 20 dan ortiq xorijiy davlatlar bilan o'zaro aloqalar o'rnatishga xizmat qilmoqda.

Buxoro viloyatning ma'muriy-madaniy markazidir. Shaharda Buxoro davlat universiteti, oziq-ovqat va yengil sanoat texnologiyasi instituti, tibbiyot instituti, 10 ga yaqin akademik litsey va kasb-hunar kollejlari va ko'pgina maktablar bor. Shaharda ko'plab turar joy binolari, keng ko'chalar,

bog' va xiyobonlar barpo etilmoqda. Shaharning tarixan tarkib topgan manzarasini saqlab qolish uchun zamonaviy binolar faqat shahar chekkasida barpo etilmoqda (106-rasm). Buxoroning rivojlanishi bundan buyon suv ta'minotining ahvoriga bog'liq. Shunga ko'ra Amu—Buxoro kanali muhim ahamiyatga ega.

Kogon temiryo'l stansiyasi sifatida qad ko'targan shaharcha. Temiryo'l Dushanbega yetib borishi hamda Kogon- Buxoro temiryo'li qurilgach, Kogon transport tuguniga aylandi. Endilikda shaharda 15 ga yaqin sanoat korxonasi ishlab turibdi.

Gaz koni negizida **Gazli** shahri barpo etildi. Gazliga Navoiydan elektr quvvati va Amudaryodan quvur orqali suv olib kelingan. Gazli joylashgan hududning iqlimi keskin kontinental, vaqti-vaqti bilan kuchli shamol bo'lib, chang ko'tariladi, ayrim vaqtlarda qum ko'chadi.

1. Viloyatning geografik o'rni va tabiiy sharoiti xo'jaligi uchun qanday imkoniyatlar yaratadi?
2. Hunarmandchilikning qanday turi qaysi tumanlarda rivojlangan?
3. Viloyat qishloq xo'jaligida qanday o'zgarishlar yuz berdi? Sababini izohlang.
4. Tumaningizni viloyat markazi bilan bog'laydigan eng qisqa yo'lni aniqlang.

NAVOIY VILOYATI

Bu viloyat mamlakatimizning eng kenja viloyati. U Buxoro va Samarqand viloyatlari hududidan tashkil topdi. Navoiy viloyati mamlakatimiz viloyatlari ichida maydonining kattaligi bo'yicha birinchi o'rinda tursa-da, aholisining soni bo'yicha oxirgi o'rinlardan birida turadi.

Aholisi ko'p millatli. Uchquduq tumanida aholi nihoyatda siyrak. Sanoatning jadal sur'atlar bilan rivojlanishi shahar aholisining tez ko'payishiga olib kelmoqda. Viloyatda yangi shahar va shaharchalar qad ko'tarmoqda.

Navoiy viloyati **qishloq xo'jaligining** asosiy tarmog'i qorako'lchilik va paxtachilikdir. Shuningdek, pillachilik, qo'ychilik, bog'dorchilik va uzumchilik ham yaxshi yo'lga qo'yilgan. **Cho'l chorvachiligi sohasida bu viloyat mamlakatda yetakchidir.** Qizilqum cho'lida qorako'lchilikka ixtisoslashtirilgan yirik xo'jaliklar tashkil etilgan. Bu sohada Tomdi tumani alohida ajralib turadi, tumanda 10 ta qorako'lchilik xo'jaligi bor. Yaylovlarni suv bilan ta'minlash, ularning

Ifixor!

Abu Ali ibn Sino, Imom al-Buxoriy, Ruda-kiy, Ahmad Donish, Sad-riddin Ayniy, Abdurauf Fitrat singari allomalar Buxoro viloyatida tug'ilib, shu yerdagi madrasalarda tahsil olgan.

58-dars

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari:

Donchilik, paxtachilik, qorako'lchilik, qo'ychilik.

mahsuldorligini oshirish uchun fitomeliyativ ishlar olib borilmoqda.

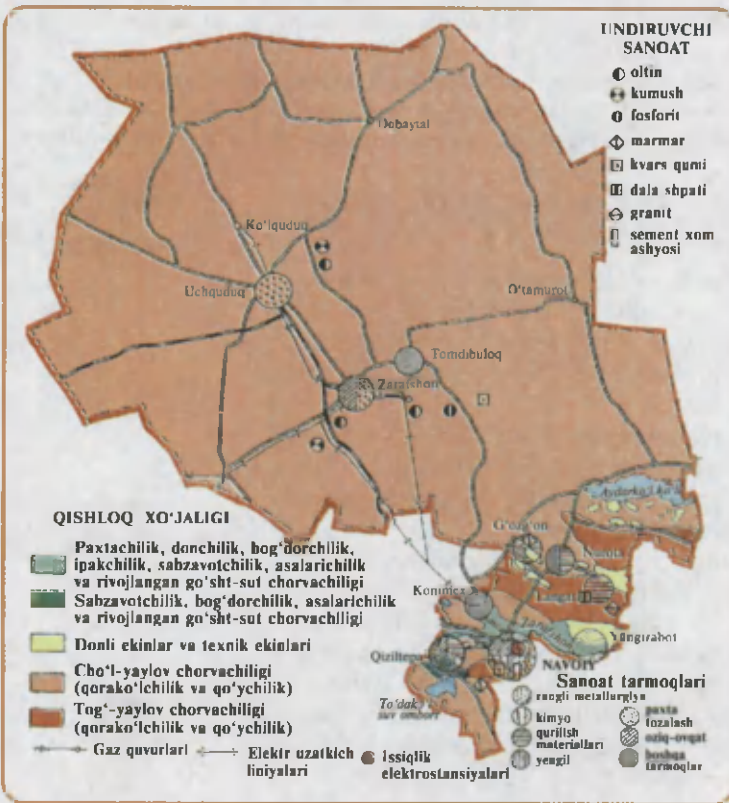
Sanoatining asosiy tarmoqlari:

Rangli metallurgiya, kimyo, qurilish materiallari, yengil (paxta tozalash).

Sanoat tuman markazlaridagi paxta tozalash zavodlaridan tashqari elektr energiya ishlab chiqarish, rangli metallurgiya, kimyo, qurilish xom ashyosi ishlab chiqarish va oziq-ovqat sanoatidan iborat (107-rasm). Sanoatning rivojlanishi suv boyliklariga bog'liq. Taraqqiy etayotgan sanoat tarmoqlari, jumladan kimyo sanoati va boshqalar suvni ko'p talab qiladi. Viloyat kimyo sanoati tabiiy gaz va boshqa mineral xom ashyoga tayanib, tez rivojlanmoqda. Kimyo sanoatining markazi Navoiy shahridagi kimyo kombinatidir.

Mamlakatimizda tayyorlanayotgan sement mahsulotining asosiy qismi Navoiy sement zavodiga ishlab chiqarilmoqda. Zavod yaqin vaqtlargacha ipak, metall qipig'i, klinker singari sement xom ashyolarini sobiq Ittifoq respublikalaridan

107-rasm. Navoiy viloyati.

katta-katta xarajatlar hisobiga keltirardi. Xom ashyoning qimmatligi sement ishlab chiqarishni ko'paytirish va sifatini oshirishga to's-qinlik qilardi. Geologlarning izlanishlari natijasida Malikcho'l sarhadlarida, shundaydoqqina zavodning yonida tuf koni topildi. Tuf eng a'lo shlakdan ham, noyob aralashma-klinkerdan ham qolishmaydigan sement xom ashyosidir. Kon zahirasi katta bo'lib, yiliga 2-3 mln tonna tuf qazib olinganda ham 45-50 yilga yetishi aniqlandi. Endilikda kon va zavod oraliq'ida temiryo'l yotqizish ishlari olib borilmoqda.

Viloyat elektr energiya ishlab chiqarish miqdoriga ko'ra mamlakatda yetakchi o'rinni egallaydi. Elektr energiyaning asosiy qismini Navoiy GRESi beradi.

Shaharlari. *Navoiy* tez yuksalayotgan yosh sanoat shahri (aholisi 120 ming kishi)dir. U viloyatning ma'muriy markazi. Zarafshon daryosining yaqinligi, yirik qishloq xo'jalik hududi markazida joylashganligi, transport bilan yaxshi ta'minlanganligi shaharning tez o'sish omili bo'ldi. Shahar 60-yillarda yagona bosh reja asosida issiq iqlim va milliy an'analarni hisobga olib qurildi. Shahar ko'kalamzorlashtirilgan, unda favvora va hovuzlar ko'p.

Navoiyda mamlakatdagi yirik GRES, elektr kimyo kombinati, sement zavodi, kon-metallurgiya kombinati bor. Shahar sanoat va transport tuguni, muhim madaniyat markazidir. Bu yerda Toshkent davlat texnika universiteti filiali, pedagogika hamda konchilik institutlari va boshqa madaniy muassasalar ishlab turibdi.

Zarafshon shahri Muruntov tog'-kon sanoati bazasida 1972-yilda barpo etildi.

108-rasm.

1. Viloyatning geografik o'rni va tabiiy sharoiti xo'jaligi uchun qanday imkoniyatlar yaratadi?
2. Viloyat aholisi va ishchi kuchlarining ko'lami hamda joylashuvi bo'yicha Buxoro viloyatiga qiyoslang.
3. Viloyatdan qanday mahsulotlar jo'natilib, qanday mahsulotlar keltirilishini geografiya daftaringizga yozib, o'qituvchingizga ko'rsating.

QASHQADARYO IQTISODIY GEOGRAFIK RAYONI

59-dars

Iqtisodiy-geografik o'rni va tabiiy boyliklari. Bu viloyatda yillik o'rtacha harorat O'zbekistonning boshqa joylaridagidan birmuncha yuqori. Viloyatda 1 mln gektarga yaqin sug'orishga yaroqli yer bor, biroq suv tanqis. Hatto suvdan eng samarali foydalanilganda ham ko'p yerlarga suv yetib bormaydi. Shu tufayli aksar yerlarga bahorikor donli ekinlar ekilmoqda. Qashqadaryo vodiysi Qashqadaryo va uning chap irmoqlari-

Ilovadagi 1-jadvaldan iqtisodiy geografik rayon maydonining kattaligi va aholisining sonini aniqlab, bu ko'rsatkichlarni qo'shni iqtisodiy geografik rayon ko'rsatkichlari bilan solishtiring.

109-rasm. Sho'rtan gaz majmuasi.

Oqsuv, Tanxoz, Yakkabog' va G'uzor suvi bilan sug'oriladi. Vodiya Chimqo'rg'on suv ombori qurilib, Qashqadaryoning o'rta va quyi oqimida suv sarflanishining tartibga solinishi hamda Eski Anhor kanali orqali Zarafshondan suv keltirilishi natijasida obikor yerlar maydoni ancha kengaydi (xaritani ko'zdan kechiring).

Vegetatsiya davri tekisliklarda 290-300 kungacha davom etadi. Tuproq va iqlim sharoiti ingichka tolali paxta va mevalar yetishtirishga qulay. Biroq G'uzordaryo kamsuv bo'lib, faqat bahor (aprel)da to'lib oqadi. Uning oqimini tartibga solish maqsadida Pachkamar suv ombori qurilgan. Yakkabog'daryoda Hisorak suv ombori qurilgan. Deyarli 1 million gektar maydonni sug'ora oladigan Amu - Qarshi mashina kanali qurildi. Bu kanal yo'lida bir yarim milliard m³ suv sig'adigan Tolimarjon suv ombori, kuchli nasos stansiyalari barpo etilmoqda. Nasoslar suvni 132 metr yuqoriga ko'tarib beradi. Umuman 6 nasos stansiyasi Qarshi cho'lini o'zlashtirishga xizmat qilmoqda. Iqtisodiy geografik rayonda cho'l va tog' yaylovlarining o'zlashtirilishi bilan tabiiy yaylovlar tobora qisqarib bormoqda. Bundan qorako'pchilik zarar ko'rmasligi uchun cho'llarda fitomeliorativ tadbirlar ko'rilmogda.

Iqtisodiy geografik rayonda yoqilg'i-energetika boyliklari nihoyatda ko'p. Sho'rtan gazi Sirdaryo GRESini, hatto Yangi Angren GRESini ham yoqilg'i bilan ta'minlaydi (109-rasm). Muborak gaz konlari butun mamlakatga va qo'shni davlatlarga yoqilg'i yetkazib bermoqda. Bir necha neft, yonuvchi slanes konlari aniqlangan. Tosh tuzi, mergel, ohaktosh, gips zahiralari kimyo va qurilish materiallari sanoati uchun katta istiqbollar ochadi.

Aholisi. Sug'orib dehqonchilik qilindigan tumanlarda aholi zich (har kv. km ga 100-250 kishi), tog', cho'l, chala cho'llarda aholisi siyrak - har kv. km da 1-4 kishi yashaydi. Jami aholining 3/4 qismi qishloqlarda yashaydi. Shahar aholisining soni ko'chib kelganlar va tabiiy ko'payish hisobiga ortib bormoqda. Shaharlar kengaymoqda, yangi shaharlar paydo bo'lmoqda. Tabiiy, tarixiy va iqtisodiy sharoitlar shahar

hamda qishloqlarning katta-kichikligiga, aholi zichligi va xo'jalik faoliyatining xarakteriga jiddiy ta'sir etgan. Aholi manzillari daryo yoqalab tarkib topgan. To'rt-besh xonadondan iborat qishloqlar ulkan hudud bo'ylab sochilib ketgan. Yaqingacha uylar terak, archa va qayrag'och yog'ochi hamda tosh, tuproq va somon kabi mahalliy ashyolardan qurilar edi. Yangi yerlarni o'zlashtirish jarayonida obod qishloqlar, shaharchalar qad ko'tardi.

Bu iqtisodiy geografik rayon Qashqadaryo viloyatiga to'g'ri keladi. Viloyat maydonining kattaligi jihatidan mamlakatda to'rtinchi o'rinda turadi.

1. Yozuvsiz xaritada qashqadaryo iqtisodiy geografik rayoniga tegishli topshiriqlarni bajaring.
2. Rayon aholisi soni va ishchi kuchlarining ko'lamini Buxoro–Navoiy iqtisodiy geografik rayoniga taqqoslang.

XO'JALIGI VA UNING HUDUDIY TASHKIL ETILISHI

Qishloq xo'jaligi. Viloyat ekin maydonining 25 foiziga paxta ekiladi. Viloyatning Qarshi cho'li mintaqasida ixtisoslashgan paxtachilik, mevachilik, chorvachilik xo'jaliklari tashkil etildi. Bu yerlarda paxta yetishtirish majmui takomillashgan rayon vujudga keldi. Viloyat qishloq xo'jaligida bahorikor don xo'jaligi, yaylov qo'ychiligi, ayniqsa qorako'lchilik muhim ahamiyatga ega. Bug'doy yetishtirish bo'yicha viloyat qadimgi mavqeini tiklamoqda. Pillachilik, mevachilik va sabzavotchilik xo'jalikning qo'shimcha tarmoqlaridir.

Paxta asosan Kitob - Shahrisabz botig'i va Qarshi vohasida ekiladi. G'allakorlik tarqalgan tog'oldi hududlarida yiliga 350-550 mm yog'in yog'adi. Kuzgi don ekinlari yozgi issiq kunlar boshlanmasdan pishib ulguradi. Tabiiy sharoit tok hamda danakli meva daraxtlari uchun ham birmuncha qulaydir. Qarshi uzumi, ayniqsa uning «maska» navi shirinligi bilan mashhur. Olma, nok, anjir, anor kabi issiqsevar mevali daraxtlar ham o'stiriladi. Mevazorlar, sabzavot va poliz ekin maydonlari ham asosan Kitob- Shahrisabz botig'ida bo'lib, u yerda sharob, meva-sabzavot konservalari ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan.

Paxtachilik bilan birga pillachilik ham rivojlanmoqda. Viloyat qorako'lchilikda mamlakatda yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Keng yaylovlar, makkajo'xori va beda yetishtirish, sanoat chiqindilaridan foydalanish chorvachilik yuksalishiga imkon bermoqda. Chorvachilikda qorako'lchilikning salmog'i katta. Go'sht va yog' uchun boqiladigan dumbali qo'ylar

60-dars

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari:

Donchilik, paxtachilik, bog'dorchilik va uzumchilik, go'sht-sut chorvachiligi, qo'ychilik, pillachilik.

hamda echkilar tog' va tog'oldi yaylovlarida boqiladi. Tog' oldilarida hamda quruq dashtlarda mayin, uzun junli qo'y va echkilar boqilmoqda. Qoramollar asosan molxonalarda boqiladi.

110-rasm.

Sanoatining asosiy tarmoqlari:

Yoqilg'i (gaz), qurilish materiallari, yengil (paxta tozalash), oziq-ovqat.

O'zbekistonda ishlab chiqarilayotgan gazning 88 foizi, neftning esa 92 foizi Qashqadaryo hissasiga to'g'ri kelmoqda.

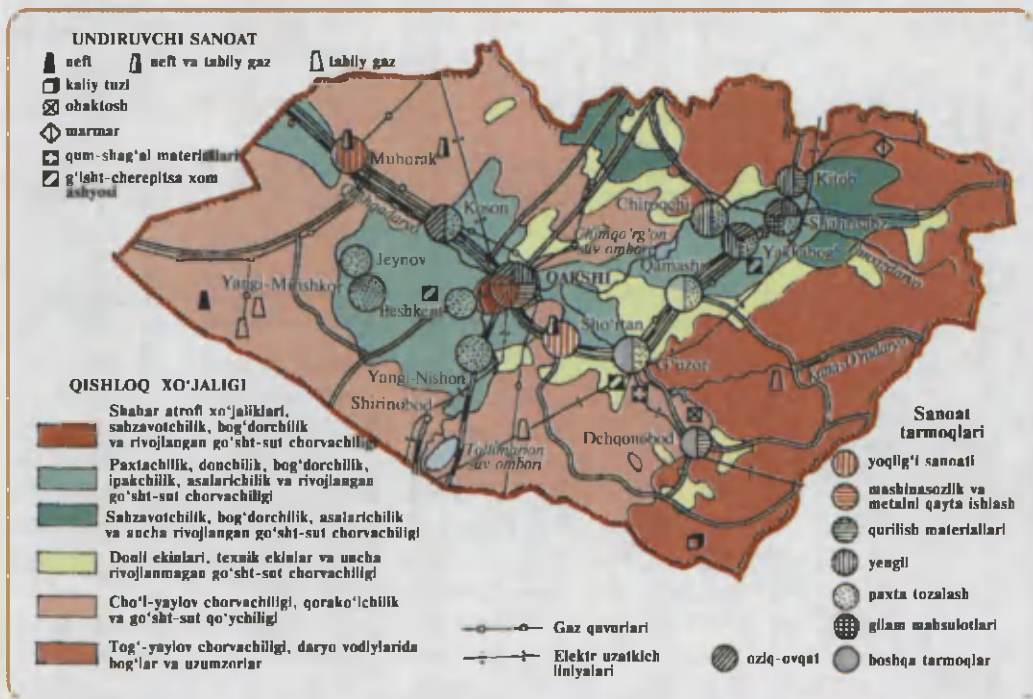
harchalarda joylashgan (111-rasm). Mahalliy sanoat palos, do'ppi, qandolat kabi milliy hunarmandchilik mahsulotlari ishlab chiqaradi. Ko'mir, neft, gaz, tuz kabi foydali qazilmalar negizida yoqilg'i-energetika-kimyo majmuasi shakllanib bormoqda. Yiliga 125 ming tonna polietilen va 137 ming tonna suyultirilgan gaz ishlab chiqara oladigan Sho'rtan gaz-kimyo majmuasi ishlay boshladi.

Shaharlari. Viloyatda 12 ta shahar va 4 ta shaharcha bor. *Ularni xaritadan toping.*

Qarshi viloyatning ma'muriy, madaniy markazi. U qadimiy karvon yo'li ustida bunyod etilgan. Ilgari shaharda qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi korxonalar hamda hunarmandchilik ustaxonalari bor edi. Endilikda ulkan «Uchqun» gilam to'qish fabrikasi mamlakatda mashhur.

Qarshi va uning tevaragida paxta, ipak, yog' zavodlari, metall ishlash korxonalari, tikuvchilik fabrikalari, binokorlik materiallari kombinati kabi korxonalar qurilib, Qarshi **sanoat tuguniga** aylandi. Cho'lni o'zlashtirishda Qarshi tayanch hisoblanadi. Temiryo'l va avtomobil yo'llari Qarshida birlashadi. Bu hol Nishon, Tolimarjon, Koson kabi shahar va shaharchalarning ishlab chiqarish aloqalarini rivojlantiradi.

Shaharda Qarshi davlat universiteti, Qarshi agrar-iqtisodiyot instituti, Toshkent davlat texnika universitetining Qarshi filiali va boshqa ma'rifiy-madaniy muassasalar bor.

Shahrisabz Kitob—Shahrisabz vohasida joylashgan. Shahar azaldan hunarmandchilikning yirik markazi bo'lib keldi. Shahrisabzga temiryo'l kelishi uning yuksalishini tezlatdi. Do'ppi, so'zana, ko'ylak, sumka, gilam kabilar tayyorlanadigan mayda va tarqoq hunarmandchilik ustaxonalari birlashtirilib, «Hujum» fabrikasi tashkil etilgan. Shahrisabzning gilam do'ppisi Parij ko'rgazmasida yuqori baholangan. Pilla qurti urug'i va paxta tozalash zavodlari shahardagi yirik korxonalardan hisoblanadi. Shahardagi 2 ta konserva zavodi meva-sabzavotdan, qoraqand (zirk), na'matakdan turli xil konservalar ishlab chiqaradi.

Shahrisabz O'zbekistonning sayyohlik markazlaridan biridir. U buyuk jahongir Amir Temurning tug'ilgan yurti. Uning tashqi qiyofasida qadimiy me'morchilik obidalari, shu jumladan, Oqsaroy yodgorligi ko'zga yaqqol tashlanadi.

Kitob Shahrisabzga yaqin joylashgan shahar. Shaharda hunarmandchilik yaxshi rivoj topgan. Uning tashqi ko'rinishi

111-rasm. Qashqadaryo viloyati.

Yagona dastur bilan ishlovchi **Kenglik stansiyalarida** osmon yoritkichlarini kuzatib. Yer qutblarining surilishi tekshiriladi. Yer yuzida ana shunday stansiyalar beshta bo'lib, ular 390 08' Shimoliy kenglikda joylashgan. Bular: Kitob (O'zbekiston), Karlfort (Italiya), Yukaya va Geytersburg (AQSH), Mitsuzava (Yaponiya)dir.

Shahrisabzga o'xshab ketadi. Kitob yonida jahon ahamiyatiga ega bo'lgan Ulug'bek nomidagi **Kenglik stansiyasi** bor.

1. Hunarmandchilikning qanday azaliy tarmoqlarini bilasiz? Ularning viloyat sanoat ishlab chiqarishidagi ahamiyatini tushuntiring.
2. Viloyatda sanoatning qaysi tarmog'i yetakchi, bunga sabab nima?
3. Yozuvsiz xaritadaagi Qashqadaryo iqtisodiy geografik rayoniga tegishli topshiriqlarni bajaring.

61-dars

SURXONDARYO IQTISODIY GEOGRAFIK RAYONI

112-rasm. O'zbekistonni Afg'oniston bilan bog'lab turuvchi ko'priq.

Iqtisodiy-geografik o'rni va tabiiy boyliklari. Surxondaryo viloyati O'zbekistonning eng janubida joylashgan. Hududi Tojikiston va Turkmaniston bilan tutash, janubda Amudaryo orqali Afg'oniston bilan chegaradosh. Amudaryoga qurilgan avtomobil va temiryo'l ko'prigi viloyatning iqtisodiy-geografik o'rnini xalqaro darajaga ko'tardi. Ko'pgina davlatlar Afg'oniston bilan savdo-iqtisodiy aloqalarini shu ko'priq orqali amalga oshirmoqda (112-rasm).

Viloyatning Surxon–Sherobod vodiysidan bo'lak qismi asosan tog'lardan iborat. Tog'lar shimoldan esuvchi sovuq havo oqimini to'sib turadi. Shu sababli u O'zbekistonning subtropik o'lkasi hisoblanadi. Yanvarning o'rtacha harorati 3°, iyulniki 30°. Tekisliklarda yiliga 130 mm dan 360 mm gacha, tog'oldi va tog' mintaqalarida 440-620 mm gacha yog'in yog'adi.

Ammo yozda bir necha kun issiq va quruq «afg'on» shamoli esib, ekinlarga zarar yetkazadi.

Sovuqsiz davr 247 kunga yetadi. Ijobiy harorat yig'indisi 5000°-5900°C ga tenglashadi.

Tekislik va tog'lardan yaylov sifatida foydalaniladi. Tog'lardagi mevali daraxtlar oziq-ovqat sanoati uchun qimmatbaho xom ashyo beradi.

Surxondaryo viloyatida foydali qazilmalar Qashqadaryo viloyatidagidan ham ko'p. Yer bag'rida neft, gaz, ko'mir, tuz va

boshqa foydali qazilmalarning borligi sanoatning bir qancha tarmoqlarini rivojlantirish uchun imkon beradi.

Aholisi. Viloyat aholisining tabiiy ko'payishi yuqori. Aholi zichligi har km² ga 80 kishi to'g'ri keladi.

1. Ilovadagi 2-jadvaldan rayondagi yer boylıklariga xos ma'lumotlarni aniqlang.
2. Rayonning geografik o'rnidagi o'ziga xosliklar nimalarda aks etadi?
3. Rayondagi shahar va qishloq aholisi salmog'ini ilovadagi 1-jadvaldan aniqlang.

XO'JALIGI VA UNUNG HUDUDIIY TASHKIL ETILISHI

Viloyat xo'jaligida agrosanoat majmuasi yetakchilik qiladi. Vodiyning eng issiq janubiy qismida ingichka tolali paxta yetishtiriladi. Paxtachilikka bog'liq holda pillachilik va go'sht-sut chorvachiligi ham rivojlanmoqda. Obikor dehqonchilikni rivojlantirishda Surxon va Sherobod daryolari alohida ahamiyatga egadir. Janubiy Surxon va Uchqizil suv omborlarining qurilishi talaygina yerlarni o'zlashtirish imkonini berdi. Surxondaryo vodiysining janubiy qismi bilan keng Sherobod tekisligidagi obikor maydonlarni kengaytirish sohasida irrigatsiya ishlari jadal amalga oshirilmogda.

Mevachilik, polizchilik, sabzavotchilik, aholining qishloq xo'jaligidagi faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, Denovdagi subtropik ekinlar tajriba stansiyasida xurmo, anorning 90 ga yaqin, anjirning esa 40 dan ortiq navi sinalmogda. Viloyatning deyarli hamma tumanlarida, ayniqsa Denov tumanida bog'lar va uzumzorlar ko'p. Ishchi hamda dehqonlarning tomorqa xo'jaliklarida poliz va sabzavot ekinlari yetishtiriladi.

Chorvachilik qishloq xo'jaligining ikkinchi muhim tarmog'idir. Obikor dehqonchilik qilinadigan jamoa xo'jaliklarida go'sht-sut uchun jaydari qoramollar boqiladi. Tog' yaylovlarida go'sht va yog' uchun Hisor qo'ylari boqiladi: bu qo'ylarning ba'zilar 150-160 kg keladi. Tog'li tumanlarda go'sht, momiq va jun uchun angor echkilari boqiladi. Vodiyning cho'l mintaqasida

62-dars

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari:

Donchilik, paxtachilik (ingichka tolali), bog'-dorchilik (subtropik mevalari) va uzumchilik, go'sht-sut chorvachiligi, qo'ychilik, pillachilik.

113-rasm. «Surxon suri» qorako'l terilari.

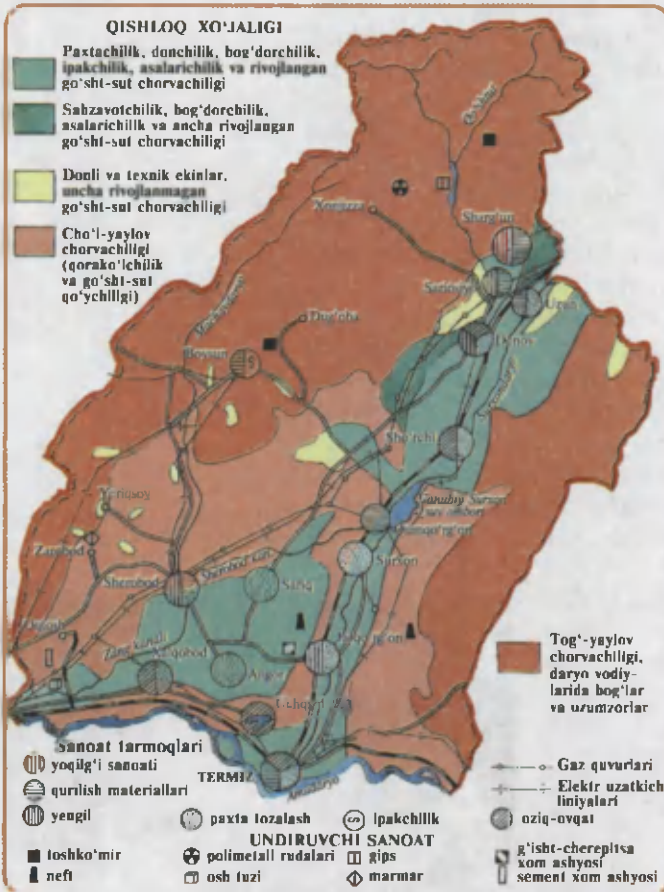

Sanoatining asosiy tarmoqlari:

Yengil (paxta tozalash), oziq-ovqat, un-yorma.

114-rasm. Surxondaryo viloyati.

qorako'l qo'ylari boqish yaxshi yo'lga qo'yilgan. Jahonga mashhur «Surxon suri» qorako'l terisi Surxondaryo viloyatida yetishtiriladi (113-rasm).

Sanoati. Yengil va oziq-ovqat sanoati ham viloyatning yetakchi tarmoqlaridandir. Tog'-kon sanoati ham muhim o'rin tutadi. Xovdog', Uchqizil, Lalmikor va Ko'kaydi yaqinida neft va gaz konlari ishlab turibdi. O'zbekistondagi 3 ta yirik ko'mir konining 2 tasi Surxondaryoda bo'lib, bular Sharg'un va Boysun ko'mir konlaridir. Bu konlardan yaxshi sifatli ko'mir qazib olinadi. Viloyatda kimyo xom ashyosi hamda g'isht, ohak kabi binokorlik materiallari ishlab chiqarilmoqda.

Mustaqillikdan so'ng xorijiy hamkorlar bilan qo'shma korxonalar ishlay boshladi. Hindiston bilan hamkorlikdagi «Farmed» qo'shma korxonasi mahalliy giyohlardan dori-darmonlar ishlab chiqarmoqda. Turkiya-Termiz «Po'lat» qo'shma korxonasida gilamlar ishlab chiqarilmoqda. Sanoat korxonalarining yiriklari Termiz va Denovda joylashgan (114-rasm). Viloyat hududida G'uzor-Boysun-Qum-qo'rg'on temiryo'l qurilishi jadal olib borilmoqda.

Shaharlari. Termiz – (aholi mavzusidan shahar aholisi sonini aniqlang) viloyatning ma'muriy hamda madaniy markazi. U Amudaryoning o'ng sohilida joylashgan. Termiz O'rta Osiyoning qadimiy shaharlaridan biridir. O'tgan asr boshlariga qadar Termiz harbiy va kichik chegara shahri

edi. Unda yarim hunarmandchilik holatidagi bittagina paxta tozalaydigan zavod bo'lgan. Hozirgi Termiz obod shahar. Amudaryo porti hamda temiryo'l va avtomobil yo'li qurilgach, shahar muhim transport tuguni bo'lib qoldi. 1995-yili Termizda yangi zamonaviy aeroport qurildi.

Afg'onistonga va u orqali boshqa davlatlarga chiqariladigan hamda xorijdan keltiriladigan yuklarning talay qismi Termiz porti orqali o'tadi. Demak, Termiz qishloq xo'jalik xom ashyosini qayta ishlovchi markaz hamda yirik daryo porti sifatida rivojlanmoqda. Shaharda paxta tozalash zavodi, sut-yog', non va go'sht kombinatlari, limonad zavodi, binokorlik materiallari ishlab chiqaradigan va boshqa mahalliy sanoat korxonalari bor. Shaharda universitet, tibbiyot va pedagogika bilim yurtlari, kinoteatrlar, kutubxonalar, klublar, o'lkashunoslik muzeyi ishlab turibdi. Hayvonot bog'i bor.

Denov – qadimgi yirik savdo va hunarmandchilik qishlog'i o'rnida barpo bo'lgan shahar. 1929-yilda Denovdan temiryo'l o'tgach, ishlab chiqarish tez rivojlana boshladi. Denov sanoati qishloq xo'jalik xom ashyosini qayta ishlashga ixtisoslashgan. Unda paxta tozalash, sharob, moy-sut, motor ta'mirlash, g'isht zavodlari bor. R.Shreder nomidagi respublika bog'dorchilik, uzumchilik va sharobchilik ilmiy-tadqiqot institutining tajriba stansiyasi shu shaharda.

115-rasm.

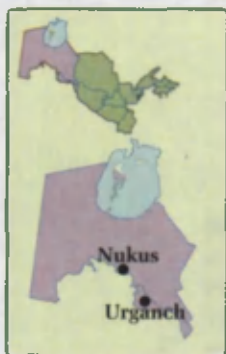
1. Maktabingiz joylashgan xo'jalikda yetishtirilgan mahsulot qaysi shaharlarga yuboriladi? Agar shaharda yashasangiz, qaysi rayondan qanday qishloq xo'jalik mahsuloti keltirilishini aniqlang.
2. Yozuvsiz xaritada Surxondaryo iqtisodiy geografik rayoniga tegishli topshiriqlarni bajaring.

QUIYI AMUDARYO IQTISODIY GEOGRAFIK RAYONI

63-dars

Iqtisodiy-geografik o'rni va tabiiy boyliklari. Quyi Amudaryo iqtisodiy geografik rayoni O'zbekistonning shimoli-g'arbida bo'lib, maydonining kattaligi jihatidan mamlakatda birinchi o'rinda turadi. Bu iqtisodiy geografik rayonda Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyati joylashgan.

1955-yilda Chorjo'y-Qo'ng'iro't, 1970-yilda esa Qo'ng'iro't-Makat temiryo'li ishga tushirilgach, keyinroq avtomobil va havo yo'llarining ochilishi bilan iqtisodiy geografik rayonning iqtisodiy-geografik o'rni ancha yaxshilandi.

Aholisi. Quyi Amudaryo iqtisodiy geografik rayonining obikor yerlari qadimdan aholi zich yashab kelgan vohalardandir. O'zbeklar Xorazm vohasida qadim zamonlardan buyon dehqonchilik bilan shug'ullanib kelgan. Qoraqalpog'lar asosan Qoraqalpog'iston Respublikasida yashaydi. Aholi rayon hududida notekis joylashgan. Xorazm viloyatida aholining o'rtacha zichligi har km² ga 165 kishi to'g'ri kelgani holda Qoraqalpog'iston Respublikasida 8,5 kishi to'g'ri keladi.

Tabiiy hamda tarixiy-iqtisodiy tafovutlar aholining joylashuviga ta'sir etgan. Aholi Orol dengiziga tomon kamayib boradi. Ayrim qishloqlar daryodan uzoqda joylashgan. Odamlar daryoning tez-tez toshib turishi, hatto o'zanini o'zgartirishini bilib, daryodan 6-8 km narida yashagan, dehqonchilik qilinadigan yerlarni esa baland marzalar bilan o'rab, suv bosishdan saqlagan. Aholi obikor dehqonchilik va chorvachilik bilan ham shug'ullanib kelgan.

Qoraqalpog'iston Respublikasida aholining 52 foizi, Xorazm viloyatida esa 76 foizi qishloqlarda yashaydi. Sanoatning rivojlanishi natijasida shahar aholisi ko'paydi. Urganch, Nukus, Chimboy, Mo'ynoq, Taxiato'sh, Xo'jayli shaharlarining o'sishi hamda shaharchalarning vujudga kelishi natijasida shahar aholisi tobora ko'payib bormoqda. Aholi tabiiy o'sishining yuqoriligi iqtisodiy geografik rayon iqtisodiyotini ish kuchi bilan yetarli darajada ta'minlashga imkon bermoqda.

116-rasm. Sholi o'rimi.

Xo'jaligi va uning hududiy tashkil etilishi. Iqtisodiy geografik rayon xo'jaligining asosini qishloq xo'jaligi tashkil etadi. Aholining asosiy qismi qishloq xo'jaligida band. O'zbekistondagi qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlarning 6 foizi shu iqtisodiy geografik rayon hissasiga to'g'ri keladi. Buning deyarli 90 foizi yaylovlardan iborat. Sho'rxok yerlar, qumlar, ko'llar, botqoqliklar ham katta maydonlarni tashkil etadi. Sug'oriladigan yerlarda paxta yetishtiriladi. Aholi paxtadan tashqari pillachilik, qorako'lchilik,

mevachilik, uzumchilik, polizchilik, sholi yetishtirish bilan ham shug'ullanadi. Iqtisodiy geografik rayon mamlakatda yetishtirilayotgan sholining yarmidan ko'pini beradi. Amudaryo mansabi sholikorlik uchun juda qulay (116-rasm).

Amudaryo etaklarida dehqonchilik negizida chorvachilik ham rivojlangan. Qadimgi va serdaromad tarmoqlardan biri pillachilik paxtachilik bilan bog'liq holda obikor dehqonchilik xo'jaliklarida olib boriladi. Cho'l yaylovlarida yil bo'yi qorako'l qo'ylari boqiladi. To'qaylarda yilqi boqiladi. Ayrim cho'l yaylovlarida tuya hanuz transport ahamiyatini yo'qotgan emas. Chorvachilik so'nggi yillarda rivojlangan bo'lsa-da, mahsuldorligi jihatidan O'zbekistonning boshqa rayonlaridagidan hamon orqada.

Sanoati. Iqtisodiy geografik rayon sanoati oziq-ovqat va yengil sanoat tarmoqlaridan iborat. Yengil sanoatda paxta tozalash zavodlarining salmog'i katta.

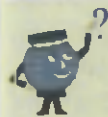
Energiya tanqisligini bartaraf qilish, rivojlanayotgan sanoat va qishloq xo'jaligini energiya bilan ta'minlash uchun Taxiatosh GRESi va tarkibida GES bo'lgan Tuyamo'yin gidrouzeli barpo etildi. Do'stlik shahrida quyosh issiqlik elektr stansiyasi qurish rejalashtirilgan. Quyi Amudaryo iqtisodiy geografik rayoni mamlakat energetika tizimidan energiya oladi.

Iqtisodiy geografik rayon ichki hamda tashqi aloqada transportning deyarli barcha turlaridan foydalanadi (117-rasm). Temiryo'l va avtomobil transportining yuksalishi tufayli suv transporti ahamiyatini yo'qotib bormoqda. Iqtisodiy geografik rayonning mamlakatimizning boshqa hududlari va xorijiy davlatlar bilan aloqalari yaxshi yo'lga qo'yilgan.

117-rasm. Urganchni Beruniy tumani bilan bog'lovchi suzib yuradigan ko'pri.

Ilovadagi 1-jadvaldan iqtisodiy geografik rayon maydonining kattaligi va aholisi sonini aniqlang.

1. Yozuvsiz xaritada Quyi Amudaryo iqtisodiy geografik rayoniga tegishli topshriqlarni bajarang.
2. Aholining hududiy joylashuviga ta'sir etgan omillarni ayting.

Ilovadagi 1-jadvaldan viloyat maydonining kattaligi, aholisining soni va zichligini aniqlang.

118-rasm. Xorazm viloyati.

Xorazm viloyati iqtisodiy geografik rayonning janubiy qismidadir. Viloyat yer yuzasi tekis bo'lib, daryo yotqiziqlaridan iborat. Yozi Toshkent viloyatining tekislik qismidagi kabi issiq bo'ladi. Qishda esa harorat -31°C - 32°C gacha pasayadi, qorning yupqaligidan qish sovuq kelgan yillarda tuproq 0,5 m gacha muzlaydi. Viloyatning xo'jalik hayotida Amudaryoning ahamiyati katta. Polvon, Yermish, Shovot va Qilichniyozboy kanallari Amudaryo suvini butun viloyatga tarqatadi. Viloyatda tuproq, suv va iqlim imkoniyatlaridan tashqari, shifobaxsh sho'r ko'llar, binokorlikda ishlatiladigan xom ashyo (qum, tosh, qamish) ham mavjud.

Aholisi. Viloyat o'z aholisi soni jihatidan mamlakat viloyatlari o'rtasida o'ninchi o'rinda turadi. Aholining 76 foizi qishloqlarda yashaydi. Xorazmliklar yozda havoning qurib, isib ketishini hisobga olib, uylarni qalin paxsa devordan keng va baland (4-5 m) qilib quradi. Qalin paxsa devor uy ichidagi

harorat va namlikning bir me'yorda saqlanishini ta'minlaydi. Yer osti suvi yer yuzasiga yaqinligidan yer-to'lalar, turli maqsadga mo'ljallangan o'ralar bo'lmaydi.

Viloyat iqtisodiyoti asosan paxtachilik majmuidan iborat. Paxta barcha ekin maydonining 43 foiziga ekiladi. Xiva, Shovot, Yangiariq tumanlarida paxtaning salmog'i ayniqsa

katta. Gurlan tumanida esa sholi poyalar katta maydonni egallaydi. Obikor yerlarda paxta bilan birga don, beda, makka-jo'xori, kartoshka va poliz ekinlari yetishtiriladi. Iqtisodiyot boshqa tarmoqlari bilan paxtachilikning qo'shib olib borilishi suvdan va ishchi kuchlaridan oqilona foydalanishga imkon beradi. Viloyatning barcha tumanlarida poliz ekinlari ekiladi. Asrlar bo'yi davom etib kelayotgan xalq seleksiyasi tufayli Xorazmda er tapishar hamda kech pishar qovunlarning ajoyib navlari vujudga

kelgan. Ayrim qovunlar kelgusi qovun pishig'igacha saqlanadi. Qadimda ularni maxsus idishlarga solinib, tuyalarda hatto Bag'dod va Hindistonga (o'sha vaqtda uch oylik yo'l) jo'natilgan. Xiva, Yangiariq, Gurlan, Hazorasp tumanlarida bog'lar birmuncha ko'p. Kelgusida bog' va tokzorlar maydonini kengaytirish ko'zda tutiladi.

Viloyat qishloq xo'jaligining dehqonchilikdan keyingi ikkinchi muhim tarmog'i chorvachilikdir. Yozgi yaylovlar va suv tanqisligidan chorvachilikda cho'lga moslashgan qorako'l qo'ylarning salmog'i katta. Bu qo'ylar asosan terisi va juni, shuningdek, go'shti uchun boqiladi. Viloyatda yaylovlar kamligidan ayrim xo'jaliklar o'z qo'ylarini Qoraqalpog'iston yaylovlarida boqadi. Deyarli hamma tumanlarda, ayniqsa Gurlan va Hazoraspda pillachilik yaxshi rivojlangan.

Sanoati. Viloyatda yengil va oziq-ovqat sanoatining yuzdan ortiq korxonalari mavjud (118-rasm). Endigina og'ir sanoatga asos solinmoqda. Sanoat paxta, pilla, meva, sabzavot hamda chorva mahsulotlarini qayta ishlashdan iborat. Shuningdek, tikuvchilik, poyabzal, gilamdo'zlik, qurilish materiallari, oziq-ovqat sanoati korxonalari bor. Bu korxonalar shahar hamda tuman markazlarida joylashgan.

Germaniyaning mashhur «Mercedes-Bens» firmasi bilan hamkorlikda Xorazm (Do'stlik shahri)da og'ir yuk tashuvchi avtomobillar ishlab chiqaradigan qo'shma korxon qurilmoqda.

Shaharlari. *Urganch* shahri Amudaryo quyi oqimi chap sohilida joylashgan. Shovot kanali shahar o'rtasidan o'tib,

119-rasm.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari:

Sholichilik, paxtachilik, polizchilik, go'sht-sut chorvachiligi, pillachilik.

Sanoatining asosiy tarmoqlari:

Yengil (paxta tozalash), oziq-ovqat.

uni shimoliy va janubiy qismga ajratgan. U viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazidir. 1938-yilda viloyat markazi bo'lishi, so'ngra temiryo'l qurilishi Urganchning iqtisodiy jihatdan rivojlanishini tezlashtirdi. Shaharda oziq-ovqat sanoati ahamiyatiga ko'ra yengil sanoatdan keyingi o'rinda turadi. Unga qarashli yog' zavodi, shakar-qand zavodi, sut-qaymoq zavodi, go'sht kombinati, non zavodi va boshqa korxonalar bor. Shuningdek, mashina-ekskavator stansiyasi va motor-tuzatish zavodi mavjud. Qurt urug'i zavodi Xorazm viloyatidan tashqari Qoraqalpog'istonga ham qurt urug'i yetkazib beradi. Shaharning binokorlik materiallariga bo'lgan talabini shu yerdagi silikat, g'isht zavodlari ta'minlaydi.

120-rasm. Xiva shahri.

Shahar elektr energiyani Taxiatosh GRESi va Tuyamo'yin GESidan oladi. Shaharning shimoliy qismida asosan turar joy binolari, ilmiy va madaniy-ma'rifiy muassasalar, janubiy qismida esa ishlab chiqarish korxonalari joylashgan. Shaharda Urganch davlat universiteti, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti va 1 Toshkent davlat tibbiyot institutining bo'limlari, gidromelioratsiya va musiqa maktabi, paxta-beda majmui, mintaqa tajriba stansiyasi, maktablar, kutubxonalar, teatr ishlab turibdi.

Xiva Amudaryoning chap sohilida, Polvon kanali yoqasida, Urganch temiryo'l stansiyasidan 32 km janubi-g'arbdadir. U viloyatdagi qadimgi, milliy me'morchilik yodgorliklariga boy shahardir (120-rasm). Xiva badiiy hunarmandchilikning muhim markazidir.

Bu yerda yog'och va toshlarga naqsh solish, zargarlik, naqqoshlik, kashtachilik, miskarlik va kulolchilikdagi ajoyib mahorat avloddan-avlodga o'tib kelmoqda. Xiva mashhur o'zbek matematigi, astronomi va geografi Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning vatanidir.

1. Pillachilik, sholikorlik va chorvachilik qaysi tumanlarda yaxshi rivojlangan? Buni yozuvsiz xaritada belgilang.
2. Urganch bilan Xivani qiyosiy ta'riflang.
3. Tabiiy sharoitning iqtisodiyotga ta'siri yaqqol namoyon bo'layotganiga misollar keltiring.

Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekistonning shimoli-g'arbida joylashgan. Mamlakatning rivojlangan mintaqalaridan ancha olisda bo'lgan iqtisodiy geografik rayon hududidan temiryo'l o'tgach, uning iqtisodiy geografik o'rni ancha yaxshilandi.

Amudaryo va Orol dengizida kemalar qatnovi, Chorjo'y—Qo'ng'iro't temiryo'lining qurilishi, avtomobil va havo transportining yo'lga qo'yilishi, respublika ishlab chiqaruvchi kuchlarining uzluksiz yuksalishiga zamin hozirlaydi.

Qoraqalpog'iston muxtor viloyat sifatida 1925- yilda tashkil topgan edi. 1932-yili muxtor respublikaga aylantirilib, 1936-yilda O'zbekiston tarkibiga kirdi. Qoraqalpog'istonning O'zbekiston tarkibiga kirishi qoraqalpoq va o'zbek xalqlari o'rtasidagi qadimiy do'stlikni, hudud, til va madaniyatdagi mushtaraklikni yanada mustahkamladi.

Aholisi. Qoraqalpog'iston Respublikasida 1,5 millionga yaqin kishi yashaydi. Aholining 34 foizdan ortig'ini o'zbeklar, yana salkam shuncha qismini qoraqalpoqlar, qolganlarini qozoqlar, turkmanlar va boshqa millat vakillari tashkil etadi (122-rasm). Aholining 48,5 foizi shaharlarda, qolgan qismi qishloqlarda yashaydi.

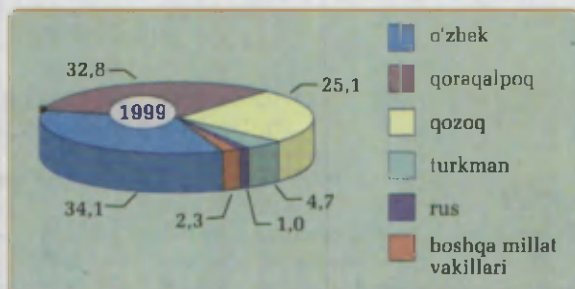
Hozir respublikada 730 ta umumiy ta'lim maktablari bo'lib, ularda 343 mingdan ortiq o'quvchi ta'lim olmoqda. Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida minglab mutaxassislar tayyorlanmoqda. Nukusda O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining filiali, Nukus davlat universiteti va bir qancha ilmiy muassasalar ishlab turibdi. Qoraqalpog'istonda olimlarning katta guruhi yetishib chiqdi. Ular fan va milliy iqtisodiyotning turli sohalarida faoliyat ko'rsatmoqda. Jumladan, qishloq xo'jaligi sohasida sug'orishning yangi usullarini ishlab chiqmoqda.

Xo'jaligi va uning hududiy tashkil etilishi. Qoraqalpog'iston Respublikasi xo'jaligining asosi agrosanoat majmuidan iborat. Bu yerda obikor dehqonchilik mehnat va mablag'ni

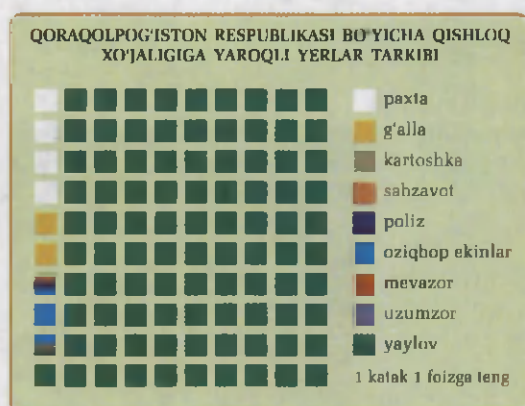

121-rasm. Nukusdagi jundan yurt to'qish kombinati.

122-rasm. Qoraqalpog'iston Respublikasi aholisining milliy tarkibi (foiz hisobida).

123-rasm.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari:

Sholichilik, paxta-chilik, polizchilik, qora-ko'pchilik, qo'ychilik.

ko'proq talab etadi. Jumladan, Amudaryo mansabida sug'orish kanali qazilishi suv bosib ketishidan saqlovchi dambalar va botqoqliklarni qurituvchi zovurlar qazishga majbur etgan. O'tgan yillarda irrigatsiya tarmoqlari qayta qurildi hamda kengaytirildi. Qizketgan, Paxtarna kabi yangi kanallar qurildi. Amudaryoning har ikkala qirg'og'i bo'ylab cho'zilib ketgan toshqinga qarshi dambalar barpo etildi. Ulkan gidrotexnika inshooti—Taxiatosh gidrouzeli 1973-yilda ishga tushirildi.

Qoraqalpog'iston jahondagi paxta yetishtiriladigan eng shimoliy hududdir. Paxta respublikaning Mo'ynoq tumanidan bo'lak hamma tumanlarida yetishtiriladi. Amudaryo mansabida beda va sholi yetishtirish qulay. Qoraqalpog'iston O'zbekistondagina emas, balki O'rta Osiyoda urug'lik beda yetishtiradigan eng yirik mintaqadir. Beda urug'ining Qoraqalpog'iston navi eng sifatli hisoblanadi. G'alla ekinlaridan sholi, oqjo'xori va makkajo'xori ko'p ekiladi. Sholikorlik katta o'rin tutadi. O'zbekistondagi sholi maydonlarining 33 foizdan ko'prog'i Qoraqalpog'istondadir.

Chorvachilik Qoraqalpog'iston Respublikasi xo'jaligining muhim tarmog'idir. Keng yaylovlar va Amudaryo mansabidagi o'tloqlar chorvachilikning qadimdan yem-xashak bazasi bo'lib kelgan. Mollarni boqish uchun beda, makkajo'xori va oq jo'xoridan tashqari, paxta tozalash, yog', sut-moy sanoati korxonalarini chiqindilaridan ham foydalaniladi. Cho'l yaylovlarida yil bo'yi qorako'l qo'ylari boqiladi. Cho'ldagi xo'jaliklarda qisman tuya ham boqiladi. Qoramollar obikor dehqonchilik mintaqalarida — Amudaryo mansabida sut, go'sht uchun boqiladi. Otlar ko'p emas. Qoraqalpog'istonda parranda, ayniqsa suv parrandalarini ko'paytirish uchun keng imkoniyat bor. To'rtko'l tumanida xo'jaliklararo parrandachilik fermasi barpo etildi. Pillachilik To'rtko'l va Amudaryo tumanlarida rivojlangan. Bu ikki tuman respublikadagi jami pillaning 80 foizini beradi.

1. Qoraqalpog'istonning iqtisodiy-geografik o'rne va tabiiy sharoitining xo'jalikka ta'siri qanday?
2. Amudaryoning ikki qirg'og'ida joylashgan To'rtko'l bilan Urganch shaharlari o'zaro qanday bog'langanini xaritadan aniqlang.
3. Aholining joylashuvi va milliy tarkibiga qanday omillar ta'sir etgan?

Sanoati. Qoraqalpog'iston sanoatining rivojlanishida Chorjo'y–Qo'ng'iro't temiryo'lining ishga tushirilishi muhim rol o'ynadi. Sanoatning energetika, metallsozlik, kimyo, binokorlik kabi yangi tarmoqlari vujudga kela boshladi (124-rasm). Qo'ng'iro'tda yiliga 160 ming tonna kalsiyli soda, 150 ming tonna kaustik soda, 20 ming tonna oziq-ovqat sodasi va 400 ming tonna osh tuzi ishlab chiqara oladigan ulkan zavod barpo etilmoqda.

Oziq-ovqat sanoati jadal rivojlanmoqda. Qoraqalpog'istonda umum foydalaniladigan va ayrim korxonalariga tegishli elektr stansiyalar bor. Taxiato'sh GRESi shular ichida eng yirigidir. Korxon va aholi manzillari asosan gazlashtirildi. Taxtako'pir tumanida suvni chuchuklashtirish qurilmasi ishga tushirildi.

Binokorlik materiallari sanoati g'isht, ohak, qamish plita ishlab chiqaradi. Ular asosan Xo'jayli, Nukus, Taxiato'sh shaharlaridadir. Qoraqalpog'istondagi sement xom ashyosi binokorlik materiallari ishlab chiqarishni barkaror rivojlantirishga imkoniyat yaratadi.

Metallsozlik sanoati qishloq xo'jaligi, sanoat va transport ehtiyojlariga xizmat qiladi. Xo'jaylida kema tuzatish, Nukusda motor tuzatish, avtomobil tuzatish, Taxiato'shda mexanika zavodlari, suzib yuradigan nasos stansiyalarini

Sanoatining asosiy tarmoqlari:

Qurilish materiallari, yengil (paxta tozalash), oziq-ovqat, un-yorma.

124-rasm. Qoraqalpog'iston Respublikasi.

tuzatadigan korxonalar qurildi. Kimyo sanoati Buxoro gazi va u yerda topilgan neft, kaliyli, magniyli tuz konlari, ohak va fosforit konlari bazasida rivojlanmoqda.

Shaharlari. Respublikada 12 ta shahar, 14 ta shaharcha bor. **Nukus** – Qoraqalpog‘iston Respublikasining poytaxti, sanoat va madaniyat markazi. Shahar 1932-yilda kichik ovul o‘rnida barpo bo‘ldi. Geografik o‘rnining qulayligi tufayli 1939-yilda respublikaning poytaxti To‘rtko‘ldan Nukusga ko‘chdi. Shahar daryodan 2 km uzoqda joylashgan. Amudaryoda qurilgan gidrotexnik to‘g‘on orqali Nukusga temiryo‘l va avtomobil yo‘li o‘tkazildi. Shahar aeroporti Qoraqalpog‘istondagina emas, balki mamlakatimiz uchun ham ahamiyatga egadir.

Shaharda poligrafiya kombinati, motor-tuzatish, silikalsit va avtomobil tuzatish, g‘isht zavodlari, yengil va oziq-ovqat sanoati korxonalari bor. Nukusda O‘zbekiston Respublikasi

Fanlar Akademiyasining Qoraqalpog‘iston filiali, universitet, pedagogika instituti, Toshkent agrar va texnika universitetlarining, pediatriya institutining filiallari, bir necha ilmiy-tadqiqot institutlari va boshqa muassasalar bor. Shahar ko‘chalari shaxmat taxtasi ko‘rinishida rejalashtirilgan (125-rasm).

Taxiatosh shu nomdagi GRES qurilishi munosabati bilan 1952-yili qad ko‘tardi. U energetiklar, gidrotexniklar, muhandislar va suvchilar shahridir. Taxiatoş yaqinida Amudaryoga qurilgan yirik gidrotexnik to‘g‘on shahar xo‘jaligini yanada yuksaltirdi. Kelajakda Taxiatoş asosan binokorlik materiallari ishlab chiqaruvchi markaz sifatida yanada rivojlanadi, unda yangi korxonalar quriladi. **Mo‘ynoq** Orol dengizi sohilidagi sobiq port shahar. Orol suv

sathining keskin pasayib ketishi oqibatida shahar dengizdan 100 km uzoqda qolib ketdi. Natijada shahar xo‘jaligi butkul o‘zgardi. **Beruniy** Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘ida joylashgan muhim sanoat markazidir. Shahar sol orqali Chalish pristani bilan hamda avtomobil yo‘li orqali Nukus bilan bog‘langan. Paxta tozalash va yog‘ zavodlari shaharning asosiy korxonalari hisoblanadi.

Mashq!

Aholi manzillari mavzusidan shaharda qancha aholi yashashini aniqlang.

125-rasm. Nukus shahri markazi.

1. Qoraqalpog‘iston shaharlari qanday xususiyatlariga ko‘ra bir-biridan farq qiladi?
2. Mamlakatimizning qaysi shaharida bo‘lishni orzu qilasiz? Nima uchun?
3. Nukusdan Toshkentga borish uchun qaysi viloyatlardan o‘tiladi?

Aziz o'quvchilar, o'tgan darslarda qanchadan qancha iqtisodiy va ijtimoiy tushunchalar, atamalarni bilib oldingiz. Turli korxonalar nafaqat yaqin, balki olis hududlardagi korxonalar bilan ham aloqadorlikda faoliyat ko'rsatishini o'qib o'rgandingiz. Ammo darsda, kitobdan o'rganilganlarni bevosita hayotda, amaliyotda kuzatib o'rganish yanada maroqlidir.

Biz bozor iqtisodiyoti sharoitiga kirib bormoqdamiz. Inchinun ota-onangiz, akangiz yoki tog'angiz, qo'yinki yaqin tanishlardan biri kichikroq yoki o'rtacha korxonalar (firma) tashkil etgan va hatto xorij bilan hamkorlikdagi korxonani boshqarayotgan bo'lishi mumkin. Bunday imkoniyatdan foydalanib, qulay vaqtda tanishingiz boshqarayotgan korxonaning shakllanishi, tarkibiy qismlari, iqtisodiyotimizdagi o'rni, kasb korliklar, korxonalar istiqbollariga oid ma'lumotlarni batafsil bilib

oling. So'ng o'rganganlaringizni sinfdoshlar bilan baham ko'rish uchun o'qituvchingiz boshchiligida o'sha korxonaga ekskursiya uyushtiring. Unda korxonovani hammadan ko'p biluvchi Siz ekskursiyaning boshlovchilik qiling. Ekskursiya davomida korxonaning ishlab chiqarish texnologiyasi, boshqa korxonalar bilan aloqalari, tayyor mahsulot namunalari, daromadlari va nihoyat ishlayotganlarning mehnat sharoiti hamda kayfiyatiga ham e'tibor bering. Xullas, ekskursiya darslikdan o'rganganlaringizni oydinlashuviga xizmat etsin. Kuzatayotganlaringizni foto yoki video tasvirga tushirib olinsa yana ham soz bo'ladi. Zero ekskursiya bu hayot darsi bo'lib, u bo'yicha sinfdan savol-javob, takrorlash va yakunlash mashg'uloti o'tkaziladi. Foto yoki video tasvirlar esa 8-sinfni yakunlash damlaridan har biringizga xotira bo'lib qoladi.

II QISM YUZASIDAN UMUMLASHTIRUVCHI TAKRORLASH

68-dars

1. Iqtisodiy geografik rayonni qanday reja bo'yicha ta'riflanishi rejasini daftarga yozing.
2. Mamlakat ahamiyatiga molik ixtisoslashgan tarmoqning muhim belgisi nima? Qaysi tarmoqlar iqtisodiy geografik rayon ixtisosini tashkil etadi?
3. Hudud ixtisoslashuvini belgilovchi omillarni birma-bir aytib bering.
4. Mamlakat hududiy mehnat taqsimotida Toshkent va Mirzacho'l iqtisodiy geografik rayonlari, Farg'ona va Quyi Amudaryo iqtisodiy geografik rayonlari bir-biridan nimalari bilan ajralib turadi? Ularning o'xshash va farq qiluvchi jihatlarni tushuntirib bering.
5. Sanoat bo'yicha mehnat unumdorligi eng yuqori bo'lgan rayon qaysi?
6. Qishloq xo'jaligi intensiv yo'ldan rivojlanayotgan rayon qaysi?
7. Transport bilan yaxshi ta'minlangan rayon qaysi?
8. Xo'jalik yuritishning oddiy joylashishdan murakkabroq, progressivroq joylashishga o'sib o'tishini biror iqtisodiy geografik rayon misolida ko'rsating.
9. Shahringiz (tumaningiz, viloyatingiz)ning qisqacha iqtisodiy geografik ta'rifini o'zingizga ma'lum reja asosida tuzing. Ta'rifda xo'jalik tarkibining va xom ashyo, energiya, tayyor mahsulotlar bo'yicha hududiy ishlab chiqarish aloqalari chizmasini chizing, shuningdek, tabiatni muhofaza qilish va o'zlashtirish tadbirlarini bayon qiling.
10. II qism yuzasidan o'quvchilarning o'zlashtirishlarini quyidagi test bo'yicha yalpi sinash.

TESTLAR

1. Toshkent iqtisodiy rayonida qaysi shahar rangli metallurgiyaning ikkinchi markazi hisoblanadi?

- A. Toshkent
- B. Olmalıq
- D. Angren
- E. Bekobod
- F. Chirchiq

2. Farg'ona iqtisodiy rayoni viloyatlaridan qay birida shahar aholisining salmog'i (foiz hisobida) eng yuqori?

- A. Farg'ona
- B. Namangan
- D. Andijon

3. Qaysi javobda noan'anaviy energiya manbai to'g'ri berilgan?

- A. Toshko'mir, qo'ng'ir ko'mir, yonuvchi slanes
- B. Neft, gaz, mazut
- D. Dengiz suvining qalqishi
- E. O'tin, torf, kokslangan ko'mir
- F. Barcha javoblar to'g'ri

4. Butun sanoat tarkibida qaysi tarmoq eng jadal rivojlanmoqda?

- A. Oziq-ovqat
- B. Yengil sanoat
- D. Rangli metallurgiya
- E. Yoqilg'i
- F. Mashinasozlik

5. Elektr energiya ishlab chiqarish salmog'i bo'yicha Respublikada ikkinchi o'rinda turgan viloyatni aniqlang.

- A. Toshkent
- B. Navoiy
- D. Qoraqalpog'iston Respublikasi
- E. Namangan
- F. Sirdaryo

6. O'zbekistonning deyarli hamma viloyatlarida uchraydigan foydali qazilmalarni ajrating.

- A. Rux

- B. Molibden
- D. Oltin
- E. Xrom
- F. Grafit

7. Sizningcha, viloyatlarda ishsizlar sonini kamaytirishning qaysi yo'li eng maqbul.

- A. Tug'ilishni keskin kamaytirish
- B. Ishchi kuchi ko'p talab etiladigan tarmoqlarni jadal rivojlantirish
- D. Xorijda ishlashni rag'batlantirish
- E. Ishlab chiqarishning industriyalashuvini cheklash
- F. Og'ir sanoat korxonalarini jadal ko'paytirish

8. Mamlakat aholisi sonida qishloq aholisi salmog'ining tobora ortib, aksincha shahar aholisi salmog'i kamayayotganining bosh sababi nimada?

- A. Shaharliklarning migratsiyaga moyilligi
- B. Qishloq manzilgohlarining jadal ko'payishi
- D. O'zbekistonda qishloq aholisi salmog'ining kattaligi hamda tabiiy ko'payishning yuqoriligi
- E. Shaharliklarda oilaviy ajralishlar nisbatan ko'pligi
- F. Shaharlik aholining jinsiy tarkibida ayollar salmog'ining kattaligi

9. Avtomobilsozlik korxonasini joylashtirishda quyidagi omillarning qaysinisi ustuvorlik qiladi?

- A. Ilmga talabgorlik
- B. Malakali ishchi kuchi
- D. Iste'molchining yaqinligi
- E. Ko'p metal talab etish
- F. Ko'p mehnat talablik

10. Mashinasozlik tarmoqlaridan qay biri ilmiy markazda joylashgani ma'qul?

- A. Traktorsozlik
- B. Telefon-telegraf apparatlari ishlab chiqarish
- D. To'qimachilik dastgohlari ishlab chiqarish
- E. Stanoksozlik
- F. Metallurgiya

RESPUBLIKA VA VILOYATLAR AHOLISINING SONI VA TARKIBI
(1.01.2002-y.)

Ilovalar

1-jadval.

Respublika va viloyatlar	Maydoni (ming kv. km)	Aholi soni (mln. his.)	shu jumladan		Iqtisodiyotda band aholi (mln. kishi)	shu jumladan	
			Shahar aholisi (mln. his.)	Qishloq aholisi (mln. his.)		Davlat korxonalarida (% his.)	Nodavlat korxonalarida (% his.)
O'zbekiston Respublikasi	448,9	25 116	9 287	15 829	9 136	24,0	76,0
Qoraqalpog'iston Respublikasi	166,6	1 540	754	786	495	28,2	71,8
Andijon viloyati	4,2	2 247	673	1 574	848	17,3	82,7
Buxoro viloyati	40,3	1 456	444	1 012	597	21,2	78,8
Jizzax viloyati	21,2	1 006	302	704	298	24,6	75,4
Qashqadaryo viloyati	28,6	2 254	566	1 688	736	23,6	76,4
Navoiy viloyati	111	796	319	476	330	40,5	59,5
Namangan viloyati	7,4	1 983	744	1 239	620	21,6	78,4
Samarqand viloyati	16,8	2 750	730	2 020	936	21,4	78,6
Surxondaryo viloyati	20,1	1 801	353	1 448	583	21,9	78,1
Sirdaryo viloyati	4,3	657	209	448	253	23,4	76,6
Toshkent viloyati	15,6	2 390	953	1 438	907	21,2	78,8
Farg'ona viloyati	6,7	2 730	785	1 995	1 042	20,6	79,4
Xorazm viloyati	6,1	1 370	317	1 052	468	23,3	76,7
Toshkent shahri	x	2 136	2 136	—	1 023	35,8	64,2

BARCHA QISHLOQ XO'JALIGI BILAN SHUG'ULLANUVCHILAR IXTIYORIGA AJRATILGAN YERLARNING VILOYATLAR BO'YICHA TARKIBI
(ming gektar hisobida, 2002-y.)

2-jadval.

Respublika va viloyatlar	Jami yer maydoni	shundan			Jami ekin maydonlari (2001-y.)
		Qishloq xo'jaligiga qarashli yerlar	shundan		
			Qishloq xo'jaligiga yaroqli yer	shundan haydaladigan yerlar	
O'zbekiston Respublikasi	44 410	26 070	20 259	4 033	3 444
Qoraqalpog'iston Respublikasi	16 100	3 278	2 028	416	173
Andijon viloyati	430	424	250	197	233
Buxoro viloyati	4 193	3 676	2 686	198	238
Jizzax viloyati	2 117	1 462	1 165	475	327
Qashqadaryo viloyati	28 568	2 565	2 078	663	450
Navoiy viloyati	10 937	8 433	7 907	111	95
Namangan viloyati	718	634	359	197	220
Samarqand viloyati	1 677	1 556	1 196	439	328
Surxondaryo viloyati	2 009	1 600	1 087	281	277
Sirdaryo viloyati	429	405	293	255	257
Toshkent viloyati	1 558	850	563	333	340
Farg'ona viloyati	700	633	312	254	294
Xorazm viloyati	681	561	329	209	211

MUNDARIJA

1-dars. Kirish	3
----------------------	---

I QISM. O'ZBEKISTON IQTISODIYOTINING UMUMGEOGRAFIK TA'RIFI

2-dars. O'zbekistonning geografik o'rni	5
3-dars. O'zbekistonning tabiiy sharoiti va tabiiy boyliklari	8
4-dars. Tabiiy sharoit va tabiiy boyliklarning milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati	10
5-dars. Aholi va inson omili	13
6-dars. Aholi manzillari	17
7-dars. O'zbekiston milliy iqtisodiyotining tuzilishi	20
8-dars. O'zbekistonning tarmoqlararo majmuasi	23
9-dars. Yoqilg'i–energetika–kimyo majmuasi	25
10-dars. Yoqilg'i sanoati	27
11-dars. Ko'mir sanoati	30
12-dars. Elektroenergetika	32
13-dars. Kimyo sanoati	36
14-dars. Qora metallurgiya	39
15-dars. Rangli metallurgiya	41
16-dars. Qimmatbaho va og'ir metallar	42
17-dars. Mashinasozlik majmuasi	44
18-dars. Qishloq xo'jaligi mashinasozligi	46
19-dars. Avtomobilsozlik	47
20-dars. Mashinasozlik istiqbollari	49
21-dars. O'rmon sanoati (yog'ochsozlik)	51
22-dars. Qurilish materiallari sanoati	53
23-dars. Binokorlik sanoati	54
24-dars. Sanoatni hududiy tashkil etish hamda joylashtirish shakllari	55
25-dars. Agrosanoat majmuasi (ASM)	57
26-dars. Qishloq xo'jaligi	58
27-dars. Dehqonchilik	60
28-dars. Chorvachilik	63
29-dars. Qishloq xo'jaligining mintaqalar bo'yicha ixtisoslashishi	65
30-dars. Yengil sanoat	66
31-dars. To'qimachilik sanoati	68
32-dars. Oziq-ovqat sanoati	70
33-dars. Xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasi	72
34-dars. Aholiga xizmat ko'rsatish va turizm	74

35-dars.	Xizmat ko'rsatish turlari	76
36-dars.	Transport geografiyasi	78
37-dars.	Quruqliq transporti	80
38-dars.	Transportning boshqa turlari	84
39-dars.	Xalqaro iqtisodiy aloqalar	86
40-dars.	Milliy iqtisodiyot tarmoqlari geografiyasining umumiy masalalari	87
41-dars.	Ishlab chiqarishga o'quv sayri	90
42-dars.	I qism yuzasidan umumlashtiruvchi takrorlash	90

II QISM. O'ZBEKISTONNING IQTISODIY GEOGRAFIK RAYONLARI VA VILOYATLARI TA'RIFI

43-dars.	O'zbekiston iqtisodiyotini hududiy tashkil etish va iqtisodiy geografik rayonlashtirish ...	92
44-dars.	Toshkent iqtisodiy geografik rayoni	95
45-dars.	Toshkent iqtisodiy geografik rayonining xo'jaligi	97
46-dars.	Rayonning asosiy sanoat markazlari va shaharlari	101
47-dars.	Mirzacho'l iqtisodiy geografik rayoni	105
48-dars.	Sirdaryo viloyati	108
49-dars.	Jizzax viloyati	110
50-dars.	Farg'ona iqtisodiy geografik rayoni	113
51-dars.	Andijon viloyati	116
52-dars.	Farg'ona viloyati	119
53-dars.	Namangan viloyati	122
54-dars.	Samarqand iqtisodiy geografik rayoni	125
55-dars.	Transport va shaharlari	128
56-dars.	Buxoro–Navoiy iqtisodiy geografik rayoni	130
57-dars.	Buxoro viloyati	132
58-dars.	Navoiy viloyati	135
59-dars.	Qashqadaryo iqtisodiy geografik rayoni	137
60-dars.	Xo'jaligi va uning hududiy tashkil etilishi	139
61-dars.	Surxondaryo iqtisodiy geografik rayoni	142
62-dars.	Xo'jaligi va uning hududiy tashkil etilishi	143
63-dars.	Quyi Amudaryo iqtisodiy geografik rayoni	145
64-dars.	Xorazm viloyati	148
65-dars.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	151
66-dars.	Qoraqalpog'iston Respublikasining sanoati va shaharlari	153
67-dars.	Ishlab chiqarishga o'quv sayri	155
68-dars.	II qism yuzasidan umumlashtiruvchi takrorlash	155
Illovalar	.....	157

PAYOZ G'YOSOVICH MUSAYEV,
pedagogika fanlari nomzodi, katta ilmiy xodim
JAHONGIR PAYOZOVICH MUSAYEV,
geografiya fanlari nomzodi, dotsent

**O'ZBEKISTONNING IQTISODIY VA
IJTIMOIY GEOGRAFIYASI**

8-sinf o'quvchilari uchun darslik

Darslikda A.Jumayev, R.Shari pov, B.Rizoqulov, O'zbekiston Milliy Axborot agentligi fotomuxbiri A.To'rayev slaydlaridan foydalanildi. Undagi statistik ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi Davlat statistika Departamentidan olindi. Qayta nashrda darslikdagi ayrim raqamli ma'lumotlar Davlat statistika qo'mitasi materiallari asosida yangilandi.

“Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, Toshkent —2004

Muharrirlar: *A. Irisboyev, A. Bahromov*
Rassom dizayner: *H. Xudoyberdiyev*
Texnik muharrir: *T. Smirnova*
Kartograf: *M. Mirziyev*
Sahifalovchi dizayner: *Y. Morozov*
Musahhah: *H. Nishonov*

Bosishga ruxsat etildi 16.08.2004-y. Bichimi 70x90 $\frac{1}{16}$, TimesUz garniturasini, kegl 10,5. Ofset bosma usulida bosildi. Shartli bosma tabog'i 11,70. Adadi 15000 nusxa. Buyurtma № 685. Bahosi 1635 so'm.

**“Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
700083, Toshkent shahri, Buyuk Turon ko'chasi, 41.**